Хамид-Танзев.

احمد زکی ولیدی.

قسقه‌چه

تورك - تاتار تاریخی

(رسملر ایله).

B. A. S. S. R.
Qilimi Ketepxanəhь
№ 1679
Научная библиотека
Б. А. С. С. Р.

روسیه‌ده‌گی تورك - تاتار خلقی‌نڭ ایسکی زمانده هم اسلام قبول ایتکان دورلرده‌گی حیاتی - اولوغ تورك - تاتار دولتی - چنگیز خان هم آقصاق تیمر وآلارنڭ بالالاری - اولوغ تورك - تاتار مملکتندن تشکل ایتکان واق خانلقلار هم آلارنڭ روسیه حکومتی قولینه کرولری.

ایکنچی باصماسی.

B. A. S. S. R.
Qilimi Ketepxanəhь
№
Научная библиотека
Б. А. С. С. Р.

ناشری:
«صباح» شرکتی
قزان، اوفا.

Казань.
Электро-типография „МИЛЛЯТЪ“
1917 года

13/9/0

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ

مدخل

تۆرك خلقی

شول کونده تورك ــ تاتار، قسقه‌چه ایتکانده، تورك خلقی، شرقدن آلتای طاغلاری، اورتا هم جنوبی سیبیریا؛ غربدن یاۋروپای روسی؛ جنوبدن اورتا آزیا، قافقازیا، کچوك آزیانی هم آق دیگزگه قدر صوزلغان اورنی اشغال ایته‌لر وبارلغی ایللی میلیون قدر حسابلانالار. بوخلق بوکون روسیه، قطای، ایران، آفغانستان کبی مملکتلر قولنده یاشیلر؛ تیك بر عثمانلیلارغنه اوزلرینه آیرم حکومت سوره‌لر. تورکلرنك ایڭ الوغ قسمی ـ یکرمی میلیون قدر خلق ـ روسیا حکومتی قولنده یاشیلر. تورك خلقی بوکون اوزلرینڭ اوطورغان یيرلرینه، ایسکی‌دن قالغان اسلرینه قاراب تورلیچه آتالالار. مثلا: ایدل (ۋولغه) بویی، قریم، قافقاز وسیبیریاده طورا طورغانلاری تاتار، میشه‌ر، نوغای، تیپته‌ر، باشقرد دیب؛ قرغز صحرالارنده اوطورغان تاتارلار قازاق دیب؛ اورتا آزیا تاتارلاری صارت، اوزبك، تارانچی دیب وباشقه برلری‌ده تورکمن، تاجیك، عثمانلی دیب یوروتوله‌لر.

تورك قومی اوزلرینڭ معیشتلری هم بایتاقدان بیرلی آیروم‌آیروم طورولاری اعتباری ایله «جنوبی»، «اورتا» هم «شرقی» اسلری ایله اوچکه بولنه‌لر. عثمانلیلر، ایران هم آفغانستانده، جنوبی قافقازیاده طورا طورغان تورکلر، تورکمنلر، جنوبی تورکلر دیب آطالالار. سیبیریا، آلتای‌ده، صایان، شرقی تیانشان طاولارنده، آباقان، چولم، قزل صولاری بوینده هم قطایده ترکلك ایتوچی تاتارلار، سالار، اویغور تورکلری شرقی تورکلر دیب یورتله‌لر. اورتا آزیا (تورکستان)ده‌غی صارت، اوزبك، تارانچی، قرغز، قازاق، نوغای، ایدل بویی، قریم،

شمالی قافقازده هم سیبیرده‌تومن، ایرتیش، طوبل بویلارنده ترکلك ایتوچی تاتارلار، باشقرد هم میشه‌رلر، اورتا تورکلر دیب آطالالار (١).

تورك قومی معیشت اعتباری ایله مدنی هم کوچمه (بدوی) لرگه آیرولالار. شرقی تورکلر بارسیدا کوچمه معیشت ایته‌لر؛ جنوبی تورکلردن تورکمنلر، اورتا تورکلردن قازاقلار، اوزبکلرگنه کوچمه معیشت ایته‌لر؛ باشقه‌لاری ایسه بارسیده کوچمه معیشتنی طاشلاب مدنی ترکلك ایته‌رگه باشلاغانلار.

دین جهتندن تورك قومی همه‌سیده اسلام دیننده، تیك شرقی تورکلرگنه بوروننی مجوس دیننده بولوب بعضلری رسما خرستیان دیننده دیب یوروتوله‌لر.

تورك قومینك همه‌سینگده تلی بر ـ تورکی تلدر. بولار تلی کوبدن توگل (اوچ‌دورت یوزیل ایلگه‌ری) گنه برگه قاتناشوب، بوتالشوب یوردکلرندن تللری بر برسندن برده یراق کیتمه‌گان. هر نی قدر اورتا، جنوبی، شرقی لهجه‌لر بر برسندن آیروله‌لاردا، شرقده‌گی آلتایداغی تورکلر، غربده‌گی قریم تاتارلاری ایله ترجمانسز سویله‌شه آلالار (٢).

تورك خلقی ایله تاریخده برگه یوروگان وهمان بر توسلیرمك ترکلك ایتوب کیلگان، آلارغه قرداش بولغان ایکنچی قوملر بار. بولار: یاقوتلار، چواشلار، ماغول، مانجور، فین، آوستر باده‌غی ؤینگر، ماجارخلقلارندان عبارتدر. بولار بارسیدا تورکلر ایله بر ـ «توران» نسلندن کیلگان خلقلاردر؛ لکن زمانینك اوتووی ایله تللری، عرف عادتلری، طورموشلارینك بزدن یراقلاشووی سببلی آلار بزدن آیرلغانلار هم بزگه باشقه مستقل ایکنچی قوملر بولغانلار.

---

(١) بوحقده بارتولدنك Записки Восточнаго Отд. Имп Рус.
Арх. Общ. т. XI, 346-348 نچی بت قومان لغتی ١٨٨٦ رادلوفنك هم سوزلرینی
حقند. بازغان (کادیکس کومانیکوس) کتابنده, Milanqdsasiateqtes 87—92
T. IX. غی‌سوزلرن قاراغز.

بوحقده باشقه نظریه‌لر، مثلا رادلوفنك ١٨٨٢ ده لیپسغده نشر ایتکان تورك تلی
نحوی فانیتکاسنده‌گی فکری هم کاتانفنك Ученыя Зап.Каз. Ун. за 1894,
кн. 5، стр. 193—194 ده‌غی فکری هم وامبری نظری بار. بوحقده
Живая старина، за 1896 годъ. вып. III—IV ده 452 — 456
صحیفه‌لرینی قاراغز، ایك معتبر نظر رادلوفنك باشقا نظری ایله بارتولد نظریدر.

٢) بوحقده وامبری‌نك «تورك خلقی» دیگان کتابی (١٨٨٥ نچی بلغی) نشرنك ٤٦٦ نچی صحیفه‌سن قاراغز.

I

ایسکی زمانده تورك خلقی

ایسکی زمانده تورك قبیله‌لری هم آلارنڭ اوطورغان اورنلاری.

تورك خلقی بیلـگولی بولغان بر زماندان بیرلی آلتای طاغلاری، اسیق کول تیره‌لرنده وآلارنڭ غرب طرفنده قارا دیگز یارلارینه، «اوزی» (دنیپر) یلغه‌سی بویلارینه؛ شمال طرفنده اورال طاغلارینڭ اورتاسی، ایرتیش نڭ اوباغه. قامانڭ ایدلـگه قویغان ییرلرینه چنوبدا قافقاز طاغلاری، آمودریا، سردریا بویلارینه قدر کیگایگان زور کیڭ اورنده ترکلك ایتوب کیلگانلر. میلاد عیسی (عـم)دان یدنچی، سیگزنچی عصرلرده تورك ایلینڭ تورلی طرفلارنده اوشبو اسمده قبیله‌لر اوطورغانلار: مانغولیه‌ده هم آنڭ غرب طرفنده (آلتای طاولارینه‌قدر) اوغوز (توکیو) لر؛ بولارنڭ شمالنده(سیلینغ یلغه‌سی بویندہ هم آنڭ شرق وغرب طرفلارنده) توقوز اوغوز هم اویغور خلقلاری؛ بولارده‌دا شمالدراق (کاساغول کولی تیره‌سنده هم آنڭ غربنده) میرکیت‌هم دوبه (اورانخای) خلقلاری؛ اورانخایلارنڭ غربنده هم «کوکمن» یعنی تانغا اولا طاوینڭ شمالنده قرغز خلقی؛ اوشبو کونـگی کوچین شهری تیره‌سندن آلتایغه، اوغوزلارغه تابا صوزلوب کیتکان ییرده، باصمول خلقی؛ قـارا ایرتیش یلغه‌سی تیره‌سنده، (بوکونگی سیمی پـالات اوبـلاستی اورنلارنده) قارلیق خلقی؛ بولارنڭ جنوب وغرب طرفلارنده قپچاق خلقی؛ صردریانڭ اورتا هم توبه‌نگی آغمنده‌قانقلی خلقی؛ بوکونـگی جونغاریا (یعنی تار باغاتای ایله اورتا تیانشان‌آراسنده)ده دولات خلقی؛ ایدل هم دون یلغه‌لارینڭ توبه‌ن آغمنده قازار (خزر) خلقی؛ بولارنڭ شمالنده دون بوینده ماجارلار؛ چولمان قاما یلغه‌سینڭ ایدلـگه قویغان اورننده بلغار خلقی طورا ایدیلر (١).

ایـسکی زمانده تورك قبیله‌لرینڭ اسملری نی‌قدر کوب، اوطورغان ییرلری نی قدر کیڭ بولـه‌دا، صانلاری آلای بیك کوب بولماغان، بوکونده‌گی کبی ئله نیچه اون میلیونلار ایله صانالماغانلار؛ لـکن، بوواق قبیله‌لرنڭ هر وقت الی بریاقغه، الی ایکنچی یاققه کوچوب، اورنلارون آلماشدروب، ایکنچیلری‌ایله آرالاشوب، بربرسی ایله نق قاطناشوب برگه ترکلك

---

١) بوروتغی زمانده‌غی قبیله‌لردن بوکونگی تورك جمعیتلری نیچك یاصالغانی، یعنی حاضرگی تورك قبیله‌لرینڭ اصل ونوبلرین بلورگه تله‌گان کشیلر آریستفنڭ Живая Старина ژورنالینڭ ١٨٩٤ نچی یلغی III-١٧نچی جزءلرنده «الوغ یوز قازاقلارینڭ توبی» دیب، ١٨٩٦ نچی یل به‌شول ژورنالینڭ III—١٧نچی جزءلرنده «تورك قبیله‌لرینڭ توبی» دیب یازغان اثرلرین اوقورغه کیرەك، لـکن صوڭغیسن اوقوغانده، بارتولدنڭ Записки Вост. отд. Имп. Рус. Археол. Общ.نڭ XI نچی جلدنده، ص. 341—356 ده بوکتابغه یازغان تنقیدنده قالدرماسقه تیوش.

ایتولری سببلی ، کورشی تیره‌لرنده‌گی خلقلارغه قارشی اولوغ بر کوج قوت بولوب طورغانلار. تورکلرنڭ شرق طرفنده ـ حاضرگی مانجوریا یبرنده‌مانجور ، تونغوص خلقلاری؛ بایقالنڭ شرق طرفنده ماغول خلقی؛ شمال طرفلارنده فین قوملری طورغانلار؛ بولار هارسیدا تورك خلقی کبك اوك «توران» نسلندن بولغانلار. لکن تورك خلقی قدر کوچلی بولا آلماغانلار. شونڭ اوچون آلارغه هروقت تورکلر اداره‌سنده عمر ایته‌رگه طوغری کیلگان. تورکلرنڭ جنوب طرفلارنده قطایلار هم ایران خلقلاری طورغانلار؛ بولار کوب وقت تورکلر ایله‌صوغشوب عمر ایتکانلر، بعض وقتده تورکلرگه آلبان (خراج) بیروب طورغانلار. بولار تورك یبرینه هجوم ایله کرگه‌له‌سه‌لرده قانده ایته آلماغانلار. اولوغ تورك خلقی هم آلارنڭ زور یبرلری حقنده قطای، ایرانیلار آراسنده هروقت قورقنچلی حکایه‌لر سویله‌نوب طورغان. شونڭ اوچون آلار تورکلرنڭ یبرلرینه کیلوب کرورگه قورقغانلار.

معیشتلری ـ تورك خلقی اوّلده اوشبو کونگی قازاق خلقی کبی، کوچبه معیشت ایتکانلر. بوکونگی قازاق

(بورونغی تورکلر‌آط هم تویه اوستنده.)

خلقینڭ معیشتی بیك بورونغی، حتی میلاد عیسی (عهم) دان ایلك گی تورکلرنڭ طورموشندان بیك آز آیرولا. اول بورونغی بابایلاردا اوشبو کونگی قازاقلار کبك کییز اویلرده طورغانلار، مال تربیه‌له‌گانلر، بر آز ایگن ایککانلر. مالّارینڭ ایتلری، مای، قورت وقمزلاری ایله طاماق طویدرغانلار. آلارنڭ بیرگان تیریلری ویون کیوملر ایله کیونگانلر. تورکلرنڭ اوطورغان اورنلاری ایگن ایگه‌رگه، ایکنچی قوملر ایله قاتناشوب سودا ایته‌رگه اوڭایسز بولغان؛ نهایتسز کیڭ قوری صحرالارده، ایکنچی قوملر اچینه صوزلوب کیتکان یلغه‌لاری بولماغانلقدان، تورك خلقی فقط مال تربیه‌له‌و ایله شغلله‌نوب طورغانلار. اورتا آزیاده‌غی منبت‌ومحصولدار یبرلر، مدنی مملکتلر یاغینه‌صوزلوب کیتکان «آمو دریا» بویلاری کوب هم تورلی قوملرنڭ هر وقت صوغشوب طالاشوب طورا طورغان اورنلری بولغانلقدان بنه طنچلاب مدنی معیشتنی دوام ایتدررگه اوڭغای بولماغان. شونده‌دا تورك خلقی شرقی وغربی ترکستانغه

هم مانغوليه‌ده تورلى وقتلارده قطاى وايران كبى مدنى خلقلار ايله قاتناشوب مدنى معيشت ايتوب قاراغان. يازو وادبياتلارى‌دا بولغان. علوم ومعارف مكتب واوقو اشلرى ايله شغلله‌نوبده قاراغانلار. شهرلر ياصاتوب ماتور بنالاردا اشله‌تكاله‌گانلر؛ لكن بيرلرينڭ اوڭغايسزلغندان مدنيتده آلغه كيته آلميچه ينه ايلك گى حاللرينه قايتورغه، كوچمه معيشت ايته‌رگه مجبور بولغانلار. (١)

طبيعت واخلاقلارى ـ تورك خلقينڭ بيرلرى، دنيالارى آلارغه معيشت وعمران يعنى طشقى مدنيت جهتندن ترقى ايته‌رگه ايرك بيرمه‌سه‌ده، آلارنڭ طبيعت واخلاقلارنده يعنى اچكى مدنيتده ترقى ايتولرينه مانع بولماغان، آلار بو اچكى مدنيتده بيك يوغارى اورننى اشغال ايتوب كيلگانلر.(١) دنياده بيك كوب عصرلر عمر ايتو آلارده عقل وتجربه‌نڭ يوغاريلانووينه سبب بولغان، شونڭ اوچون تورك خلقى ايچنده خلقنڭ عقل وتجربه جهتندن بيوكلگن كورسه‌ته طورغان مثاللر كوب. طبيعتكه بيك ياقن طوروب، كيڭ صحرالارده، نهايتسز اورمانلار اچنده سوت، قمز، ايت كبى نرسه‌لر ايله تربيه‌له‌نولرى آلارنڭ بهادر بولولارينه سبب بولغان. شونڭ اوچون آلارده، عاجز كشيلرده‌گنه بولا طورغان، يالنو، منافقلق، غيبت، ريالانو، جاسوسلق، كشى آلدنده تكلق‌له‌نو، كشى مالن ياشرتن آلو ـ اوغرلاو وخيانت كبى ناچار خلقلار بولماغان.

بر مؤرخ ايتكان: «توركلر آط اوستنده اوسدكلرندن آطنه يوروگه فوق‌العاده اوستالار، اوزلرى غايت توزملى، قوللارن باغلاب قويوغه صالغانده‌دا طرشوب چغالار، آريمق نى ايدكنده بلميلر هم بيك بخل وآز بوغلىلار وبيك تيز اويانالار، صوغش اشلرنده بيك اوستالار وهر وقت غالب كيلوچه‌نلر. دنياده صوغشدان باشقه‌لارغه ضرر ايتوب‌اوزلرينگه فائده كوروب يوروچى برخلق بولسه بولار بولور. صوغش وقتنده دشمانلارينه بيك غابلار، اوز آرالارنده بيك طنچ واتفاقلى طورالار، طوغان اورنلارن بيك سويوچه‌نلر. بولار فقط حركتله‌نوب، نى بله بولسه‌دا شغلله‌نوب طوردنى باراتالار، حركتسز تيك‌طوردنى حبس‌ده طورو كبى كوره‌لر. تيز تيز اورن آلماشدروب طورالار.» (٢)

تورك خلقى ايسكى زماندان بيرلى قاينوغه. اوينه فكرگه اوزاق طالوب طوروچان بولماغان، مكن قدر هراشنى اوزاق اويلامىغنه بتورورگه هم اوزاق اويلارغه حاجت‌توشمى طورغان خدمتلرنى‌گنه ايته‌رگه ياراتقان. شونڭ اوچون هر وقت مامور ياكه عسكر بولوب بيلگولى خدمت آلورغه، اوز بيرنده بولماسه باشقه مملكتلرگه باروب بولسه‌دا مامور يا عسكر بولورغه ياراتقانلار.

بورونغى توركلرنڭ عرف، عادت، قانون ودينلرى.

ايسكى توركلر كيوملرن يوندان‌صوقغانلار ياكه تيريدن ايله‌بكنه ياصاغانلارهم اوزون ايتوب كيگانلر. ساچلارن بعضلرى كيسكان بعضلرى، قطايلاردمغى كبى، توبه اوستندن اوزون ايتوب قالدروب يوروتكانلر. يانلارنده قلچ واوق يوروتوچه‌ن هم بولارنى بيك‌ماتورلاب

---

١) Ж. М. Н. П. 1896, № 6, отд. II, 381.

٢) فضائل الترك للجاحظ.

زينتلى ايتوچەن بولغانلار. سونگولرينڭ باشلارينە آلتون، كموش كبى قيمتلى معدنلردن بورى باشى ياصاب قويغانلار. توركلردە عرف ايلە قانون بر برسندن آيرلماغان هم شول عرف (قانون)لارن هر كم يادّدان بلگان وشوڭا اطاعتنى اوزينە واجب ديب اعتقاد ايتكان؛ آنى يازوب يوروتمەگانلر. عرفلرى بوينچە، ايل آراسندەغى عرف (قانون)غە بوى صونماغانلار، كشى اوتروچيلر، ايرلى خاتونلارنڭ ناموسينە طوقنوچيلار، خاننە قارشقانلار اوترلگانلر. ياش قزنى اوغرلاب آلوب كيتوچيلر آڭا اويلەنورگە ياكە برمقدارمال تولەرگە مجبور بولغانلار؛ مال اوغرلاوچيلار نرسەنى اون اولوش ايتوب تولەرگە، تولەرگە نرسە طابماسە اوترلورگە بولغان. اوز تيگينە چقغان قزنى آتالارى قايتارا آلماغان. اولوكلرگە بيك قايغورغانلار هم آڭا قربان چالغانلار؛ اولگان كشينڭ آطن وكيوملرن ياققانلار. اولوچينڭ قبرينە طاشلار قويغانلار. اولوغراق كشيلرنڭ قبر طاشلارينە آنڭ فضيلتلرن، باطرلق وغيرتلرن يازغانلار. هر يل اولوكنڭ قبرى اوستينە جيولوب آط ياكە قوى‌قربان ايتوب قبر اوستينە آصاطورغان بولغانلار. عرف بوينچە هر قبيلە، جمعيت اوزينڭ باشينە (آغاغە) تابع بولغان. آغالار خانلارغە، خانلار اولوغ خانلارغە تابع‌بولغانلار. اگر خانلار، اولوغ خانلار بولماسە قبيلە باشلقلارى اوزلرى مستقل بولغانلار. خانلار وقبيلە باشلقلارى خلقنڭ عرف عادتلرگە اطاعت ايتكانن ايتەگانن تفتيش ايتوب طورغانلار. ادارە اشلرى حقندە خلقنڭ معتبرلرن جيوب قورولتاى (كيگاش مجلسى) ياصاب كيگاشكانلر. دينلرى، بو كوندە «شامانيلق» ديب آتالا طورغان مجوسى منهبى بولغان. آلار كوكنڭ، ييرنڭ، اوط، صو، آغاچ ومعدنلرنڭ مجموعى برالەدن عبارت ديب اشانغانلار؛ لكن آرادان كوكنى آرتقراق حرمتلەگانلر. اولگاننڭ صوڭندە جان ياخشى بولسە كوككە ـ اوجماحقە؛ كناهلى بولسە يير آستينە قاراتموليقتە ـ طاموغقە كيتە ديب اعتقاد ايتكانلر. بيك كوب پەرى وجنلرگە وهر نرسەنڭ اوزينە كورە بر پەريسى بولووينە اشانغانلار. معدنلر آراسندان تيمرنى آرتقراق حرمت ايتكانلر وصوغشنى مقدس اعتقاد ايتكانلر. بعض اورنلارنى، طاولارنى، حرمتلى صاناب شوندە عبادتكە بارغالاغانلار. (١)

بورنغى توركلردە سياسى طورمش ـ قاآنلار: تورك قبيلە وجمعيتلرندە ايڭ ايسكى زماندان بيرلى قبيلە باشلقلارى ـ آغالار حكم ايتوب كيلگانلر. كوب وقت قبيلە باشلقلاريندان برسى كوچليرەك، غيرتليرەك بولوب كورشيدەگى جمعيتلرنى دە اوز قولى آستينە آلا آلە كوڭلى، اوسوب باشقە قبيلەلرنى دە اوزينە قوشوب مملكت كيگايتكان. حتى آرالارندە بوتون تورك ايلن وتوركلرنڭ كورشى طوغانلارى بولغان ماغول، تونغوص، فين خلقلارندا قولينە آلوب زور مملكت توزوچيلر دە بولغان. لكن بومملكتلر اوزاق عصرلر دوام ايتە آلمى طارالغانلار. عادت بوينچە قاآن، قىقارتوب ايتكاندە، خان اوزينڭ مملكتن بالالارينە بولب بيرگان. آلارينە اوز بالالارينە بولگانلر. بالالارى اوز آرامصلحتنى اوزاق صاقلى آلمى طارالغانلار. شولاى ايتوب ينە ايلككيچە قبيلە قبيلەگە بولنب بتە طورغان بولغانلار. بونداى مملكتلردن معلوم بولغانلارينڭ ايڭ ايسكيسى «هون» خانلقيدر.

(١) ايسكى تورك ماغول‌دينى اولغان شامانيلق حقندە دورجى‌باترارفنڭ ١٨٤٦نچى يل учены Записки Казан. Универс. «Черная вѣра или Шаманизмъ» ديگان اثرينى قاراغز.

هونلار ـ هون قاآنلغینڭ میلاد عیسی‌دان اوچ عصر الگه‌ریگی حالی آچق معلوم توگل. میلاد عیسی‌دان اوچ عصر الگه‌ری هون تورکلرینڭ باشلغی بولغان «مودو» خان بوتون تورك قبیله‌لرینی، بحر محیط کبیردن قپچاق صحرالارینه قدر بولغان همه ییرلرنی اوز قولینه آلغان هم قطای، شمالی هندستاننی اوزینه قاراتقان. «مودو» بتون تورکلرنی یکرمی دورت بولمگه بولگان هم خلقنی اون، یوز، مڭ، اون‌مڭ، یوز مڭ‌لرگه بولب هر برسینه رئیس قویوب ترتیبله‌ب اوطورتقان.

قورولتای جییوب خلق آراسنده‌غی عادتلرنی تفتوب عمومی قانون توزوگان. «مودو» خان میلاددان ۱۷٤ یل مقدم وفات بولغان. میلاددان صوڭ ٤٨ نچی یلده هون مملکتی جنوبی وشمالی اسمی ایله ایکی مستقل اولوشکه آیرلغان. تیانشان طاغلاری تیره‌سنده‌گی جنوبی قسمی قطایلار تقوذینه کرگان. مانغولیه‌وآلتایده‌غی، ایرتیش‌واورال طرفلارنده‌غی شمالی‌هونلار میلاددان۹۳نچی یلده جنوبی هونلر هم قطایلارطرفندان مغلوب بولغانلار، هم برقسمی‌اورال‌ـ ایدل طرفلارینه‌قازار، بلغار، ماجار، فین ییرلرینه‌اورنلاشقانلار. بیشنچی‌عصرمیلادیده «بالامیر» هم

(بوروتی هونلارنڭ غربی یاوروپاغه‌باروب کرگاچ رومغه هجوم ایتولری.)

«آتیللا» اسمنده غیرتلی خانلاری‌قوماندهسنده غربی‌یاوروپاغه ـ حاضرگی بالقان‌دولتلری هم آفستریا ـ ؤینگریا دولتلری اورنینه باروب زور مملکت توزوگانلر. وبرقسمی آلتای طاغلاری آراسنده قاچوب قالغانلار. شولای ایتوب اصل تورك یرنده‌گی هون مملکتی تمام طارالغان.

هون مملکتی‌نڭ توشوندن صوڭ مملکت سیاسی اسنده «آلار» دان صوڭ «جوجان» اسنده، اصللاری تورك بولماغان، جیت نسللرگه کوچکان. بولاردا هونلر کبی بوتون تورك خلقن هم ماغول ومانجور خلقلارن اوز قوللارنده طوتقانلار. میلاددان آلتنجی عصرنڭ اورتاسنده مملکت اداره‌سی ینه اصل تورکلر قولینه قایتقان.

توکیولر - اوغوزلار .ملکتنی جوجانلار قولندان آلوچی تورکلرنی قطایلار فقط تورك (توکیو) دیب آطیلار. بو تورکلرنڭ عمومیرەك اسلری اوغوز بولغان. بولارغربکه اورال - ایدل طرفلارینه کیتکان هونلاردان قالغان شمالی هونلارنڭ نسلندن بولغانلار. وشولار بیش یوز یل قدر وقت چیتلر-سیانبی وجوجنلر قولنده طوروب آخردن دولتنی اوز قوللارینه قایتاروب آلا آلغانلار هم بحرمحیطدان قارا دیڭزگه قدر یردەگی همه تورك ماغول ومانجور قبیلەلرینی اوزلرینه بوی صوندرغانلار. بولار، قوللارندەغی قوملرنڭ همەسینەدە ادارەدە اختیارلق (آفتانومیا) بیرگانلر. داخلی اشلرینه برده قاتشماغانلار؛ تیك آلمان (خراج) هم حاجت وقتده قاآنغه عسکر بیروب طورو لازم بولغان. بعض وقت قطای ایمپیراطورلاری اوزلرن اوشبو تورك خانلارینڭ والیسی دیب صاناغانلار هم کوب وقت آلمان تولەگانلر.

اولوغ تورك ملکتی یدنچی عصرنڭ باشنده غربی وشرقی اسمنده ایکی اولوغ قسمکه بولنب اداره ایتولگان. شرقی تورك خانی اولوغ قاآن دیب یورتولگان. غربی تورك حکومتی بوڭا تابع بولغان. اویغور، قرغز، دوبه، میرکیت، قارلیق خلقلاری همەسیدە شرقی حکومتکه، اما جونغاریا (اول وقت یوبان)دان باشلاب ایران حدودی «تیمورقبوغ» (۱) دیگان ییرگه قدر بوتون اورتا آزیا، غربی حکومتکه قاراغان بولغان. شرقی حکومتنڭ مرکزی بورونغی هونلار کبی اورخون بوینده؛ غربی تورکلرنڭ مرکزی ایسه جونغاریاده بولغان. ایکی ملکت کوب وقت آیرلوشقالاب طورسالاردا صوڭندان ینه برگه یاشاگانلر.

شرقی تورك قاآنلارندان مشهورەکلری: شبی، آشین، موجو، بیلگه اسمندەگی خانلاردر. مونڭ اوستینه بیلگه خاننڭ آغاسی کول تکین هم غربی تورك خانلارندان دیزابول، صولو اسمندەگیلری مشهوردر.

یدنچی عصرنڭ آخرنده بو ملکتنڭ هرایکی ثلوشی بیك ضعیفلەنگان. سیکزنچی عصرغه چقماچ، موجو، کول تکین خانلارنڭ غیرتلری ایله ملکت حالی ینه توزەلە توشکان؛ لکن بو اوزاققه باراماغان؛ چونکه بردن الککی خانلارنڭ یومشاقلقلاری ایله ملکت اچنده چقغان باش باشداقلق همیشه دوام ایتکان. ایکنچیدن ملکتنڭ ایران چیکندن قوتلی خارجی دشمانلار - عربلر کیلوب چقغانلار. هم، قاآن عسکری ایله داخلی فتنەلرنی باصو ایله شغللەنگان وقتده، بایتاق قالالارنی فتح ایتوبده اولگورگانلر

تورك یپرنده عربلر - پیغمبرمز محمد علیه السلامنڭ وفاتندان صوڭ، اوزاقدا اوتمی عرب خلقی قوتلی بر پادشاهلق صورتن آلوب تیزدن کورشیلرندەگی قوتلی ایران ملکتن فتح ایتکانلر. ایراننڭ شاهی ملکتن عربلرگه بیروب قاچقان هم اورتا آزیاده بزنڭ تورکلر آراسینه کیلوب صغنغان. هجرتدن ٤٦نچی یلده (یعنی ٦٦٦نچی میلادی) عرب امیری «ربیع بن الحارث» ایران شاهن قووب تورك ایلینه کیلگان. هم آمودریانڭ بیری یاغینه کیلوب چققان.

اورتا آزیا بو وقت رسمی صورتده قاآنغه تابع بولسەدا بوتون اش بیرلی خانلار

---

۱) تورك ایله ایران حدودنده «تیمرقبو» دیگان اورن بوکون بلخ ایله سمرقند آراسنده «بوزغاله» اسمنده بر طاو آراسنده.

ودهقانلار (بایارلار، بیرخواجه‌لاری) قولنده بولغان. بولار اوز آرا اوزلوکسز نزاع لاشوب طورا طوزغان بولغانلر.

آراده، بوکونگی سمرقند وبخارا ولایتلرندن عبارت بولغان، صوغداق (صغد) خانی (بولارنڭ خانلاری صاغان خودات آتالغان) ایڭ بای کوچلی خان بولغان . عرب امیرلری باشقه خانلقلارنڭ یاردمی ایله بوخانلقنڭ شهرلرن آلغانلار. باشقه شهرلرنی آلوده‌دا یبرلی دهقانلاردان فائده کورگانلر. عربلر مونده غایت اوزاق صوغشقانلار. یبرلی دهقانلار، خانلار، بروقت عربلرگه قارشی (۶۸۱ـ۶۸۳ میلادیده) اتفاق ایتوبده قاراغانلار. لکن قارشی طورا آلماغانلار. حتی صغد خانی اوزینڭ دشمان خانلارینه قارشی عرب امیری قتیبه بن‌مسلم‌نی چاقرغان.

نهایت اولوغ قاآن‌نڭ عسکری‌مونده‌غی اشکه قاتناشا باشلاغان. ۷۰۱ نچی یلده‌موچوخان‌نڭ عسکری، صغدغه کیلگان، لکن زوراش باشقارا آلماغان. ۷۱۲ نچی یل کول تکین باروب، عربلر قولینه تمام کروب بتکان صغدنی آلغان؛ عربلر قولنده فقط سمرقند شهری‌گنه قالغان؛ فقط بعض یبرلی خیانتچی خانلار کول تکین‌گه اشنی اوزاقغه صوزارغه ایرك بیرمه‌گانلر؛ اول تیمور قاپوغه قدرباروب کیری قایتقان. عربلرموندان فائده‌له‌نوب ۷۱۳ نچی‌یل‌ده‌شاش (تاشکند) ایله فرغانه‌نی آلغانلار. ۷۱۶ده بوتون تورك ایللرینی برله‌شدرگان کوچلی «موچو» خان وفات‌بولغان؛ آنڭ اورنینه (اوزندن ایلگاری خان بولغان) آغاسی قوتلوغ خاننڭ اولوغ اوغلی «بیلگه» خان بولوب قالغان. بوکشی ملکتن آنیسی کول‌تکین ایله برگه اداره ایتکان. بووقتده غرب تورکلری «صولو» خان قوماندا‌سنده ایبق کول هم «چو» یلغه‌سی بویلارنده دخی نغوب استقلال طابقانلار. (۱) لکن موندان فائده چقماغان؛ صولوخان صغدنی عربلرگه بوتونله‌ی بیرورگه مجبور بولغان. ۷۳۸ نچی یلده بو حکومت تمام توشکان. عربلر موندان فائده‌له‌نوب بوتون صردریا بویلارن آلغانلار (۷۳۹م). اچکی تورکستانغه اوق کرگانلر. کول‌تکین (۷۳۱ نچی یل) وفات بولغان. آندان اوچ یل صوڭ اولوغ قاآن بیلگه خاندا اولگان. بولاردان صوڭ «بایای» خان دیگان کشی قاآن بولغان. لکن اول یومشاق کشی بولغانلقدان ملکتنی اداره ایته آلماغان؛ ۷۴۵ نچی یل باسول‌خنقی ایله سیلینغ بوینده‌غی اویغورلارنڭ باشقلاری بو خان‌نی اوترگانلر. مونڭ ایله ملکت تمام بتکان.

بورونغی تورکلرنڭ مدنیتی ـ بوصوڭغی عصرده سیبیریا هم تورکستانده بورونغی تورکلرنڭ مدنیتلرن کورسه‌ته طورغان بیك کوب یازولی طاشلار، کتابلار، بنا اثرلری طابلدی. قطای تاریخلارنده هون خانلارینڭ قطای پادشاهلاری ایله یازشقان خطلاری کوچرلگان. بو خطلار هون خانلارینڭ عقل وبلك جهتندن یاخشی اوق مهم اورنتی اشغال ایتکانلکلرن کورسه‌ته‌لر. (۲) شولوق قطای تاریخلاری سیانبی خانلارندان موپونقای خان‌نڭ

---

(۱) بایتخلری چویلغه‌سینڭ باش آغینڭ صول یاغنده، حاضرگی طوقماقغه قارشی طرفده و آندن‌براق توگل اورنده «صوباب» اسمنده شهر بولغان.

(۲) هون خانلارینڭ خطلری یاکیغه‌نڭ مذکور Собранie свѣдѣнiи کتابینڭ برنچی جلد ص. ۲۲-۲۵، ۳۰-۳۲، ۵۴-۵۵، ۸۰-۸۵ لرده درج ایتلگان.

٣٢١نچی (میلادی) یللارده‌مدرسه بناء ایتدروب قطایدان معلملر کیتورتکان‌، هم اوزی‌درسلر طڭلاغان مملکت خلقی‌ـ تورکلر آراسنده اوقو یازو تاراتو ایله شغلله‌نگ‌ن سویلیلر. بوکون کشف ایتلگان اثرلر تاریخده‌غی بو سوزلرنڭ حقلمن آچق کورسه‌تدیلر.

اوغوز تورکلرینڭ خانلق ایتو دورلری بزنڭ ایکی تاریخمزده بیك یاقتی‌دورحابلانا. قطای ایله ایران کوب وقت بزگه آلمان توله‌گانلر، یاوز و یاده‌عی ۋیزانتیه حکومتی‌ده بو خانلق آلدنده اوزن ادبلی طوتارغه مجبور بولغان. بو دورده تورك ایلنده ایکنچیلك، سودا، تجارت بیك ترقی ایتکان. تورك مملکتینڭ تورلی طرفلارینه بالیقلر (شهرلر)، قورغان (کریپوست)لر صالنغان؛ کوچمه معیشت ایتـه‌ده هر بر تورکنڭ اوزینه بیلگولی بر ایکینلیگی بولغان؛ بولار تورلی مملکتلر ایله سودا ایتکانلر، وتجارت حقنده معاهده‌لری بولغان. ٥٦٨ نچی یل، غربی تورك خانی «دیزابول» تورك سوداگارلرینڭ استانبولغه سودا ایله یوررولری طوغروسنده سویله‌شور اوچون ۋیزانتیه‌غه ایلچی ییبه‌رگان. موڭا قارشی ایکنچی یل ۋیزانتیه حکومتی‌ده ایلچی ییبه‌رگان؛ بونده سودا طوغروسنده هم هر ایکی حکومت ایران مملکتینه قارشی صوغش آچو طوغروسنده عهد ایتوشکانلر. لکن صوغش وقتنده ۋیزانتیه تورتوب، قاتوشماغان؛ شونڭ اوچون آچو ایتوب اورخونده‌غی اولوغ قاآن «طارغوه»نڭ مصلحتی ایله دیزابول (٥٧٩نچی‌یل) ۋیزانتیه‌غه قارشی صوغش آچقان وبو کونگی جنوبی روسیه‌ده قریم تیره‌سنده‌گی حدودنی اوتوب ۋیزانتیه‌نڭ «خیرسون» قالاسن آلوب بوسفورغه قدر بارغان. بو خانلقنڭ سیاست هم سودا وتجارت اشلری ایله ایران هم قطایغه هر وقت ایلچیلری طورغان.

بوقاآنلقدان بزنڭ زمانغه قدر بابناق یادکارلار صاقلانوب کیلگان؛ کول تکین هم بیلگه خانلارینڭ اسملرینه طاشدان یاصالوب، بورونغی تورکنڭ ملی یارووی ایله اول خانلارنڭ اوزلری، مملکتلری حقنده بیك کوب فائده‌لی سوزلر یازلغان هیکللر بویادگارلارنڭ ایڭ اولوغلارندان‌در. بوطاشلار اوغوز تورکلرینڭ مدنیتی نی‌درجه‌ده بوغاری بولغانلقلارن آچق کورسه‌ته‌لر.

کول‌تکین، بورونغی بابالارنڭ صانیجه قوی یلنده (٧٣١نچی یلغه توغری کیله) مارتده وفات ایتکان. بورونغی عادت بونیجه آلتی آی عیجکتدرلوب اوکتابر (بورونغیچه ته‌ینکانده توقزنچی‌آی)ده دفن ایتلگان. بوجنازغه یاشقه مملکتلردن‌ده ایلچیلر کیلگان. مویان (چیبن) یلنده یدنچی آی‌نڭ یکرمی یدنچی کوننده (٧٣٢ نچی یل ٢نچی آوغستغه توغری کیله) بیلگه قاآن اُسی (کول‌تکین)نڭ شرفینه طاشدان یازدروب بتك طاش (هیکل، پامتنیك) اوطورتقان. بیلگه خان‌نڭ وفاتی صوڭنه به شوندای اوق بتك طاش‌اوطورتقانلار. ١٨٨٩نچی یل یادریسف اسمده عالم اوشو بتك طاشلارنی اورخون بلغه‌سی بوینده اردینه ـ دتسو اسمده بودا ساسترندان ٧٠ چاقرم توبه‌ن اورینده طابقان. هر ایکی طاش کوك مرمردن بیك ماتور ایتوب اشله‌نگانلر. کول‌تکین طاشی اوچ‌میتر، ٧٤ سانتیمتر بیوکلکده؛ برمتر، ٢٤ سانتیمتر کیڭلکده؛ ٤٠ سانتیمتر قالنلقده؛ اما بیلگه خان‌طاشی ازغه زور،راق (٣ میتر، ٤٥ سانتیمتر بیوکلکده؛ ١ میتر، ٧٤ سانتیمتر کیڭلکده؛ ٧٢ سانتیمتر قالنلقده). بوطاشلارنی طومسون‌رادلوف اسمده‌گی عالملر بورونغی‌یارولاردان

قاراب طانوب اوقودبلار. کول تکین محکوکاتنده اون مقدن آرتغراق حرف بار. اما بلکه حال بعده موندندا آرتغراق. اوشبو بار ولارده اور مملکتلرینی بچك کنشایکالملری، خلق آراسنداغی فتنه لرنی بچك ماصوب مملکتی طحلامدر عاللاری، عربلر وقطابلار ایله محاربه لری ذکر ایتلگان هم تورك مملکتنك سیاسی حالی بیچك بولغانلغی. خانلارنك خلق اوچون نی درجه ده اجتهاد ایتکانلکلری، قابیرغان ململاری تورکلرنك دیلری و اول ملتنك نیچك کیلوب چیقوی، آرواق تاریخی، اخلاق وطبیعتلری سویله نگان. بلکه خان اوزینك آبیسی (کول تکین) ملك وفاتی اوچون نی درجه ده قایغورغانون اوشبو سوزلر ایله ئابته:

[illegible]

ایسکی تورك یازووی، یوقاریدان توبه نگه تابا اوقولا.

«بیم ام کول تکین اولدی، بواش بیم بوره گمی ارته. مینم کوزم طورغان کوزلرم گویا بونونلهی کورماس بولدیلار، عقلم بر نرسه ده آکلاماس بولدی. مین تمام جورلادم. عمرلرنی تکری بولمه بیره. انسانلار همه سی اولر او چون طوغانلار.... مینم کوزلرمدن یاشلر توگلهلر، آغالار، قوتلی آلار تمام بورونك ایچندن چقالار. مین باشاداه باغاداه جورلادم، هم بیك قاتی جورلادم، مین قایغوغه بیرلدم، بیم هر ایکی بیکلرم، اوغلانلارم، زور درجه لی وزیرلرمنك کوزلری مویغلاودان بورولورلار....»

کول تکین هم بلکه خان هیکللریدن باشقه به معمن یارولار، شول وقتده یتسی ده قرغزلار طرافدان یازلغان هیکللر طابولدیلار، بولار یارینده اول وقتده‌غی تورکلرنك باشقه لارینك تأثیریه کرودن الگاری وقتده اوق اچکی مدینده، تل هم ادباتده یاحشی اوق یوغاری اورنده بولغانلقلاریه شهادت بیرلر. یارولار تورك تلیه موافق قاعده لی ومنظم اولولاری ملهٔ برگه‌یونك بوکوسگی عرجه یارودان، تلی صافلغی وماتورلغی بله برینك بوکونگی تورك تلدن ئلله نیچه مرتبه آرتق بولغان.
بو حال آلارنك مدنیتی بیك کوبدن، بیك بوروغی زماندوق دوام اینوب کیلگانون کورسه ته در.

ایسکی تورك مدنیتی اورحون. آلتای تیره سنده گی تورکلرگه گنه خاص بولمیچه باشقه تورکلر آراسنده دا بولغان. یتسی بوینده‌غی قرغزلار طرفندان یـزلوب قویلغان شوندایوق طاش هیکللر طابولدی.

ایدل ـ ژولمه طاماعنده‌غی قارارلارنك عرف، عادتلری، معیشتلری اورحون، آلتای تورکلرینك عرف وعادتلری معیشلری ایله بر بولغان. عربلر قافقاز طاعلاری آرقلی قازار یبرلرینه یعنی مملکتنك عربی حدودلرینه ده کیلوب کرگه نلر. بو هم عربدن هم جنوبدن کیلوب کرولری اول ایسکی مدنیتنك بتووی دیمك ایدی. اول مدنیتنك بتوینه دخی خانلار آراسنده باشلانغان باش بشداقلقلاردا سبب بولدی.

II

تورکلر هم اسلامیت

تورکلر آراسنده دین اسلامنڭ طارالووی.

اولوغ اوغوز دولتی توشکاندن صوڭ، اون اوچنچی عصر میلادینڭ باشینه ـ «چنگیزخان» ظهور ایتوب اولوغ قاآن بولغانغه قدر، تورك ایلی قاآنسز طورغان، بتون ایل (مملکت) ئالله نیقدر واق خانلقلارغه بولنوب اداره ایتولگان. بو خانلقلار، بشلاری بولماغانلقدان، اوز آرالارنده هر وقت موغشوب طورغانلار. بو حال چنگیز ظهور ایتکاچکنه بتکان.

بو واق خانلقلار آراسنده ایڭ مشهورلری: باشده ماغولیه‌ده اورخون بوینده، صوڭندان حاضرگی تیانشان طاولارینڭ اورتاسی، تورفان، خامی، اورومچی شهرلری تیره‌لرنده حکم سورگن «اویغور» خانلغی ایله حاضرگی کاشغار، سمرقند هم بخارا یاقلارنده حکم سورگان «توقوز» خانلاری هم قاما یلغه‌سینڭ ایدلگه قویغان پیرنده‌گی «بلغار»، هم ایدلنڭ کاسپی دیڭگزیگه قویغان پیرنده‌گی «خزار» (خزر) و «قپچاق» خانلقلاریدر. اوغوزلارنڭ بتوودن چنگیزخانغه چاقلی اوتکان بیش عصر وقت ایچنده ایڭ مهم زور حادثه تورك ملتینڭ اسلام دینن قبول ایتولری، اسلام مدنیتن اوگره‌نولری بولدی. اوشبونڭ اوچون بو بیش عصرلق دور تورکلر هم اسلامیت دوری دیب آطالادر.

عرب امیرلرندن «قتیبه» وآندان صوڭ کیلگان «نصر» اورتا آزیاده تورك ییرنده‌گی شهر وقبیله‌لری فتح ایتو ایله‌گنه قناعتلنمه‌گنلر، بلکه دین اسلامنی‌دا طاراتورغه اجتهاد ایتکانلر. سیکزنچی عصرنڭ اورتاسنده امیر «نصر» شرقی تورکستانده‌گی کاشغار شهرینه قدر باروب یتکان. عرب طرفنده قارار بیرودن عرب عسکرلری همیشه شهرلر فتح ایتو ایله شغللنگانلر. عرب طبیبلری، سوداگرلری، اعلی بویون طوتورغانلار. قاما بلغه‌سینڭ طاماغنده، ایدلنڭ اورتا آغمنده اوطورغان «بلغار» خانلغی عرب خلیفه‌لرینڭ پایتختی بولغان بغداد شهری هم مسلمان ایرانلیلر ایله سودا، تجارت معامله‌لری ایتکان. بلغار یرلارنده مسلمان سوداگرلری، عرب مملکتلرنده بلغار سوداگرلری طولوب طورغانلار. اورتا آزیا، تورکستانده‌گی تورکلر ایله عربلر آراسنده شولایوق بولغان. اول وقت تورکلر آراسنده اورلوبینڭ مجوسی دینلری اوستنه خرستیان هم یهودی دینلرینده طاراللغان بولغان. بابالار محمد علیه‌السلام اوگره‌تکان دین‌نڭ باشقه دینلرگه قاراغنده حق، اوستون وطوغری ایکانون کورگانلر هم آنی (دین اسلامنی) اخلاص ایله اوگره‌نه باشلاغانلار. عرب عالملری تورکلرگه دین اسلامنی بیك طرشوب اوگره‌تکنلر. خلقلارینڭ کوبره‌ك قسمی مسلمان بولغاچ خانلارده دین اسلامنی قبول ایته باشلاغانلار. باشلاب بلغار خانی «آلماس» خان «ملکای» اوغلی دین اسلامنی قبول ایتکان. اول هجری ۳۰۹، میلادی ۹۲۱نچی یلده بغدادده‌گی عرب خلیفه‌سی مقتدر بالله‌غه ایلچیلر ییبه‌روب، اوزینه دین اسلامنی هم مسلمان علملرن اوگره‌توردای عالملر ییبه‌رونی صوراغان. خلیفه، خان‌نڭ ایلچیلرن شادلق ایله قبول ایتوب، «سوسن الرسی»، «بدر الحرمی»، «احمد بن فضلان»

وغير برتيچه عالملرنى بلعارغه يبەرگان. بولار ايران، بخارا، خوارزم (يعنى حاضرگى خيوا خانلغى) ييرلرندن اوتوب بلعار ييرينه كيلگانلر.

بلعار ييرينه يتەرگه بركونلك يول قالغاچ خاننك وزيرلرى، اوغلانلارى هم قرداشلرى آلارنى قارشى آلورغه چققانلار هم ايكمك طوز وطارى بله استقبال ايتكانلر. بلعار شهرينه اون بيش چاقرم قدر يير قالغاچ آلماس خان اوزىده چققان، وباباىلار عادتى بوينچه آطندان توشوب، حرمتلى قوناقلارغه قاراب سجده ايتكان. يگينه طوتوروب آلوب كيلگان آلتون كمش آقچەلارنى چاچوب قوناقلار بله كورشكان. ايلچيلر بيك زور شوكت بله بلعار شهرينه كرگانلر. خان بولارغه كييز اوى قوردروب شونده قوناق ايتكان هم دورت كون اچنده بلغار خانلميننك تورلى شهرلرندەگى معتبر كشيلرنى، واق خانلارنى جييوب بيك زور ايتوب «دين اسلامنى قبول ايتو بەيرمى» ياصاعان. بيك زورهم‌مقدس بولمان بوبەيرم‌عجائب مهابت وطنطنه بله اوتكان. خان بوتون معتبر كشيلرى بله برگه ايلچيلر آلدنده ايمان كيتورگان، مجوسيلكدەگى اسمى ـ آلماس‌نى «جعفر»گه آلماشدرغان‌هم‌مسجدلر صالدروب شول اسم بله خطبه اوقورغه قوشقان. بواش هجرت بله ۳۱۰نچى يل ۱٦نچى محرم، ميلادى بله ۹۲۲نچى يل ۱۵نچى مايده بولغان. اورتا آزياده «چو» يلەسى بويلارندەغى توقوز اوغوزلار هم حاضرگى طورفان تيرەلرندەگى اويغور خانلقلارندەدا بيك كوب توركلر مسلمان بولغانلار. «ابوالحسن الكلماتى» هم «ابوالنصر السامانى» اسمندەگى عالملر بو حقده كوب اجتهاد صرف ايتكانلر.

توقوز اوغوزلر ييرنده ۳٤۹ هـ. (۹٦۰ ميلادى) ده ايكى يوز ملكـ قدر توركـ مسلمان بولغانلار. توقوز اوغوز خانى «صاتيق بغرا» خان توشنده حضرت عمر رضى‌الله عنەنى كوروب ۳۵۰نچى هجريده (يعنى بلعار خانندان قرق يل‌صوڭ) مسلمانلقنى قبول ايتكان. ٤۳۵نچى هجرى (۱۰٤٤ ميلادى) ده صفر آينده اون ملكـ قدر چاطرلى توركلر مسلمان بولغانلار. بووقت ايدل بويلارندەغى قارار (غزر)لار هم بلعار توركلرى تمام مسلمان بولوب بتكان بولغانلار.

توركـ خلقى بورون بورونداناوق صوغشچى، عسكرى خلق بولغانلقدان كوب وقت اوزلرينكـ ملكتلرن طاشلاب ايتچى ملكتلرگه باللانوب عسكرلكـ خدمتى ايتەرگه يورگانلر. بورون قطاى هم ايران ملكتلرنده خدمت ايتكالەگانلر. اولوغ اسلام ـ عرب ملكتى ياصالغاچ، خليفەلرنكـ چاقرولارى، بوينچه، عرب وايران ييرلرينه بغداد، شم، مصر ياقلارينه بارغانلار. عرب خليفەلرى توركـ بيكلرينه اداره ايتەرگه ولايتلر بيرگانلر؛ بيكلر عسكرلرى ايله شول قالالارده اورناشقانلار. سلجوق سلطانلارى، بوكون آناطوليده، استانبولده طورا طورغان عثمانلى توركلرى شول زمانده عسكر بولوب باروب قالغان توركلردر. بو توركلر اول ييرلرگه بارغاچدا دين اسلامنى قبول ايتكانلر. حتى بامقال كولى ياقلارندەغى، ايرتش يلەسى بويندەغى توركلر شولاى عرب ييرينه عسكر بولوب كيتوب دين اسلامنى اوگرەنگانلر. شولاى ايتوب «چنگيز» ظهور ايتكانگه قدر دين اسلام بوتون توركلر آراسينه تمام اورناشوبه تتوب بيتكان.

❁

اويغورلار هم توقوز اوغوزلار.

اويغورلار صوڭعى اوغوز خاى «بايماى» خان‌ى اوتورگاچ، مملكت اداره‌سن هم اورخون بوينده‌غى تختنى اوز قوللارينه آلغانلار هم آنده «قارا قوروم» ياكه قارا بالغسون اسمنده شهر بناء ايتكانلار. ٧٣٨ نچى يل — غربى تورك حكومتى بتكاچ آنڭ اورنينه ايكى خانلق ياصالغان. برسى «قارلوقلار» دولتى؛ بولار خانلغنڭ پايتختى بولغان صوياب‌نى آلغانلار هم صردريا اوبلاستى‌نڭ شرقى قسمن وييدى صو ولايتن اداره ايتكانلر. ايكنچى خانلق — غربى تورك، اوغوز حكومتينڭ اصل توب قبيله‌سى بولغان اوغوزلارنڭ برقسى طرفدان صردريا يلغه‌سينڭ توبه‌ن آغمنده «اوغوز» (غور) اسمى بله توزولگان حكومتدر. غربى تورك حكومتى بتكاچ، غربى اوغورلارنڭ برقسمى فقط «اوغوز» اسمى بله ايكنچى‌سى «توقوز اوغوز» اسمى بله ايكى‌گه آيرلغان بولغان، توقوز اوغورلار «چو» بوينده‌غى قارلوقلارنڭ شرقنده (شرقى توركستانده) كوچمه تركلك ايتكانلر. بوحال بريوز يل‌دان آرتق دوام ايته آلماغان. شرقى تورك حكومتى اورنينه اورخون بوينده توزولگان اويغور خانلغى اول اورنده اوزاق قالا آلماغان.

٨٤٠ نچى يلده آلارغه ينيسى باشنده‌غى قرغزلار هجوم ايتكانلر؛ شول سببدن آلار مانغوليه‌نى طاشلاب شرقى توركستانده‌غى طورفان تيره‌لرينه هم قطاى اچنده‌گى «گان - چزاو» ييرلرينه كوچكانلر وآنده زور خانلق توزوگانلر. شولوق (توغزنچى) عصرنڭ آخرنده شرقى توركستانده‌غى توقوز اوغوزلار صوياب اداره‌سن قارلوقلار قولندان آلغانلار. هم ييدى صو، اسيق كول، چو، كاشغار ييرلرن آلوب، صردريا توبه‌نده‌گى اوغوزلارى اوزلرينه قوشوب زور خانلق ياصاغانلار. شولاى ايتوب طوغزنچى عصر ميلاديڭ آخرنده شرقى توركستانده اويغور، غربى توركستانده توقوز اوغوز اسمنده ايكى اولوغ خانلق وجودكه كيلگان. ٣٥٠ هجريده مسلمان بولغان «صاتيق بغراء خان توقوز اوغور خاى بولغان. مونڭ طوروفى بغرا خان — هارون بخارالارنى آلوب توقوز اوغوز دولتن تياتشان‌نڭ جنوب هم شمال ياقلارندان حزر (كاسپى) دينگزينه قدر كيڭايتكان. بوخانلارنڭ قايسيلارى كاشغار، بخارالارده طورغانلار، قايسيلارى جاى كونى بلغارلار ايله كورشى ييرلرده حاضرگى قازاق - قرغز صحرالارنده كوچوب يورى وقش كوبلرن چو يلغه‌سى بوينده، حاضرگى طوقماق تيره‌سنده بولغان بلاساغون قالاسنده اوتكارگانلر. بو خانلار «ايليك قاراخان»، خاقان ديب آطالغانلار. هم «صاتيق بغراء‌دان صوڭ همه‌سى مسلمان بولغانلار. اما اويغورلارنڭ پايتختى حاضرگى طورفان ياننده گاوچان شهرى، صوڭندان بيش بالق (خرابه‌سى حاضرگى كوچين ياننده) هم قارا حواجه (خرابه‌سى طورفان‌نڭ شرقنده ٣٠ چاقرم ييرده) هم گان - چزاو (ريحتخوفين طاولارى ايته‌گنده) قالالارى بولغان. بو اويغور خانلارى «ايدى قوت» ديب آطالغانلار، مسلمان بولمايوبچه بودا وشامانى دينلرنده طورغانلار. بوايكى خانلق قاى وقتده برله‌شوب، ايكسى بربولى‌اولوغ اويغور خانلغى ديب آطالغان. توقوز اوغوزلار طورفان تيره‌سنده گاوچانده‌غى اويغور خاقانلارينه اطاعت ايتكانلر. ٩٨٠ نچى يللارده بو مملكت قطاى اچندن ايدل بوينه قدر صوزلغان، لكن كوب وقتده ايكى خانلق آيرم آيرم طورغانلار.

بلغارلار، قازار وقپچاقلار. (١)

بلغار، قازار، ماجار کبی لسملرده‌گی تورکی قبیله‌لر ایدل بویلارنده شول تیره‌ده‌گی فین قوملری بله برگه قاتناشوب بیك کوبدن بیرلی ترکلك ایتوب کیلگانلر. هون تورکلری برنچی عصر میلادیده اوز بیرلرندن چغوب کیتکانده اوشبو بلغار، ماجارلارنڭ بایتاق زور اولوشلرن غربکه ـ دونای بویینه ـ آلوب کیتکانلر. هجری ٣١٠ نچی یل مسلمان بولغان آلماس خان اصل اورنلارنده قالغان بلغارلارنڭ خانی بولغان. بولارنڭ شرق طرفنده ینه باشقرد تورکلری طورغانلر. بلغارغه ایلچیلر (ابن فضلان‌لار) کیلگان وقتده بولار جایق بویلارنده طورغانلار. ایدلنڭ توبه‌ن آغمدلی غربده طابا صورلغان اورنلارده قازار خانلغی دوام ایتوب کیلگان. اونچی عصر میلادیده بلغار خانلغنڭ بیری توقوز اوغورلار بله چیکمش بولغان. باشقردلار بلغار قولنده بولغان. خانلقنڭ پایتختی حاضرگی قازاندان یوز یکرمی چاقرم توبه‌ن، ایدلنڭ صول یاق یارنده بلغار شهری بولغان. (حاضر خرابه‌سنده بلغار اسمنده اورس آولی). موندان باشقه بلغارنڭ جنوب طرفنده ٤٠ چاقرملار قدر یراقلقده «سواره» اسمنده شهرلری، ایدلنڭ آریاق قارشیسنده «آیلی»، حاضرگی چیستاپولغه یاقن «بیلار» دیگان قالالاری بولغان. بلغار خانلاری باریسیده مسلمان بولغانلار. قازار (خزر) لرنڭ پایتختلری باشده حاضرگی دربندنڭ شمال طرفنده سمندر شهری بولغان، صوڭندان حاضرگی استرخان اورننده ایتل (ایدل) قالاسن پایتخت ایتکانلر؛ خلقی مسلمان بولسه‌دا خانلاری یهود دیننده بولغان.

اولوغ تورك ـ اوغوز خانلغی بته‌سی ایلگاری، ٧نچی عصر میلادیلرده بلغارلارنڭ غرب، قازارلانڭ شمال وغرب شمال طرفلارنده، دنیپر وایدل (ۋولغه) یلغه‌لارینڭ باشلارنداغی مازلقلار واورمانلقلارغه، بالطبع دیگزینه قوبسا طورغان ویصله یلغه‌سینڭ آرباعده طوروچی اصلاو بان خلقینڭ بر قسمی ـ حاضرگی روسلار کیلوب اورناشقانلار. بولار کوب وقت کورشی تورك قوملری ـ بلغار وخزرلرنڭ تحت تاثیرنده طورغانلار. صردریا بویلارنده‌غی «اوغوز» (غوز)لار هم آلارنڭ شمالنده‌راق طورغان وشول اوغوزلارنڭ بر قبیله‌سی بولغان «پچنیغ»لار طوقزنچی واونچی عصرلرده ایدلنڭ توبه‌ن آغمی وجنوبی روسیه‌ده ـ قازار بیرلرنده یورگانلر. ١١نچی عصرنڭ اورتالارنده‌طار باعاتایه هم بلخاش تیره‌لرنده طورا طورغان «قپچاق» تورکلری (بولار پولۆس هم قومان دیده آطالالار) قازار بیرینه کیلگانلر هم اوغوز وپچنیغ‌لارنی شرقه، حاضرگی خیوا خانلغی بیرینه طابا چیغارغه مجبور ایتکانلر (بو اوغوزلار حاضرده‌ده «مرو» یاقلارنده تورکمن اسمی ایله طورالار) هم مملکت ادارەسن قازارلار قولندان آلغانلار (١٠٥٥ نچی یلده). قپچاقلار

(١) بلغارلار حقنده‌غی ماجدلرنی مین تورك ـ تاتار تاریخی ادبگان کتابمنڭ ٧٦ ـ ٧٨، ٨٤ صحیفه‌لرنده کورسه‌تدم.

بایتخنلریمی اوزگارتمه‌گانلر. خزرلرنڭ قالالارن اداره ایتکانلر. اوشبورهوشجه ١١ نچی عصرده شرقی وغربی تورکستانده‌غی اویغور هم توقوز اوغوز خانلقلارینه قارشی، ایدل بوینده «بلغار» هم «قپچاق» خانلقلاری تشکل ایتکانلر. یعنی بو وقت لولوغ خانلقلار «اویغور» «توقوز اوغوز» «بلغار» «قپچاق» خانلقلاری اسمنده دورته‌و بولغانلار.

بو دورده تورکلرنڭ معیشتلری.

بو دورده تورکلرنڭ بر قسمی همان کوچوب یوروده دوام ایتکانلر. اما اویغور، توقوز اوغوز، بلغار، قازار (خزر) خانلقلاری مدنی معیشتکه کوچکانلر. اویغورلار تیانشانده غی بلار بله کورشی طورغانلقلارندان قطای مدنیتندن؛ توقوز اوغوز، بلغار، خزرلر اسلام وعرب مدنیتندن استفاده ایتکانلر. بو دورده‌ده تورکلر حای کوللرنده شهرلرنڭ حسبر به، صحرالارغه چیقوب کوچوب یورودن طوقتاغانلار؛ شهرلرده قش کونلرنده‌گنه طورغانلار. خانلارنڭ محکمه‌لری، سودا تجارت ایشلری همه‌سی‌ده شهرلرده بولغان. بلغار خانی‌دا، خزر اویغور خانلاری‌دا جایی هروقت صحراده عمر کیچرگانلر. میلادی ٩٨١ نچی یل «گاوچان» (طورفان‌غه یاقن) داغی اویغور خاقی بولغان آرسلان خان‌غه کیلگن قطای ایلچیسی «وانگ یان ـ دی» اویغورلار حقنده شولای سویلیدر:

13/9/C

«مونده‌حلق، اق سویه‌ك (بیکلر، طارخانلار)، قرا سویه‌ك (توبه‌ن صنف حلق)که بولینه. موزیقه‌نی بیك کوب استعمال ایته‌لر. بولارده ماندالینا هم ٢٥ قللی گیتارالار بار. بو اویغور ییرندن ایکنچی ملکتلرگه جوبول (سامور)، آق کییزه، قایولی بیزه‌کلی منسوجات (ماتیریا)لار چاررولا. ایرلر هروقت آطده یوروونی یاراتالار. حضور، اوین‌غه جنفا‌نه‌موزیقانی برده‌قالدرمیلار. مسکت اچنده مقبرلر سوبله‌ی بوق ده‌رلك. بولما بلاریدا جزیته‌دن آتنابیلالار. بولار بیك قارتایوب اوله‌لر؛ یاش کویکه اولو بولارده آز بولا. دوالانو هم طبنی بیك یخشی بله‌لر. خان بر بارغانده اوروجی تیره‌سنده جه‌یله‌ب یوری یدی؛ توبله‌ب طورووی گاوچانده‌در. بو ییرده

اویغور تورکلرندن بره‌وسی.
(بورسم طورفانده طابولدی).

جلقی بیك كوب: خان، خاتون (خان‌نڭ خاتونی) ولی عهدلرنڭ بارسینکدا آیرم جلقی او یو (طابون)لاری بار؛ آلار یایلاولارده کوتوله‌لر. خانین هیچ کم بلمی. خان‌نڭ یاننده موزیقاچیلار بار، آش وقتنده مجلس هروقت موزیقه بله اوتدی. شهرلرده باقچه‌لار، زور مناره‌لار استراحت اورنلاری (بسیدکه‌لار) کوب. خلق بیك آکلی، بلیکلی، طوغری فکرلی هم بیك عدللی، طوغری؛ اوزلاری بیك حضور، هرانشنی بیك تیز اشلیلر. آطنی بیك یاراتالار حتی آطنه بوتون عمرنڭ یورتگی سروب آلالار. اما ناچار آطنه اوچ آرشبندایمنه عمر بیره‌لر. موندن بیلارده. قبر خلقدا بارسیده ات آشلار، ایب بیك كوب. مملکت كوب واق خانلقلارغه بولنوب اداره ایتوله: بارسینه‌دا قاوچه‌دمعی آرسلان خان باش. بولارده مملکت اداره‌سی بیك مدنیلرچه: هربرسه تربیه‌ده، پادشاه اوری زور اشلرگه حکم ایته، باشقه‌لارن واق حاکملر (بکلر) باشقارالار. بکلر هرکون ایرته‌بجك جیولالار».

اونبجی، اونبرنجی عصرده بلغار، خزر ییرلرینه کیلگان عرب سیاحلاری‌دا بلغارلار حقنده شول «ژان ـ یان ـ دی» سویله‌گانی سویلیلر. بلغارلارده‌دا، اویغورلارده‌گی کبی شهرلر زور هم ماتور بولغانلار. هر ایکی قوم ایگن‌نی بیك طرشوب ایکگانلر. آری (ژادایراژود)لار بله صوغارغانلار. ایگن ایگونی مقدس ایتوب صاناغانلار. آلتون، کومش، جیز، تیمرلردن تورلی، قیمتلی، ماتور صاوتلار، زینت ایبرلری اشله‌رگه اوستا بولغانلار. خاتونلار آچق یوروگانلر هم ایرکه بولغانلار؛ چاچلارن بلنلارینه اوروب، بلغلاب قویا هم ماکلایلارینه قلفاق کبیه طورغان بولغانلار. خانلارنڭ ایلچیلر قبول ایتو عادتلری‌ده هرایکی حکومتده برتورلی بولغان، باشده آلتی‌ییدی‌کون طورغاچقنه قبول ایتکانلر هم اولوغ پادشاهلارنڭ (مثلاً: قطای هم اسلام پادشاهلاری کبی) هدیه‌لرن سجده قیلوب آلغانلار. بلغارلارده‌دا اویغورلارده‌دا کون اشله‌و هم آنی ایله‌و اشلری بیك ترقی ایتکان بولغان. بلغارلار آراسده صناعت بیك ترقی ایتکان، بور

یورونغی اویغور خاتوننڭ صورتی (طورفانده طابلغان).

طوقوغانلار. یوصاو صوقغانلار، صابون وشمع قویغانلار. توری صوعش اسبابلاری اشله‌گانلر. ۱۰ــ۱۱نچی عصرلرده اورتا آزیانڭ سودا وتجارتی اویغور تورکمری قولنده، عرب (حاضرگی یاوروپه‌ی روسی) طرفلارنده‌گی بوتون سودا وتجارت بلغارلار قولنده بولغان. قصدی، هم

اسلام دنیاسینڭ سوداگرلری فقط اویغورلار آرقیلی؛ قطای، عرب، ایران، هند، گریك (یونان)
کبی خلقلار آراسنده‌غی سودا ایسه بلغارلار آرقلی اوتکان. اویغورلار قطایلار بله عربده‌گی
باشقه دینی قوملر آراسنده‌غی یول اوستنده، بلغارلار ایسه، ایران، عرب، گریك، هند خلقلارینڭ
اورتاق یوللاری توشکان ایدل هم دونناڭ تام اورتا بربیرنده اوطورغانلار. اوشو خللر
ایکی خالقنڭ مدنیتنده کوتەرلوب کیتولرینه سبب بولغان. اما توقوز اوغوز، خزر، قبچاق
خالقلاری مدنیتده اویغور هم بلغارلار قدر آلغه کیته آلماغانلار. بولار کوچمه ترکلککه
آرتغراق اهمیت بیرگنلر. لکن شونڭ بله برگه بولارده‌دا مدنیت، سودا، و تجارت اثری
یاخشی قویلغان بولغان. بلاساغون، کاشغار، ایدل، سمندر کبی قالالار اول وقت ماتور یورطلار،
بای خلق، مدرسه، مسجدلر، زور بازارلار ایله طولی بولغانلار. شولای ایتوب، مدنیتده مهم
اورننی طوتقان عربلر بله یاقنلق وآلارنڭ دینلرن قبول ایتو، قطایلار هم مسلمانلار بله
ترلی مناسبتده بولو ترکنڭ خلقنڭ مدنی ترکلکده تما یاشاولارینه سبب بولغان.

بو دوره‌گی تورکلرده معارف وادبیات.

عرب خلفی هم قتا قطایلار بله مناسبتنڭ توتەبووی اول وقتده‌غی تورکلرنڭ
معیشت اشلرنده ترقی ایولرینه سبب بولو بله‌گنه طوقتاماغان. معارف وادبیات یاننده‌دا
ترقی ایولرینده، تأثیر ایتکان. ایلکگی اوغوز (توکیو)لر دورنده یاصتی هم طوبوق‌غنه
بولغان ادبیاتلارن ینه کوتەروب، [illegible]لاندروب یەرولرینه سبب بولغان. عربلرنڭ
تورکستانده‌غی احتهادلی هم طرش امیرلری تورکلرگه عرب علومن اوگرەتو یولنده حمدلرن
دریغ ایتمەدیلار. هارون الرشید خلیفه بولغان وقتده اورتا آزیاده مسلمان علومی بیك تحتی
طارالغان؛ تورکستان امیری — عبدالله بن طاهر: «علمی اوگرەنورگه تیوش بولغان کشیلر
بولغان کث. اوگرەنمەسکه تیوش بولغانلارده‌دا بار دیب ایتەلر. لکن مونداینورلیگه
قارارغه تیوش توگل، عمه خلقغه‌دا اوگرەنورگه تیوش» دیوب ایتە ایکن. سمرقند وغیر
قالالارغه بو وقت توری یاقده‌غی اکمچی (کربیمیان) تورك ملالاری اوقورغه بارغانلار.
موندای مدرسەلرده اسلامنڭ دینی مسئلرینه توگل باشقه فنونده بیك نق اوقولغان. سمرقند،
بخارا کبی شهرلرده اوقوب یتشکان تورك عالملری. عرب علومنڭ نشینه موب، دنیاده
اول وقتده جاطلی بولغان بعض فنلری آرتدرغانلار. هجری ۳۳۷ نچی یل وفات ایتکان
حکیم «فارابی» اول کوبگه قدر بولماغان اقتصاد سیاسی (Политическая Экономия)
دیگان فنی تألیف ایتکان هم موزیقه یاننده بیك کوب نرسه‌لر آرتدرغان. هجری ۴۲۸
(میلادی ۱۰۳۷)ده وفات ایتکان تورك حکیمی «ابن سینا» طب وفلسفه یاننده بیك کوب نرسه‌لر
آچقان. فارابی تورکستانده وسیع دیگان (حاضرگی آرص (Арысъ) بلغه‌سینڭ صردریاغه
قوب طورغان اورننه یاقن «فاراب» یاکه «اوترار» اسملری ایله آتلا طورغان شهرنڭ
یقننده) کچکنه بر شهرده طوغان. آتاسی اسلام دینی قبول ایتکان اوغوز یاکه قارلوق
تورکلرندن بولغان. فارابی اوز ایسرنده‌گی فنلری اوگرەنوب بترگچ بغداد یاغنه کیتکان؛
اوزی تورکلگینه، فلسفه بیك غرورلی کشی بولغان؛ چونکی عرب عنعنسی آراسنده بوکومگی

قازاق (قرغز) لارنڭ كوبگان بيشه‌ت هم اوزون بوركلرن كيوب عمر ايتكان. ابن سينا بخارا ياننده بر تورك آولنده طوغان، خاصرگى اورگنچ‌ده درس ايتو، حلقه خطبه‌لار اوقو يولنده كوب خدمت ايتكان. بو ايكى عالمنڭ هر ايكيسى نهايتسز كوب كتابلار تأليف ايتكانلر. بولاردان باشقه بيك كوب تورك عالملرى اول وقتنى اسلام عالمنده بيك كوب خدمت ايتكانلر. بلغارده اولوغ مدرسه‌لر، مكتبلر بناء ايتلوب كوب عالملر درس ايتكانلر. ايسى هم سمرقندده شولايوق بولغان؛ بلغار هم خوارزم آراسندان‌دا اسلام عالمنده مشهور عالملر، مؤلفلر كيلگانلر، كوب كتابلار تأليف ايتكانلر. بعض بر بلغار عالملرى بلغاردن ٧٠٠ چاقرم قدر شماله باروب علم هيئت‌كه عائد تجربه‌لر ياصاب يوروگانلر. توقور اوغوز خان موسى‌خان (اونىنچى عصرنڭ صوڭغى يارطىسنده) بلاساغونده اوريننڭ تمونه بعسه اطرافده‌غى علما ومشايخى جيياء، مسجدلر، مدرسه‌لر ياصاتوب كوب آنچه‌لار صرف ايته طورغان بولغان. ١٠٣٢ ميلاديده وفات ايتكان قدر خان اوزى موزيقه اوستاسى بولغان. ميلادى ١٠٨٠ نچى يل تحتكه اوطورغان توتور اوغوز خان. خضر خان شاعرلرى بيك حرمه ايته هم شعرده اوزشلار ساحبى طورغان بولغان. بر وقت ٢٥٠ شعر ديناري طورى طورغان دورت آلتون طاباق بيك‌اوستا بر شاعرگه هديه ايتوب برگان. احمد آرسلان‌خان (١١٣٠ نچى يل وفات) بخارده كوب ياڭا بنالار، نور مسجدلر صالدرغان هم اوزينڭ اولوغ بر سارايندمدرسه ياصاتقان. اويغورلارده‌دا بوشولايوق مسلمان مدرسه‌لرى، بودداعبادتخانه ومكتبلرى كوب بولغان. اويغورلار بنه توتور اوغوزلر بگرەك تورك تلى هم ادبياتيننڭ ترقيسنه كوب خدمت ايتكانلر.

اويغورلار، توركلر آراسنده قوشلرك. مدنيتلرى دجى عراق بوجى اوجون آلارنڭ تللرى باشقه توركلر اوجون‌ده ادبى تل بولوب خدمت ايتكان. اويغورلار، اورخون‌بوسنداں قرغزلار طارفندان قوولغانغه قدر اوك، بل عم ادبيات باننده مهم‌اورن طوتقانلار. آلار شونده‌اوق يه‌رو اوجون آورراق بولغان، ايسكى تورك حرفلرن بر آز اوزگارتوب، يازو اوجون اوكالاب ياڭا حرف توزوگانلر. بو حرف آلارغه نسبه‌ت بلەن اويغورچه دب آطالغان. عاصرده شولاى يورى. اويغورلارنڭ اورخونده جقده طاشه يازوب توبوب قالدرغان هيكل (ه‌دلق) لارى، باسمالرى بولغان. قره‌قوروم اورنده، بوكولرده‌غا بولا. ژان‌يان‌دى كيلگان وقتده گاوجوده بولار همنه شول يه‌رو. شول ادبياتنى استعمال ايته طورغان ولغانلار ژان‌يان‌دى آلارنڭ كاغوسوس (قطاى حكمى) نڭ ايسكى شعرلرى هم آتنه اطاعت اسنده كتابلارن هم تاريخ. قصه‌گه عائد كتابلارن كورگان. اوت ايسه: ... بلالارى وتوتور اوجون حرينه‌دى معلملرى بار. همه‌سنده توركچه اوقيلار. بولار (اويغورلار) شعر تأليف ايته‌رگه بيك هوس خلق. اوز يرولارن ادبى يازولار اوجون استعمال ايتكن كنك دساوى خاطلر اوجون‌ده استعمال ايته‌لر. راملارنڭ قوشده توركچه يازلغان كتابلارى بيك كوب ايدى. اويغورلارده‌دا بعرلارده‌دا تورك تاريخنه عائد تأليفلر بولغان. ...

سلارندان ابو عبدالله الغرناطى هم ابو حامد الاندلسى اسمنده‌گيلرى بلغار مورخى عمرتبن حسن (٧٩ عصرى) بله كوروشوب آندان اسننده ده ايتكانلر هم كتابندان بعض سوزلر آلغانلار

قتای سورجلریدا اویغورچه تاریخلاردان سوزلر کوچرگانلر. ایران مورخی رشیدالدین دینڭ تاریخیمزنی یازغانده اویغورلارنڭ تاریخی اثرلرندن فائده‌لانمن. جهان کشای: «اویغورلارنڭ اصللاری حقده‌گی سوزلرنی آلارنڭ اوز تاریخلارندان آلدم» دی.

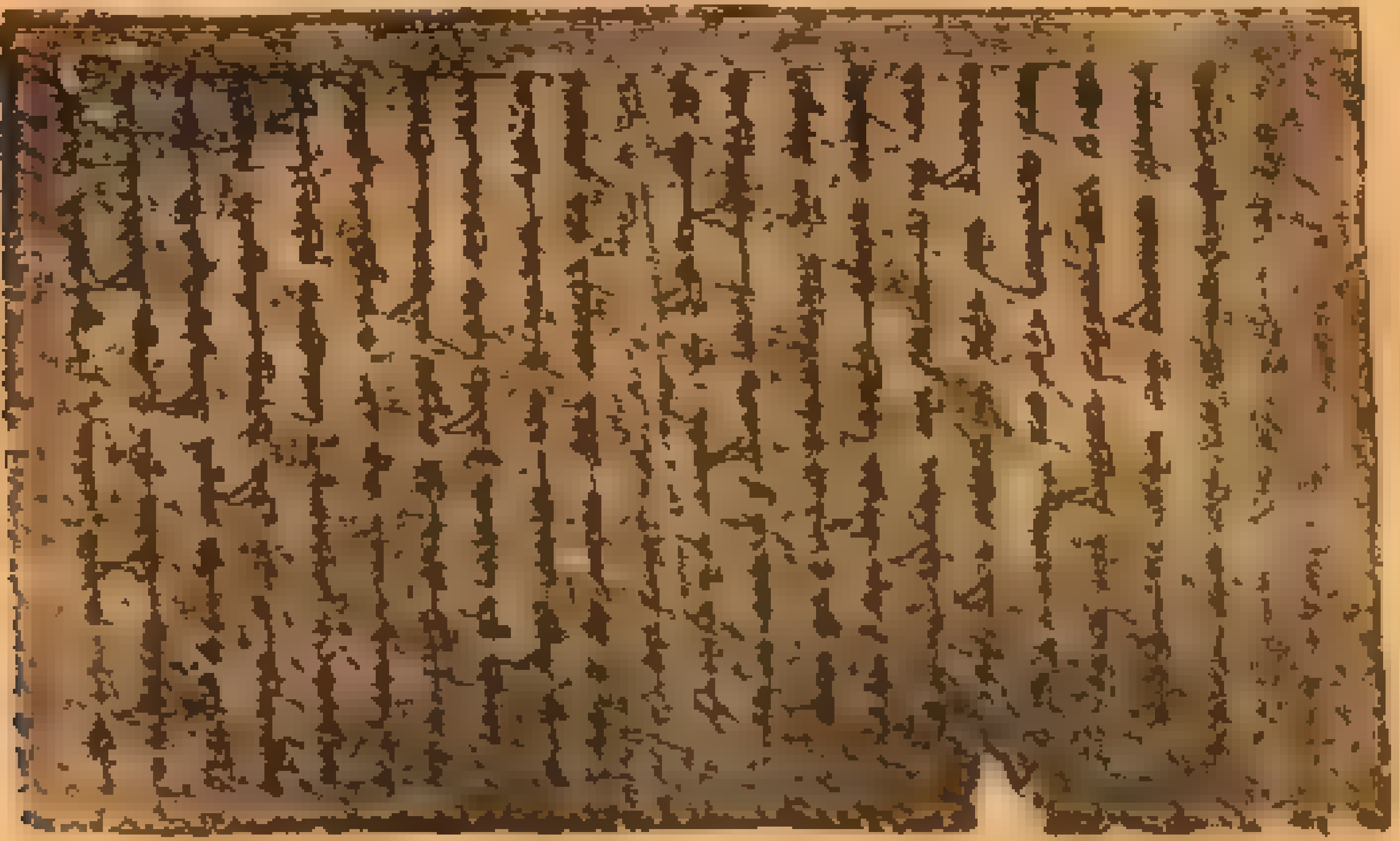

(اویغور یازووندار سوره. بو یازوداغی‌کبی تورك یازووی کوك توركلردان توشه‌نگه‌اوبولا)

لکن اویغورلارنڭ‌دا بیمارلارنڭ‌دا بو تاریخی اثرلری بوکونگه قدر طابولغانی یوق. اویغور خانلاریدان ... کتب جمیوعه شوب ... عاشق بولغانکه، حتی بوتون آقچه‌سن شوکا بیرورگه رضا بولغان. قطایلار بیکینده بوددا دینی کتابلارینی صحیح اسکانده اویغور عالملرن چاقرغانلار. چونکه اویغورلارده بیك بای کتبخانه‌لار بولغان. بوندای بوددا دینی کتابلاری بوکونده کوب طابولدیلار. مسلمان اویغورلار هم توقوز اوغور عالملری طرفندان چیغارلغان دینی وادبی اثرلردن بعضاری برنیچه کتابلارغنه سلامت قالغانلار. بولار آراسندان اڭ زور ومشهور بولغانی «قوداتغو بیلك» اسمنده‌گی اثردر. بو کتاب میلادی ۱۰۶۹ نچی یلده بلاساغونلق یوسف خاص حاجب دیگان کشی طرفندان کاشغرده‌گی توقوز اوغوز خانی «بغرا خان» اسمینه یازلغان. «قوداتغو بیلك» صاف توركچه یازلغان. اول توركلرنڭ مدنی ... بولوب قالولارن تلی هم اول وقتده‌گی اویغورلار وتغور اوغورلارنڭ باشقه ایکنن برگه آیغاندا اولوغ اویغوریا ملکستك) اداره حاللرن، ایکچیلر، هنر اهللری، فاضللر، عالملر، فاآیللارغه نیچك بولورغه کیره‌ك ایکانلگن سویلی. بو‌نسی بت ایله یازلغان. یارسی ۱۰۶۸ بیت‌دن عبارتدر. «بودان یاشقه یحسار نامه» اسمنده بر رومی «معراجنامه» هم «تذکرة الاولیا» اسمنده دینی کتابلار بار. بولار همه‌سی اویغور یلنده، اویغور اوروی ایله یازلغانلار.

توقوز اوغوز خانلاری وقتنده اوشبو کونگی توركستان (تورکستان ... آطالغان) شهرنده تورکلرنڭ اندگو اولیاسی احمد یسوی (باکه بابا توکلاسی) نرکلك اسکان (میلادی ۱۱۶۶ ده وفات). آنڭ‌دا دیوانی بار (دیوان حکمت). آنڭ شاکردی «سلیمان باقرغانی» (حکیم آتا دیب یاتغن هم حیوا خانلغنڭ شمالی حدودلرنده باقرغان دیگان اورنده طورغان) نڭ ینه «باقرغانی» اسمنده‌گی دیوانی بار. بو تورك اولیا وشاعرلری توقوز اوغوز خانلاری قشنده بیك حرمتلی بولغانلار.

... توركلرنڭ ادبیاتلارینه عائد بر نیرسه‌ده قالمغان. اما قپچاقلارنڭ ادبیاتلارینه عائد برنیچه واعراق اثرلر، دعالار هم لغت کتابی قالغان.

قیچاقلار اویغور یازووین استعمال ایتکانلرمی یوقمی معلوم توگل. لکن ۱۳نچی عصرنڭ سیاحی روبروکوس: «قیچاق تلنڭ توبی اویغورچه‌در» دی. بوکون بوددی اویغورلارنڭ عبادتلرینه عائد طابولغان اثرلر بله «قوداتقو بیلک»لر آراسنده آیرما یوق: چونکه توركلر بر ادبی تل، بر ادبیات تیره‌سینه جیولغان بولغانلار.

مسلمان عربلر، ایرانیلر، قطایلار تأثیری بلن توتله‌نگان بو اویغور، توقوز اوغوز، بلغار توركلرینڭ مدنیت، معارف وادبیاتلاری بورونغی اوغوز توركلرینڭ مدنیتلرینه باشقه بولغان. اوغوز توركلری شهرلرده طورماغانلار؛ اما بو مسلمانلق قبول اسو دورنده توركلر زور زور شهرلر، قورغانلار بنا ایتکانلر. اوغورلر دورنده توركلر اورلرنڭ ایکی- قارانغی مجوسی دینلرنده طورغانلار: اویغورلار. بلغارلر دورنده اسلام قبول ایتولری بله دینی جهتدن ترقی ایتکانلر. عرب علومی، قطای هم عرب مدنیتن اوگره‌نولری بله عقل وفکر دائره‌لرن کیگایتکانلر، دنیانی آچراق کوره باشلاغانلار. دنیاده بردن باشقه ره‌بلی خلق یوق، باشقه خلق هم‌ده وحشیلر دیگان فکرلری یتکان. ادبیاتلارنده دینی حساب، دنیا بله طانشلق، کیکڭ فکر علامتلری کورنه باشلاغان. شولای اسوب برنڭ توركلر بو صوڭغی دورده بورونغی توبلار. اوغورلار وقتینه قاراغانده کوب آلغه کیتکان بولغانلار.

چنگیزنڭ ظهوری آلدنده توركلر.

توركلرنڭ اویغور، اوغوز، بلغار، دیگان کبی بر نیچه قبیله‌لری اسلام دینی قبول ایتوب، مدنیت یولینه کوب کیسه‌لرده، مسلمان بیربردن یراقده بولو سببلی دینن اسلامنی قبول ایتمه‌گانلر یاکه قبول ایتسه‌لرده آنڭ معارفن اوگره‌نورگه اولگورمه‌گانلر. هان وروسیچه اورالنڭ قاراغی طورغونلار؛ دان چیقی قالغان قبیله‌لر دخی کوبرک توبمن. اوشبو صوڭغی قبیله‌لر مدنیتده آلغه کیتوب بارغانلارینه صحیح ایرمی‌دیلاغانلار.

چنگیزنڭ ظهوری آلدنده (اون ایکنچی عصر میلادیده) بو قبیله‌لری اوغوز توركلری وقتده اوطورغان اورنلارن تاشلاب آرال اوگیرنکانلر. اوغوزلارنڭ عرب طرفنده‌غیلاری ایسه عربی تورك حکومتی تشکیل ایتکانلر. قسمی توبولی اوغوز، توركمن اسملری بله اوراده آزیاده قالغانلار، کوب قسمی عرب، ایران، بر یه عسکر بولوب کیتکانلر (سلجوقلر هم غزنه‌لیلر). شرقی اوغوزلار اویغورلارده تلوب ایکنچی قبیله‌لرگه قوشلغانلار. مرکزده بولغان (اورانقای، قرغیزلار، ...) قالغانلار. باشقول قسمی ایکنچی بر آتنی اسمی بله آتالغان. بولاردان بر نیچه یاک قبیله‌لر بولوب ... شول قسمه‌دن تاتارلار ... قبیله‌لر بولغانلار. صوڭره سرقی اوغوز قبیله‌لری ... بوسگه قوشلوب ... بر قسمنه ... ایکنچی عصرده اوروپادن اوتیش ... قبیله‌لر آراسنده آتنڭ قولنی ... بولغان بولار (قبیله‌لر) ... ایله صوغشوب یاشاوب طورغانلار.

میلادی ۱۱۲۵ نچی یلدن اعتبار سوروغان ... حقیقی توركلر اوسسه کیلوب جنوب اویغور، توقوز اوغوز توركلرینی ... توركلری دخی اوشبو توقوز اوغوزلارغه هجوم ایتکانلر. کوچمه قبیله‌لرنڭ شهرلرده اوغورلارینه طنجلق بیرمه‌ولری هم اول آرالرده هر وقت صوغشوب طورولاری تورك ایلی تمام طوبدرغان؛ توركلر بولاریگه سر حاللرینڭ چیغوون، یارسدا، عمومی قاآن یوقلغان، بشاشرافلغان کوروب شونگار احتیاج سیزگانلر. موڭا قاآنمه ... دای احتیاج وقتنده چنگیزخان عمومی قاآن بولوب ظهور ایتکان.

III

تورك ایلی ماغوللرنك شوكتی دورنده

۱. چنگیز خان.

ماغوللار — جنگیزنك یاش وقتی — ماسقل كویك شرق طرفنداغی (زابایقالسكی اوبلاست، یابلونوی طاولارنده)، اونون، عم، كیرولین، ملمه‌لاری بویدان تا، ه‌های اچنده‌گی شامو صحراسی (آنداغی شارامورن، حی گوكوحوتا دگان ییرلو) نه قدر صوزلوب كیتكان اورنده، (یعنی شرق‌ده مانجوریا ییرنده‌گی مانجور حلقی بله، غربده اویغ مانغولیا هم آلتای‌نك آرباغینه قاراب كیتكان تورك حلقی‌نك ایكی آراسنده) بیك بورون زماندان بیرلی‌اوك تورك، مانجور حلقی بله برطوغان (توران) ماغول حلقی تركلك ایتكنلر. بو اوچ ملت (تورك، مانجور، ماغول) آراسنده ایڭ كوب وایڭ كوچلی بولغانی تورك ملتی بولغانغه، قالغان ایكسی هر وقت توركلر قولنده باشاب كیلگانلر. ۸نچی عصرنڭ اورته‌لارنده اوغوزلار، ۹نچی عصرنڭ اورتاسنده اویغورلار اورخون بویلارن طاشلاغچ حاضرگی ماغولیه‌ده توركلر بیك آز قالغانلر. آلارنڭ اورنلارن ماغوللار اشغال ایته باشلاغانلر. توركلر بو ییرده وقتده، آمور ... [illegible] اشغال ایتوب طورغان ماغوللاردا ماغولیه‌غه كیلگانلر. هم توركلرگه قارشی ... [illegible] ... باشلاسه حكم سوره باشلاغانلر. ۱۱نچی ۱۲نچی عصرلارده بولارنڭ، اونون، بویدان شاموغه ... [illegible] ... [illegible] ... [illegible] ... [illegible]

[illegible]

قبیله‌لرگه بولنگانلر.

... [illegible] ... ۷نچی میلادلرده، ... [illegible] ... ماغوللار ایسمه كیلوب آلارنی اداره ایتوب كیلگانلر. بو شلدن كیلگان ... [illegible] ... اداره ایتكانلر. چنگیزنڭ باباسی ... [illegible] ... قوبلاخان وقتنده، اون ایكنچی عصرنڭ اورتاسنده، (۱۱۵۰، ۱۱۶۰، ۱۱۶۱نچی یللارده) بو ماغوللار قیتای ایمپیراطورن قورقونورلق درجه‌ده قوتلی بولغانلر. چنگیزنڭ آتاسی یه‌سوگه‌ی بهادر، وقتده، یوغوت كیموگان: مونڭ قولنده‌گیلری ... [illegible] ... یه‌سوگه‌ی بهادرنڭ هم قرداشلارینڭ بویله‌كوچوب یوروگان ییرلری اونون یمه‌سی بویلاری. ... [illegible] ... یوتقان.
۱۱۶۲نچی یل شول اونون بوینده دیلیكون بولداق دیگان اورنده یه‌سوگه‌ی‌نڭ خاتونی

«اولون آكه» بر اوغل بالا طوغدروب، اسمن «تيموچين» قوشقانلار. صوڭندان «چنگيز» اسمن آلوب دنيادہ ايڭ مشهور پادشاه بولغان بودات آتاسندان بارى اوچ ياشندہگنه يتيم قالغان موڭگ بالالغندان فائدہلەنوب آناسى قولندہ بولغان قبيلەلردہ تمام طارالوب كيتكانلر. آغاى ايلرى تيموچين‌گه تيوشلى بولغان تختنى اوزلرينه آلغانلار. چنگيز اوزينڭ آناسى هم انيلرى بله فقير بولوب عمر ايتەرگه، حتى بالق آولاب عمر كيچوررگه مجبور بولغان. تيموچين (چنگيز)نڭ اوزى ياش بولسەدا بيك عقللى، هيچ نيدن قورقمى طورغان زور بر غيرت ايەسى ايكەندگى كورنوب طورا طورغان بولغان. اول آناسى بله برگه بعض قبيلەلرنى جيوبدا قاراغان، لكن شوندہ‌اوق، موڭگ بت بولدقى ايكانى كورگن قبايدہغى امپيراطور سنلى تيموچيننڭ صاقبرلغندان فائدہلەنوب آنى اسير ايتوب آلغانلر؛ تيموچين آندہ اون يللاب عمر ايتكان. آخردان اونگاى فرصت طابوب آندان قچقان هم شول اوقون، كيروليان بو يللارندہ «گيرەى» (كيرايت) اسملندگى موغول قبيلەسنڭ خانى بله اتفاق ايتوب ماغول قبيلەلرن برگه جيا باشلاغان. تيموچين‌گه ايڭ قاتى دشمن بولغان كشى، اوز بيك كچكنه وقتندہغى دوستى جاموقه چچن، ديگن كشى بولغان. قبيلەلر آراسندہ ايڭ دشمانى، آتا بابالاريڭ ايڭ باقى دشمنى بولغان «تايچوتلار» بولغانلار. شوندای دشمن كشيلر. قبيلەلر تيموچين‌گه آتاسننڭ دشمنلرننڭ دولتن قايتاروب آلورغه بيك خابرلاغانلار؛ يگرمى سنى ياشينه بيتكانچه اول برى برنيچه قبيلەلرنى‌گه قايتاروب آلا آلغان. ۱۲۰۰نچى يللار تيرەسندہ اول اينندى ماقان كولى اطرافندہ اورنوب اوتون. طرفلارندەغى همه قبيلەلرنى برگه جيغان. تيموچين اوزندہ اولوغ قوت، مملكت ادارەسنه زور استعداد بار ايكانى آچق بله طورغان بولغان اول آناسى سوگەى‌لر كبى برنيچه قبيلەلر ايله‌گه قناعتلەنورگه تلەمەگان: اول بوروچى بابالارى، اوغوز خانلارى هم آلاردان ايلگارگى تورك ايلى قاآنلارينڭ نيچك عسكر اتكانلرن بيك يخشى بلگان. شوڭ ايچون اول بتون كوچن صرف ايتوب، تورك قبيلەلرن تمام بر يرگه جيو، آلارنى ماغول، مانچور خلقلارى بله قوشوب مملكتنى كيڭايتو قايغوسينه كرگان. لكن اول وقت آنڭ آلدندہ اوزينه بيك دشمان برنيچه قبيله هم كوچلى ايكى خان بولغان. بولارنڭ برسى كرەيلر خانى طوغرول، ايكنچيسى نايمان توركلرنڭ خانى «تايان»در. بولاردان اولگيسى ايله تيموچين بيك دوست بولوب طورغان هم آنڭ ياردمى بله سلينغ بويندہغى ميركيت هم آلارنڭ كورشى قبيلەلرنى جيبارغه، آرغون بويلارندہغى ماغوللارنى تمام اوزينه قوشارغه موفق بولغان.

لكن بر اوزماس ساعت كيلوب يتوب تيموچين بله طوغرول آراسينه صالقنلق توشكان؛ تيموچيننڭ دوشمنلارى طوغرولغه «تيموچين، نايمان خانى بله برگەلەشوب، سنى تيررگه حضرلەنه» ديب قوتقو صالغانلار. شوندای سبلردن تيموچين بله طوغرول خان آراسند صوغش چققان؛ آخردان خانلقى اوچ بتەدەغى صوغشدہ تيموچين غالب بولغان وموڭگ بله ماغوللارنڭ كوچى برحتلى تيموچين قولينه كرگان (۱۲۰۳م). وشول كوندن اول ماغوليەنڭ زور خانى بولغان هم تيموچيننڭ مستقل خان صانالوبدا اوشو يلدان باشلانغان

نایمانلارنڭ خانی - تایان، جنوبی ماغولیه‌ده، شاموه‌ده طوروچی، آق تاتار (تاتابی) لارنڭ خانلاری بله اتفاق ایتوب تیموچین دولتین سوزگه تاه‌پ تیموچینگه قارشی صوغش آچقن فقط آلتای طاولاری آراسنده‌غی صوغشده تیموچین آکثر غالب بولغان. هم «تایان» اوزی قاتی صورتده جراحتله‌نوب شول جراحتندن اولگان. اوشونڭ بله ایرتیش‌قه قدر صوزلوب کیتکان نایمان خانلغی‌دا تیموچین چنگیز طرفندان فتح ایتلگان.

(چنگیز ۱۲۰۳ - ۵۹۹ هجری یل اوربنڭ اوردا‌سینه مانوب تخته اوطورا. یانیده تاتار بکلری)

بو صوغشده تیموچین اوچون الڭ قیمتلی غنیمت، نایمان خانینڭ یازوچیسی اویغور «تاتا تونغا» دیگان بر عالم کشینڭ قولغه توشووی بولغان. چنگیزنڭ خلقی - ماغوللار بیك نادان بولغانلار. هیچ اوقو یازو بلمه‌گانلر. چنگیز بو کیشیدن تاتاغان، اویغور توركلرنده‌گی کبك مملکت اشلرین یازو بله اداره ایتو ترتیبین اوگره‌نگان. اوز بنڭ بالالارینه هم ماغوللنڭ معتبر رهك کشیلرینڭ بالالارینه شونداوق اویغور یازوون، تل هم ادبیاتین اوگره‌تورگه توشقان. هم ماغوللار نڭ نادان خلقی آرالاسینه. اول زمانڭ ادبی تلی بولغان، اویغورچه تلنی، اویغور عالملرین تارانورغه باشلاغان. شول وقتده ماغوللاردان تیبتکه طاتا کیتکان بر ده - قطای احمده «تونغوت» اسملی (قطای هم تیبت حتی) بر خلقنڭ مملکتی بولغان: ۱۲۰۵ ده تیموچین آلارنیدا اوز قولنه آلوب مملکتینی دحیده کنگایتکان.

تیموچین‌نڭ خاقان بولووی — تیموچین‌نڭ بیك موفقیتلی صوغشلاری، حتی اداره ایتووده‌گی تدبیرلیلگی بوداتنڭ کم ایکانن آچق کورسه‌تكان. تیموچینگه بو

اشلر بیك اوچسوزدا بوشه‌گان؛ اول بیچه مرتبه‌لر اوزینك کوچلی دشمانلارینه اسیر توشکان؛ صوغشلارده هر وقت آلده طوروب، اوز قولی ایله دشماننی قروب یورگانده، کوب جراحت آلوسیلی نیچه مرتبه‌لر حتی هوشسز بولوب یغلالاغان؛ بولار همه‌سیده مانغولیه‌نك شرقی یارطیسن اشغال ایتکان ماغوللارغه، غربی یارطیسن اشغال ایتکان تورکلرگه بیك آچق معلوم بولغان. قبیله تراغلاریندان بیك طوبوب بتکان هم اوزلرینه عمومی بر قاآن – بر پادشاه کیره‌ك ایکانلکن کوبدن بلگان تورك - ماغول حمیلری تموجین‌نك قاآن بولورغه چیدان لایق کشی ایکانن آچق آکلاغانلار.

١٢٠٦ نچی یل تموچین، اوزینك قولی آستنده بولغان ٤٦ قدر تورك ماغول قبیله‌لرینك باشلقلارن، معتبر کشیلرن «اویون» یغمه‌سینك باشلارنده بولغان اوزینك جایلاوینه جییوب زور «قورلتای» یاصاغان. بو قورلتایده تیموچین بیك شوکلی برصورتده قاآنلغه کوته‌رلگان. اول زمانده قاآن کوته‌رگانده خلق، بورونغی تورك عادتنچه، قاآن‌نی کیزگه اوطورتوب قویاش قارشوسنده طوغر قات ئه‌یله‌ندره‌لر. هر ئه‌یله‌نوده آنك آلدنده تزله‌نه‌لر ایکان. تیموچین اوشبو قورلتایده اوربنه، بیك قاتی قوللی، کوچلی معناسنده بولغان «چینگیز» لقبن آلغان هم شوندن باشلاب شول قاآن بولو کوسه چاقلی اوزن یاقلاب، خانی ئه‌ی بله آتا خدمت ایتوب یوروگن اقلارینه، دوستلارینه. باشداغوق اورن خان ایتوب قبول ایتکن قبیله‌لرگه قاراب اوشو سوزلرنی ئه‌یتکان: «ای بر! مینك دشمانلارغه قایادان ئه‌گه‌ره‌یتکان طاش کبك آطولا طورغان چریك (عسکر) م! سز مینك که‌یه‌چ (ثاقفا) مینك اوسه برلگان آتماس. بنیلر بوملس... بر موسیه برلگان جوهرلر کبی سز سز مینك کبك دوستلارم ایده‌نلرمسز! سز بردیه بیوب اوسکان قامش کبك ماطور. سکر، مهابسر! ای خلق! ای سکر! بوچاق مینك باشمه توشکان زور آورلقلارغه، جوملرگه قرامیچه، باشمه چیدالا رغه قارشی طورغنده. مندن هم آبر ونادی. قیعوی‌دا بنادلقی‌دا صوغوق قن بله‌گمه دوبا... طورغان بوکلر، مینك کوچلی، قولای اومنی حکمر کوچلری بله بولا لاندردیلار. ... سوری کبك ... ولغن بوجلی اوزینك زور عمی بله مینك هر بر ئه‌گم وجودکه ... قدر ... بولدی ... ایوب ... بر ... بوروگن همه حلقه‌ه خواجه بولسون ایدی!»

یه قوجاتی — چنگیز قاآن بولغچ، ... بر به کروب کوب ... لوب یوروگان، بو وقتاینده اورتا آزیاده‌گی اویغور، قارلوق خلقلارینه‌دا نوبت کیلوب یتکان بولغان.

اویغورلارنك خانی ... باورچق ... قارلوقلار خانی آرسلان اول ایرکلری بله چنگیزغه بوی صونغانلار. موندان صونك چنگیز اوزینك ... جوجی، اوکدای، چغتای، تولی اسمنده دورت اوغلی هم دورت توبون (وزیر هم باش قوماندان) لاری بله قطای بیرینه یکیلگه قاراب صوغشقه کیتکان. جوبکه قطای امپیراطوری، چنگیزنك شول قدر کیك زور مملکتکه خواجه بولغانن برده بلمه‌گان کبك ایدوب، آلدن تولسی دیب ایلچی یبیه‌رگان

بولغان. چنگیز موڭا قارشی صوغش آچقان وبر نیچه یللارغه صوزلغان بو صوغش شمالی قطای، مکن‌نڭ چنگیز قولینه کرووی بله تمام بولغان. چنگیز موڭ بله‌گه توقتامی بوتون قورا یارم آطاسن هم مانجوریالارنی قولینه آلغان. ۱۲۱۷ نچی یلده اوز ایلینه ــ مانغولیه‌غه قایتوب بر آز طورغاچ ینه غربکه، قارا خطای‌لار اوستینه کیتکان. بولارنی‌دا قولینه آلغان. موندان موڭا ایندی چنگیزنڭ مملکتی بحر محیط کبیردن ت. حاضرگی خیوا خانلغینه. تاشکندگه قدر کیڭایگان. بووقت چنگیزنڭ مملکتی مسلمان ایران خلقلاری هم آلار بله قاتناشوب طورا! طورغان قانقلیلارنڭ دولتی بولغان خوارزمشاه‌لار دولتی هم آنڭ آر یاغندمغی بوتون اسلام ییری بله کورشی بولغان.

(چنگیزخان التون آلتی تختده اوطورا. آنڭ یانده اوغللاری مسلمان تورکمردن ... وکیللر)

چنگیزنڭ غـرب طرفنده‌غی فتوحاتی ــ چنگیز باشده قطاینڭ فقط شمالی قسمن‌گنه فتح ایتوب تمامنه طرفلارن فتح ایتمه‌گان بولغان. زینڭ بوتون جنوب شرقی طرفلاری وبوتون قطای ایمپراطورغی قولنده قالغان. بو وقت آریانڭ قطایلاردان غربده‌غی ... صورت ... زور اولونی تماما مسلمانلار قولنده بولغان. مسلمانلارنڭ خلیفه‌لری بله قطای ایمپراطوری اوز وقتی دنیانڭ اڭ زور ایکی حکمداری صانالغانلار. چنگیز مانغولیه، مانجوریه، شمالی قطای، جنوبی سیبریا، تورکستانلارنی فتح ایتوب بوتون مانغول، مانجور، تورکلرنی بر ییرگه قوشقاچ، دنیانڭ ایکی اولوغ حکمداری یانینه اوچنچی بر بیوك حکمدار کیلوب چققان. اسلام مملکتی اول وقت مدنیت، عمران جهتندن دنیانڭ اڭ کوچلی مملکتی بولسه‌ده، حکمدارلک جهتی آلدنده اسلام خلیفه‌گی سیاست جهتندن ... ضعیفله‌نگان بولغان. تورلی ولایتلرده‌گی والیلر خلیفه‌نڭ سوزینه قولاق صالمغانلار. اورتن مستقل پادشاهلار دیب داعوالار قوزغاغان. اوبعور ... بارلق فتح ایتکاچ چنگیز مملکتی اسلام مملکتی بله چیکداش بولغان. چنگیز اسلام مملکتینڭ ضعیفلگینی ... آچق بیلگان. لکن اول موندان فائده‌لانوب بو مملکتنی فتح ایتو قصدینه کرمه‌گان؛ بلکه آنڭ بله سودا، تجارت معامله‌لری ایتوب، اسلامنڭ مدنیتندن، علمندن، ... فائده‌لانورغه بله‌گان. چنگیز مملکتینڭ مرکزی بولغان مانغولیه بله اسلام مملکتی آراسنده اولوغ سودا کاروانلاری یوروب طورا باشلاغانلار. لکن بو اش اوزاققه بارماغان. بو وقت حاضرگی خیوا حدودنده

(الكده خوارزم آطالغان) اورننده‌طوروب، بخارا، سمرقند، بلخ، نیشابور، رەی، استراباد یاقلارن خوارزمشاه اسمنده. (باشده خلیفه‌نك والیسی بولوبدا صوڭندان آیاقلانوب استقلال اعلان ایتکان) بر سل ادارەایسه طورغان بولغان. چنگیز وقتنده بو تـلدن علاءالدین محمد دیگان کشی پادشاهلق ایتکان. چنگیز بو پادشاهمه اوزینڭ دوستلغن کورسەتوب

(دورت ماغول عسکری تمام صوغش کیومنده.)

(۱۲۱۷ نچی یل) ٤٥٠ کشی بله سودا کاروانی یبەرگان. خوارزمشاه بو کار- وانی اوترار قالاسنده (آریس بلغه سننڭ صردریاغه قویغان یرینه یاقین) طالاتوب کشیلرن اوترتکان. چنگیز موندای حاسلڭ نیدن بولغانن صوراتوب ایلچی یبەرگان: خوارزمشاه بو ایلچیلرنی ده اوترتکان. شوندان صوڭ چنگیز قورلتای جیوب اولوغ قاآننڭ بینه آتقان بوسچرافننڭ شولای قالوغه یاراماغانلغی حقنده حلق بله کیڭاشکان (۱۲۱۸ نچی یلده) هم ایکنچی یلی (۱۲۱۹ نچی یلده) عسکرن جیوب ایرتیش بویندان خوارزم (یعنی خیوا) غه طابا حرکت ایتکان. خورزامشاه بو صوغشته ملك بحتی حاضرله مکان و باشده، دورت یوز مڭ قدر عسکری بولغان. چنگیز عسکری ایسه فقط یوز ایللی مڭ قدرگنه بولغان. خوارزمشاه تورلی قالالارن زور قورغانلار بله ایله‌نتدرتکان، اولوغ یوللار اوستینه ده زور قورغان (کر- پوست) لار یاصاتقان بولغان. چنگیز اوزینڭ عسکرن دورتکه بولگان. براولوشن اوغللاری جغتای هم اوگتای قوماندالیغینه بیروب، کرواسنڭ اوترلکان یرینه - اوترارغه یبەرگان. ایکنچی قسمن اولوغ اوغلی جوچی قوماندالیغنه صردریانڭ یاغینه یاقین جند، قالاسنه، اوچنچی بولیگن صردریا باشینه، خوارزمشاهغه بیك مطیع ام چنگیزگه قرشی بولغان، قنقلی تورکلرینه (بیت کیمت قالاسینه) یبەرگان. دورتنچی اولوشی بله چنگیز اوزی بخارا هم سمرقندکه کیتکان. بو دورت بولك

عسکرنڭ هر برسیده بیك زور موفقیت بله شهرلر، قورغانلار آلدیلار. چنگیز اوزی بخارانی آلغان. چنگیز، بخارانی آلغاچ شهرنڭ تورلی یاشرن اورنلارنده اولوغ قاآنڭ باشینه یه‌رگه تله‌وچیلر یاشرنوب یاتقانی بلوب بو شهرنی اوتقه طوتدرغان، آندان سمرقندگه کیتکان. بو شهرده خوارزمشاهغه صادق بولغان قرق مڭ قدر قانقلی تورکلری هم ایران عسکری بولغان. قانقلیلار اوز احتیارلاری بله چنگیزغه بیرلگانلر هم سمرقند شهریده بیرلگان. موندان صوڭ چنگیز عسکرینی یال ایتدرو، اطلاعه حال آلدرو اوچون «نخشب» (حاضرگی قرشی) شهری یانندەغی، اوله‌ن هم آرقمه بای، صحراده بوتون عسکری بله استراحت ایتکان.

تورك-مانغوللارنڭ سمرقندنی محاصره ایتولری. خوارزمشاه عسکری قورغاندن اوسندن چنگیز عسکری اوسته آطالار. چنگیز عسکری قورغانغه هجوم ایته.

چنگیز طرفندان جیڭلگاچ علاءالدین محمد پادشاه ایران ایچینه صوڭندان قافقاز طرفینه قاچقان. چنگیز مونڭ آرتندان «جه‌به» نویون بله «صوبوتای» بهادری تکرمی مڭ عسکر بله ایران هم قافقازیا طرفینه یبه‌رگان. بولار علاءالدینی قووب باروب مرو، هرات بلخ، ره‌ی، استراباد، همدان، تبریز کبی قالالارنی آلغانلار، قافقازیغه باروب کرگانلر. علاءالدین کاسپی دیڭگزنده‌گی بر آطاوغه کروب اوزلاشقان وشونده وفات ایتکان (۱۲۲۰ نچی یل)؛ جه‌به بله صوبوتای اشلرن تمام ایتوب چنگیز یانینه قایتورغه چققانلار، تیك کیلگانده‌گی یول بله دگل بلکه یاڭا یول، ایدل، جایق علاماولارندان، یلغار یرندن حاضرگی ياراق صحرالاری آشا قیتقانلار. بو سفرلرنده آلار آذربیجان، قافقازده‌غی توری خلقلاری، دون صحرالارنده‌غی، ایدلنڭ توبه‌ن آغمده‌غی قپچاقلاری اولوغ تورك مملکتنه قیتقانلار.

جه‌به بوتون بله‌ن صوبوتای قایتقان. ایدل یاغنده یوروگنده چنگیزغه انکیچی بر دشمان کیلوب چقغان، خوارزمشاه علاءالدین اولگنی وقتده اورنی اوڭ اوغلی جلال الدینگه طاشرغان بولغان. او آتاسی اولگانی آطاودان ماهتلانغه‌چوب، آندان، شهرلری اورگنچ قلاسینه کیلگان هم چنگیز عسکری بله صوغشورغه کیشکن، لکن موفقیت قزانا آلمی قاچوب حاضرگی آفغانستانده‌غی غزنه‌گه، کیلگن. آنداغی صوغشلارده‌ده ییڭلوب هندکه قاچقان. آندان ده باشقه قلالارغه قاچوب اورتا آزیاده، ایران بیرده. شوڭی هندستانده نه‌ئانه‌ی قدر قالالارنڭ هم آلارنڭ

اچارنده‌گی حسابسز علم یورطلارینك، مسجدلرینك تاتار عسکری قولنده تلف بولووینه سبب بولدی. غزنه، هرات، مروه کبی قالالارده میلیونلاب خلقلار، جلال الدین قوطقوسی بله‌چنگیز عسکرینك قارشوب هلاك بولوب بتکانلر. باری بر آخردان بو یرلر طوتوش چنگیز قولنده قالغان. جلال الدین براش‌ده چغارا آلماغان. چنگیز فتوحاتن بیرینه بیتکروب ۱۲۲۳ نچی یل بخاراغه کیلوب قش اوتکارگان. یاز کونی اول صردریا بویلاب یوغاری منوب «مولان باشی» دیگان اورنغه (۱) صوبار (آخوتا)غه کیلگان. اوغلی جوجی اول وقت حاضرگی قزاق صحراسنده ایرتیش یاقلارنده طورا طورغان بولغان. اول‌دا باشقه بالالاری‌دا چنگیزنك یانینه جیولغانلار.

جوجی آتاسینه هدیه ایتوب یگرمی مك قدر آق آط آلوب کیلگان هم شول اورنده قوریلتای بولوب، فاتحه جیات ایکن اویغور بیکلرینه حکم ایتکانلر. چنگیز بوتون جاینی شول یرده اوتکارگان. ۱۲۲٤ نچی یل قش کوننده جونغار یاده طورغان. مونده آقتا قافقاز، ایدل یاقلارندان قایتوب کیلوچی جه‌به بله صوبوتای کوب غنیمت بله کیلوب قوشلغانلار. چنگیز، جه‌به بله صوبوتای‌نك اوتوب کیتکن یرلرن، قزاق صحراسن، ایدل، قارا دینگز یاقلارن فتح ایتوب بتروب بتمور اوچون، کوب عسکر بله، اوغلی جوجی‌نی بیبه‌رگان‌ده اوزی آلتای آشا اورخونغه اوز‌نك اورداسینه کیتکان: ۱۲۲۵ نچی یلنك فیوراللنده اورخونغه باروب یتکان. شولای ایتوب چنگیز بو وقت اوزینك مملکتینه، بغدادنك بیری یاغنده‌غی بوتون ایران، اورتا آزیاده‌غی اسلام یرلرن، قافقازنی، ایدل وجایق یاقلارن قوشوب دنیانك تبکده‌شسز زور پادشاهی بولوب یتکان.

چنگیز اوز یلنك اورداسینه قایتقاچ ــ آنك وفاتی ــ چنگیز اسلام یرنده‌گی یرندن قایتقاچ قورلتای جیغان. هم مملکتنك اچنده‌گی اشلر حقنده تدبیرلر یوروتو بله مشغول بولغان. مملکتنك یراق طرفلارنده، مثلا: قطای اچلرنده‌گی اشلرنی ره‌تکه قویغان. اول فتح ایتلگان یرلرنی اوز‌نك باسقاق (عوسر‌طور) لارینه طابشروب بارا. بر نتیجه‌ولا یمرکه اوز‌نك اوغلانلرندان بوسیستنی تاش اینوب قویا کیلگان: اولوغ اوغلی جوجی‌گه باشده دشت قپچاق یرلارن بیرگان (۲) بیرو سرگان: عربده‌گی موجانلدان صولغ آقتا ایرتش‌نك غرب طرفی، قپچاق ایلی (یعنی حاضرگی قزاق صحراسی، ایدل، دون بویلارن) خوارزم (خیوا) یاغن طابشرغان، چغتایغه آمودریا بله صردریا آراسی، بورونغی توقوز اوغوز هم اویغور یرلارن؛ اوچنچی اوغلی اوگدایگه جونغاریا، آلتای یورتلاری عادتچه، آتاسینك توب یرلاری، اوغلانلارن بیرگن؛ کچی‌لك اوغلی حاضرگی مانغولیه قالغان، عادتچه، آتاسینك توب یری، مملکت اداره‌سی ... ی ماغولیه قالغان. چنگیزنك اوزی توسلی اولوغ اجتهادلی بالالاری ... اداره‌سی اشنده کوب حصه ایته کیلگانلر؛ فقط اوراق طورمشی آرالرندان جوجی

---

(۱) مولان باشی حاضرگی آلیکساندر طاولاری (Александровскій хребетъ) نینك شمالنده بر صحرا. بو اورن حقنده قارا: Протоколъ засѣд. Турк. Кружка люб. Арх. за 1897, 5-го мая, приложеніе стр. 2.

(۲) سیبر بکه شیبر بیرینك تاش علامتنده. طورغان قرغزلارنك شمالنده. آنکار طاعسنك نون طرفنده. طورغان بر قبله‌نك اسمی بولغان. صوڭره‌ن اول اسم جایلوب کیتوب بوتون حاضر سیبریا دیب آتالا طورغان یرگه عمومی اسم بولوب کیتکان.

وفات ایکان. آتاسی آنکا ملکینی عرض‌که، حاضرگی بوروهی روسی دیب آطالا طورغان ییرلرگه‌چه صورارغه قوشقان بولغان. وطانی وجودکه‌چقارورغه تقدیر آنکا ایرك بیرمه‌گان. اوغللاری آراسیدان اینك عقللی و اینك اعتبارلیسی بولغان جوجی‌نك وفاتی جنگیزگه بیك آغر توشه ایکان.

جوجی‌نك وفات خبری جنگیزگه بیك آغر بولوب ملگان (ورس) لر بو خبرنی جنگیزغه کتابه طرینجه‌غه، آیرملاب بلدررگه تیه‌گیلر ایکن جنگیزنك بیك یاقین بولغان اولوغ جرچی‌دان اوشبو خبرنی جرلاب آنگلاتوو اونگلار اول جرلاب توبه‌ده‌گی مصراعلرنی ایتکان:

تینگیز باشین بولغاندی کیم توندرورو ای خانیم!
تیرك توبین جغلدی کیم تورغوزور ای خانیم!

جنگیز موکا قارشی:

تینگیز باشین بولغانسه توندورور اولوم جوجیدر،
تیرك توبین جغلسه تورغوزور اولوم جوجیدر.
کوروك باشین بوکوربور، کوزلك نولدی بولغی‌می؟
جرك کوزلك اورکوتور جوجی اولدی بولغی‌می؟

اولوغ جرچی:

سویله‌مه‌ککه اوکیم یوق، سین سویله‌دینك ای خانیم!
اوز بولیعك اوزك یاب (۱) ایو اوبلادنك ای خانیم!

جنگیز بغلاب:

قولون آلغان قولان دای قولونوم دین آیرلدیم
آیربلشغا آنقودای ایش اولوم‌دن آیرلدیم.

بو صوڭغی بیت‌نك معناسی: قولونی یوغالتقان قولان سیمان قولونومدان آیرلدیم، ایش اوغلومدان آیرلوب جفتلی سنلی اسه‌شلرندن ایرلغان آقو (یعنی آلوب اححق) نك حالیه توشدم دیمکدر. جنگیز بو سوزنی ایتکاچ بیك قاتی یغلاغان.

جوجی وفاتیده قرق یاشلارده بولوب حاضرگی قزاق صحراسیده تیرس کندرلی ... یاقن اورنده کومیلگان. جنگیز آتنك اورنیده جوجی‌نك ایکنچی اوغلی باتونی قویغان هم جوجیگه توشکان اورنلارنی تنج ایتونیده آنکا تابشرغان.

جنگیز قاوغاسم ایدی دیب طورمغان، اول همان ملکینی کینگیتو قایغوسیده دوام ایتکان. حاضرگی بیت‌نك شالده‌غی تانغوت خلقینك کوچلی خانی ... جنگیزنك دشمانلارن اوزینه جیا. بیچکده بولیه جنگیزغه قارشی صوغش آچو قایغوسیده بولما ایکن جنگیز بارلق اولوغ بیکلرن، بالالارن جیوب شونده کنکاش اول صوغشقه ... بالالارن آلوب صاری صو (خوان خی) یلغه‌سن اوتکان. تانغوتلارنك بیکلرن آلوب ... ایکان. هم شول صاری صو یلغه‌سندان براق توگل اورنده بله‌رگه طوقتاغان وشونده قینی آغری باشلاغان هم اوزاق دا صورمی شونده وفات ایتکن. (میلادی ۱۲۲۷ نچی ییل ۱۸ نچی آوغوست، هجری ایله ۶۲۴ نچی یل ۴ نچی رمضانده) جنگیز خان وفاتنده ۶۵ یاشده

(۱) اوز حکمك اوزگه طوغری کیلدی دیمکچی.

بولغان. آنی بیك مهابت ایبوب اوربكك طوغان ییرینه ـ اونون بویینه آلوب کیتکانلر هم «دیلیگون بولداق»ده کومکانلر.

چنگیز اوربكك بو طوغمه مرداشلریه اوغلانلریه اوربكك آورووی نیجك ماتی هم ئولم اسی تیدی آغر ایکانی سوبلهب تهبکان: «ای سو مبكك آرقامده‌غی مانرغالارم کیك یاتن طوغانلارم، بالالارم! ای حلق! ایشتکز! مین بوگون شول درجه‌ده حقالابامن، که اوربكك اولوغ ملتینی حیو حقنده بی قدر حقالانغان بولسه‌م اول برنی توگل ایکان. مین مانم اوچون طرشدم، مغلی قابش اورهگی باولاری اوزوله ایدیلر، تیمر اورهنگی‌نك مانطرمالاری صوزلوب صنا ایدیلر. لکن بو درجه‌ده قیون توگل ایدی. حلقنی حیار اوچون مانغانامه کجه یه‌ربیك ابتی طاغوب حانا ایدم، آچیغا باتا، صوصی ایدم؛ لکن بو قدر دون توگل ایدی. باشم طاشلر بدا صنا، دورو چ.ه باروﻻ، بزلك نه‌بیرده حالالاریز مه‌نگوگه بالا الملار ...» مماکتی بحك اداره اسو، بالالاری اوبر آرا بیحك مجفرشمی، طوروه اوربكك ئوزیسه‌نكان بولدان حقناو حقنده کوب نصحتلر بیرگان. جان بیرگاچ ای اسکی نه‌گه‌ره‌جلی آرماغه صالوب، جوهرلر بله مانلاب، یعنی آق آطلار جگوب آلوب کیتکانلر شول وقت گه‌نگونه‌ی بهادر نه‌تنکان: های سبی بزنك حامی بولغان دآی! الملك اوحوب بارغان قارحمانك مانایه اوطورغان کبی یوری ایدك. ایدی شمرداب بارغان بو آرماغه موت بولدك. بزی بتیم قالدردك سنك بو توروانگان ایلك، سو بوتلی حلقت، ملك موبده توگل سکا ح، بولوقدان ایلگاری‌اوك ایدهشی بولوب کیلگان حاتونك بورنه‌بوحی‌ده، بوتون موبرنه‌ك. آلتون تختك باریی‌دا موبده توگل، سبی طوغان ایلیکه. عدالتنی دبغه حهارغان بیر بکه آلوب بارامز. شمرداب بارغان بو آرباده آلوب بارابوه خلق قانی یغلاشقانلار. (۱)

جینگیزنك شخصی هم قیلغان اشلری – جنگیز طبی قیافتده زور، بیك بارا، قلون گه‌وده‌لی، کیلك ماکلابی. بیك کوجی هم بیك اولکور (حیبور) کبی بولغان. بخارا، حراسان باغلاریده‌غی صوغش‌وقتلاریده‌دا آنك باشنده‌بر نیچه بوربوك آق‌چاچی‌بولوب‌صقالی‌اوزون بولغان. چنگیز ء تدن طش بر صورتده او. اوربه حواجه بولغان. هیچ بر وقتده‌دا کشی سوزینه بیرلوب کیتمه‌گان. اوزی طنچلق وصلح وقتده کشیلرگه بیك شفقتلی بولغان. بر آچولانغان هم واق نوبه‌ك حطالاری عفو ایتوچی کبی بولغان؛ اما صوغش اوربلاریده بیك قانی‌قوللی‌ملکده ترتیبی بورا. قنونغه قارشا طورغان کشیلرگه بیك دشمان بولغان: ملکك مصلحتی تله‌سه، اول بیچه مکلف‌بوز مکلف کشیلری قردیرن. لکن بو اشده حوارزمشاه جلال‌الدین وغیرلر کبی آجیمق ایتوب فائده‌سز صو، عدالتلولارنی هیچ بر وقتده قیلماغان. وعد اوریبك کبی اوجونکه کشیلرگه حکم ایتمه‌گان چنگیز سوزگه بیك اوسا هم غایت بوعرد، کشیلرگه بیك سوتکی بولغان. حلق دیرلك قاآبیز اوسمنده‌گی کیبی مالادا بیره. آسننده‌غی آطدن توشه‌ده بیره دیگانلر. کیلگان کشیلر آنك فوق‌العاده عنی هم‌مهابی آلدنده قوشناب توشکانلر. بونون کشیلری اول اوربكك آرتق نوعریلغی، یگلك وکمالی بله قناعتله‌ندرگانی اوچون وزیر وباسقاقلاری. اول بوماغان هم‌آنك فاطی جراسدن قورقغان

---

(۱) بو حقده قارانکز آلی نوبچی کتابی. Труды Вост. Отд. т. VI, 144 147.

وقتلارىنده‌دا آنکا حیوٰت ایمرگه اویالمادلار. اول هیچ بر وقتده هیچ بر برسه‌گه آرتق عصلانمه‌گان، کسم طابوقلاردا [illegible] کبك. مقامه چینو کی اشلرگه بیرلمه‌گان. عمری بویی عادی کییمده یوروگان هم عادی آشلار آشاغان.

چنگیز اوزی کوچنه برکلمکنی بك یاراتقان، شوننڭ ایله برگه، خلقنڭ علم وهنرده بك شهرت هم [illegible] بولووین تله‌گان. اوشبو مقصد بله بای هم مدنی مملکتلری فتح ایتوب، خلقی‌مدنی قوملر هم آلارنڭ [illegible] بله طانشدروب بتون تورك هم ماغول ییرن راحته‌ندرگان. صوغش اورنلارنده هیچ بر وقت عالملر وهنرچیلری اوترمه‌گان. سمرقندنی فتح ایتکانده اوتوز اوچ مڭ هنرمندلاری قوشدروب اورتوسه آلغان. [illegible] داورکیچ، خلق اورتسندن [illegible] آدمنی بوتون هنرچیلری [illegible] عربه، بخارا وبشقه قالالارنڭ [illegible] هم خطای [illegible] ایتکان. بو علم وهنر اهللارنڭ همه‌سین، مملکتنی [illegible] ایتکچ، اوز [illegible] طوریغان بولغان. چنگیز هر بر صوغش اورنده، [illegible] شهرلرنی [illegible] حیاتی [illegible] بیرلمه‌گان [illegible] صوغشورینه کرشکان.

اول اوز [illegible] دین آلماشدرماغان، لکن همه دین اهللرینه بر [illegible] اسلامیه [illegible] طوریغان بولغان. [illegible] مسلمان بولغان [illegible] چنگیز [illegible] ادا [illegible] بیکمکه [illegible] ایتوب قویغان [illegible] (اول ١٢٥٤ [illegible] اولدی) عمان والی بولوب [illegible]. [illegible] چنگیزنی بك یاراتقانلار. [illegible] اسلام [illegible] همه [illegible] [illegible] بوتونجه اداره ایتکان [illegible] عرف عادتلردن آلوب «یاساق» اسمی ایله قانون تورغزگان. بو قانونجه اڭ یاسلاب اوزی بوی صونا هم آندان برقارشدا چقمی طوریغان بولغان.

چنگیز اوزی بارادا هم اوق‌دا [illegible] ایتکان. [illegible] آرانسه عمر طرابو بولسه‌کوب [illegible] ایتکن. [illegible] چنگیز [illegible] آنڭ مملکتی [illegible] بر مملکت، آندان ثاث هم آندان صوڭ [illegible] بولمه‌غان. او [illegible] مملکتنی بك [illegible] [illegible] اداره ایتکان هم [illegible] عدالت، مملکتنڭ طنچلق وراحتی [illegible] آچق کوریه‌تکان. چنگیزنڭ [illegible] دشمانی بولغان عرب مؤرخی جورجانی: چنگیز مملکتنده اوغرلاو، جنایت، [illegible] ایتو [illegible] بله طبیلمان: اوشبو مملکتده بوندای آلامتلر یوق‌دی.

٢

چینگیزنڭ بالالاری.

اوگدای — چنگیز، [illegible] اسه‌ممن [illegible] اوزینه ولی عهد [illegible] بالالارینه

باش ایتوب، اوچنچی اوغلی اوگدای‌نی تعیین ایتکان ایدی. چنگیز اولگاچده اوگدای قاآن بولوب صایلانورغه تیوش ایدی؛ لکن قاآن صایلاو قورلتای بولماینچه انی بر آرکمچکگن قورلتای تیز جیولا آلمعان؛ چونکه چنگیز بیك تیزگنه وفات ایتکان‌لکدن مملکتنك بوتون طرفلارنداغی امیرلر، خانلار بیرگنه جیولوب ییتورگه اولگورمه‌گانلر.

بو آراده، ایکی‌یل قدر وقت مملکتنی، اوز بیك قیلاری بلن برگه، تولی اداره ایتوب طورغان. چونکه توب یورط آنك قولینه قالغان بولغان. ١٢٢٩ نچی [illegible] کیرولن صحراسنده قورلتای بولوب اوگدای [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] محمود [illegible]

[illegible] ایکنچی

[illegible]

احمد ایتکانلر. اوگدای [illegible]

[illegible] اوك یاق یارینه قارا قوروم

[illegible] ١٢٣ نچی یل) (١) و بوشهرنی تیره یاغندن

[illegible]

(١) [illegible] اوگدای [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

١٢٣٥ نچی یلده اوگدای یته قورولتای جیئان وشول قورولتای مصلحتی بونچه جوچی
قیزی اینه قوناش باطوشنده قارادیکر، جرر دیگر برینك شمال طرفلارن . اورص، بلغار،
قپچق بیرلرن دخی، کاشمیر وهند طرفلارن فتح ایته رگه عسکر بیبه رگن هم مملکتده یوجه
(یام) یوللاری، یورط (استانیته) لاری توزا اورنلاری توزوتکان؛ آلمن جمرعه اوگدی
بولسون ادجون برنچی مرتبه بوتون مملکتدن حلق نك حسابی [illegible] آلمن کوچه جیئدان
[illegible] باشقه [illegible] اوصورها جیئدان [illegible] کیمگن [illegible]
([illegible]) [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] قلالارن آلدیلار.

[illegible]

اورص قالالاریننك همه‌سی‌ده. دیرلك. بای صوغش‌صوکنده‌غه بیرلگانلر. حتی (کوزیلکی، قالاسنده خلق بوتوبله‌ی اولب بتنجه بیرلمه‌گانلر: باطو صوغشمایچه‌غنه بیرلورگه چاقیرسه‌ده طنکلاماغانلار. بو صوغشلار اورص خلقی اوچون بیك آغر بولغان، بتون شهرلری یمریلوب بوب صاسر حاللار بتسب بولغن. اورصلار اوشبو حاللردن آپ‌توب اوشبو رەوشچه مەس ئەیتکانلر:

ی اوچون بو آنا‌مز یر بوکولمی؟ ینچك یارلوب کیتمی؟ تاتار اطلارینك طوزاسیدان آی هم قویاش قاراڠیلاندیلار، کون یاقتسی کورنمی. بو تاتار حنلری آلدنده برحی بتماسلارغ ترك قالو ممکن توگل (١) . اورص حقی تاتارغه اطاعت ایتونی دیلوندن چه

ویالدی حملة ئوطوردیلنده ستمی قاروی. نفسنی تیو ئوحوی قورلمه حیولغان تورب — . مول ونبولاری، بکلرینك بر تکسی‌طور لارنوری‌قاتن آلسه‌رلەپ تیاتسی قیسی بر سوزلری کلاتوون صوری٠

1 Зачѣмъ мать сыра земля не погнется?
Зачѣмъ не разступится?
А отъ пылу отъ коннаго, а и мѣсяцъ солнце померкло
Не видать луча свѣта бѣлаго,
Отъ духу отъ татарскаго не можно крещенымъ
намъ живымъ быть.

درجەسندە كورگاس. اوشبونك اوچون بك قاتى قارشى طورەىلار. صوڭندان بركەلر ١٢٤١ ــ ٤٣ نچى يلدە پولشەنى، آلمان لونلەين، ە سومير اسمدەگى قالالارن آلغانلار. آندان صوڭ عربەدەرمك «سلويريە»، «موراويە»، ۋنگريەگە باروب كرگانلر. بشت- قالاسن آلغانلار. آندان صوڭ ارى كتوب بالقان يارم آطاسىدەغى آلبانيەغە باروب يتكانلرم شوندە «اوگداى» خاننڭ وفات بولوو خبرى كلوب يتكچكە صوغشنى طوقتاتوب ايدل بويىنە قايتوب كتكانلر. چونكە تورك ــ مانغول خلقلارندە خان اولسە صوغشنى طوقتاتو لازم بولغان.

اوگداى چنگيزنڭ ايك آمه جعان بالالاريدان بولغان. چنگيزنڭ بالالارى آراسندە آنڭ (چنگيزنڭ) اورنى عاقلى اوق عبرتلى وعقللى بولغانلارى بولغانلىقدا اوگداى. اوزينڭ كلگ كوڭلسزگى، باقى يورى. ساحبى حقى بە چنگيزنڭ تحتينە خواجە بولوب همە قرداشلرندە، برده اوبكالەتنى، برگە آلوب باروولق قوكە مالك بولغان.

اوگدىدە بولغان شول خاصيتى چنگيز اور بدەسگان. شوڭ اوچون دەتوب اورى اوبەسن اسكرى آتى قاآن اسوب قويغان.

اوگداى وقتندە چنگيز بالالارى آراسندە هيچ اختلاف جعدعن. آسنت جمى، بدبىرى آرەسندە دولت، آبالارى يعاسدەعى تومسى بولوب، دوام ايتكان.

گويوك ــ اوگداىنڭ اوربەسەاوغلى «گويوك» قاآن بولغان. موىى قاآن اسەر اوچون قرا قوروم‌دە (١٢٤٦ نچى يلدە) جيولغان قورولتاى چيكسز زور بولغان. اولوغ مانغول ممكتىنڭ تورلى طرفلاريدان همە اولوغ خانلار، بكلار، علمالار جيولغانلار. آرادە عرورىن، ايمەل كنەزلارى، ەوروپا ايلچىلرى، ايران وعرەستان طرفلارينڭ وكيللرىدە بولغان. جيولغان حتى اوچون ايكى مڭ آق چاطر حاضرلەنگان ويوچاطرلار. باريسى‌دا. خلق بلەن طولغان بولغان. ايڭ اولوغ خانلار، بكلر اولطورغان آق بيرەنڭ اورينەكە ايكى مڭ قدر كسى صيغان. «گويوك» قاآن بولوچ اوراق عمر ايتە آلمى وفات ايتكان. اورىنە «تولى» خاننڭ اوغلى «مەنگو» خان قاآن بولغان.

تولى خاننڭ اوچ اوغلى. اوڭ طرفدان هولاگو، اورتادە مەنگو، صولدا قوبلاى خانلار اوطورالار

مەنگو ــ مەنگو قاآن بولغان وقتدە اوگداى بالالارى قاآنلق اوردولادان

[illegible] بولغانلار [illegible] منگو [illegible] [illegible] منگو [illegible] اولدرلر ايكان.

منگونك انيسى «هولاگو» بوتون ايران هم عراق [illegible] [illegible] شمالى هندستانده «پنجاب» سلطانلغينى «لاهور» شهرينى فتح ايتكان.

ايران [illegible] هولاگو [illegible] [illegible] هولاگو [illegible] [illegible] [illegible] ايتككى [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] كيچى انيسى قوبلاى [illegible] جنوبى قطاى هم [illegible] فتح ايتكان. ۱۲۵۹ نچى يل، آوغوست ايينده منگو وفات بولغان. آنلڭ [illegible] [illegible]

[illegible]

منگونك [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] «آرتق بوغاه قارا قوروم‌ده طورغان». «قوبلاى» قطاى [illegible] [illegible] «قوبلاى» قارا قوروم‌نى [illegible] [illegible] ايكان وتيردن وفات بولغان.

قوبلاى [illegible] [illegible] شهرينه كوچرگان [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] قوبلاى [illegible] [illegible] ايدل بويى [illegible] [illegible]

(۱) [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

بولوب‌كله [illegible] لار [illegible] اول [illegible] چيك محكمه‌لر و [illegible]
[illegible] قصدى. [illegible] [illegible] اسكانلر

قوبلاى دورى مغول بلهن [illegible] قوشلوب [illegible] خواجه [illegible]
آلتى [illegible] لار.

قوبلاى [illegible] جى
[illegible] وقت [illegible]
[illegible]
[illegible]
قوبلاى دورى [illegible]
[illegible] لارى [illegible]
[illegible]
[illegible] لار [illegible]
[illegible]
قولاى [illegible]
قالغان، فقط ياوزاق طورمجه
بو بولنكلو [illegible]
قطايده عيلارى [illegible]
مملكتده فقط [illegible]
[illegible]
لارى، قولنده‌غنه . قالغان‌لار.
قوبلاى بالالارى ۱۳٦۸ [illegible]
نجى‌ يلده قطاى‌دان قوولغان [illegible]
[illegible] قولاى‌نى بالالارى اسه آلاردان اوطرتيلان [illegible] (۱۳۳٦ [illegible]) [illegible]
[illegible]

[illegible] قوبلاى [illegible] قوبلاى‌نك [illegible]
اسه‌ن وقتنده‌اوق باشلاغان بولغان. چونكه خلق‌نينك [illegible] عصرى
(مثلا قطايداغيلار) بوده‌ا دينى قبول ايتوب اوز [illegible] سوساى
سيلردن آلار، جنگيزنك سوزينه قاراماينچه، اوزارا [illegible] [illegible]
خان [illegible] باشلاغان. [illegible] قوبلاى [illegible] اوگداى بالالارى قاآن‌نينك
[illegible] [illegible] كورگانلر هم [illegible] و [illegible]
[illegible] طوروب [illegible] باشلاغانلار. اوگداى‌نينك [illegible] اسمى
[illegible] اوغلى ـ قايدو. اولوغ قاآن ـ قوبلاى وآننك بالالارى بلهن ۱۳٦٦ نجى يلدان
باشلاب قرق يل قدر وقت طوغشقان. شرقى تيانسان (نوردن هم حامى [illegible]) هم آلدى‌نينك
شرق طرفنده، فقط مغوللارنك [illegible]. قوبلاى عسكرى، آننك غرب طرفنده فقط

تورکلردن عبارت بولغان «قایدو» عسکری طورغانلار. تورکلر ماغوللەدان تمام چوبود بتکانلر. یوروسی هون، اوغور، اویغور تورکلرینك اوروغلاری بولغان مانغولیه بوتنلەی ماغوللار قولنده قالغان. تورك خلقی غربی سیبیریا، اورتا آزیاده هم حاضرگی یاوروپای روسیه‌ده جوجی هم چغتای بالالاری قولنده قالغانلار. بو حال ماغوللار بلەن تورکلرنك بر برسدن تمام آیریلشولارینه سبب بولغان. ماغوللارنك تورکلر آراسنه کروب قالغانلاری تمام تورکلەشکانلر.

جوجی هم چغتای بالالاری — چغتای خانلرینك بالالاری اورتا آزیاده

اون سکزنچی عصرغه قدر؛ جوجی بالالاری اورتا آزیا هم قبچاق، قازاق ایللرنده، اوتکان اون طوقوزنچی عصرغه قدر حکم سورگانلر. بولار اوز آرالارنده بعض وقت موغشوب کوب وقت کیلشوب، قدالاشوب، قوشاقلاشوب عمر ایتکانلر. بو حال بالالاری جوجی هم باطو بەن چغتای‌لار وقتندان اوق دوام ایتوب کیلگان.

جوجی اولوسی چغتای‌نینه قراغاندا کوب کیك بولغان. جوجی اولگاچ یوکسك مملکتنی جوجی‌نك اوچ اوغلی («اوردا ایچین»، «باطو»، «شیبان») اوز آرالارنده بولوب اداره ایتکانلر. «اوردا ایچین» حاضرگی یدی صو ولایتینك شمالی قسمی، سمی یالات اوبلاسی اورنی. «شیبان» صودریانك توبەن آغیشی (حاضرگی صردریا اوبلاسی). آقمولا هم طورغای اوبلاسلاری اورنلارن اداره ایتکان. «باطو» اسه، ایدل بویلارن، تلغار یبرن، دون صحرالرن، قریم هم روسیه‌نی اداره ایتکان. «اوردا ایچین»نك ولایتی «آق اوردا»، «شیبان»نقی «کوك اوردا»، باطونقی «صاری اوردا» یا که «آلتون اوردا» دیب آطالغان. بولارنك مجموعی «قبچاق اولوسی»، «جوجی اولوسی»، یا که «دشت قبچاق» دیب یورتەلر؛ بولارنك ارسنەدا آلتون اوردا خانلاری — باطو وآنك بالالاری باش بولغانلار.

باطونك استلکلی هم سرکشی بولغان؛ اول ایدل بوینه کیلگاچده، مملکت اداره‌سنه اوکغای بولسون اوچون، ایدلنك توبەن آغمده سارای اسمنده (۱) قالا سالا ایتدرگه کرشکان. اول حکمدار بالالاری آراسنده ایك اعتبارلیسی بولغان حتی، گویوك وفات ایتکاچ آغا — آن اقنی‌دا تکلیف ایتکانلر: لکن اول قبول ایتمەگان. مەنگونی تعیین ایتەرگه توشغان.

باطو (۱۲۵۵ نچی یل) وفات ایتکاچ، اون دوزنچی عصرنك اورتاسینه جاقلی (یوز یل اچنده) صرتاق، اولاقچی، بورکه (برکه)، مەنگو تمر، تدان — مەنگو، تلابغا، طوقتاغو (طقتای)، اوزبەك خانلك، جردی‌بك اسملرنده اون کشی (۲) خانلق ایتکانلر. بولار بورکه (برکه)دن باشلاب دین اسلامغه کرگانلر هم اوزلری بلەن برگه کیلگان مغول عسکری ده دینگه کرگانلر. بولار آراسندان بورکه، اوزبەك، جانبك اسمدەگیلری صحیح — جوجی اولوسینك ایك مشهور، ایك شوکتلی خانلارندان سانالالار.

---

(۱) سارای شهرینك خرابەسی ... [illegible] ... حاضرگی صاراتوف ... [illegible] ... یارینی بکری خانلرینه براقلمدی.

(۲) صرتاق باطو اوغلی، اولاقچی صرتاق اوغلیدر. مەنگو تیمر بلەن تدان مەنگو هم تلابغا باطونك طغانی ... اوغلینك اوغللاریدر. اما برکه ... جوجی‌نك اوز اوغلی و باطونك انیسی بولادر. طوقتاغو مەنگو تیمرنك اوغلی؛ اوزبەك مەنگو تیمرنك طغریل اوغلینك اوغلی؛ جانبك اوزبەکنك اوغلی؛ بردیبك جانبكنك اوغلیدر. ... مسلمان بولغاچ مسلمان عالملری طرفندان «برکه» دیب آتالغان.

بو خانلار دورنده قیچاق ایلی، مدنیتده قوتلی بولغان اسلام، ویرانته هم بلغار خلقلاری بله‌ن کورشی بولووی آرقاسنده، معارف، مدنیت جهتندن دیناقعه ترقی ایتکان. آلتون اوردا خانلغینه بولشه، ویرانسه هم قافقاز آرسنده‌غی خانلار یعنی خارجی دشمانلار بله‌ن همان موغشوره، مملکت اچنده‌گی اوروس وغیر قوم‌لرنك فتنه‌لرن ماموکی اشلر بله‌ن ده شغلله‌نورگه طوغری کیلوب طورغان. شول سببدن، آلتون اوردا خانلاری مدنیتنك [illegible] بلمه‌لر. طمع ناطوتك راحتلگن آنگلاماغانلاردا. همیشه قورغالوب، اولرینك عسکری خاللرن ضعیفله‌ندرمی بارورغه مجبور بولغانلار. شونك اوچون قیچاق ایلنده [illegible]. راحت طورمش بله‌ن برگه عسکری، حربی قوتده [illegible] بولغان. اوروس، بلغار وغیر خلق‌لار قلالارن [illegible] خراب ایته آلماغانلار. بولار وقتده اوروس‌لار [illegible] قولی آستندان بر وقت جما آلولارن اویلارسه کیمرورگه‌ده موفق بلار. [illegible] مصر حکومتی آلتون اوردا‌غه هروقت دوستلق کورسه‌توب که طورغانلار. [illegible] قیچاق خانلرینك حکملرینه راضی بولغانلار: [illegible] بو حال ١٣٦٠ نچی ییللاردان اوزا آلماغان. [illegible] خان بیردی بك بیك ظالم. [illegible] کنی بولغانلقدان. اوزینی [illegible] دیب قورقوب اوز بیك طوغانلارن. [illegible] [illegible] سرگن. اوزی اولگ [illegible] بولورلق کشی‌سی قالماغان: [illegible] قورغالمان: [illegible] [illegible] ایته باشلاغانلار. [illegible] خان بولام، [illegible] بولام دیب موغشوره کورسکانلر. مملکت اداره‌سی [illegible] قولندان. خان [illegible] بولماغان [illegible] بولینه کیچه باشلاغان. بو وقتده اسدی [illegible] اولوسنك [illegible] شو [illegible] اوق خان کیلگان بولغان.

[illegible] جنگیز [illegible] آراسنده‌اك قانی کوکللی‌سی. [illegible] قوبلارینه [illegible] واعلاب [illegible] ابنوغی‌سی بولغان. اول قش کوکلرن. او [illegible] ناپیمی بولغان. [illegible] ده اوتکاره. [illegible] (ایلی) [illegible] آلتالق (١) [illegible] کوچوب بورگان.

اول [illegible] بو [illegible] خانلارنك [illegible] خالی [illegible] اوزی [illegible] وقت [illegible] طورغان [illegible] [illegible] [illegible] طمع [illegible] (بوحمه) [illegible] بوحمه [illegible] آی [illegible] بوروندگن [illegible] محمود [illegible] اوغلی مسعود بولغان [illegible] [illegible] بولمه‌غه [illegible] [illegible] دین اسلامی [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] جنگی [illegible] بیك قوتلی بولغان.

---

(١) آلتالق [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] طرفنده‌گی [illegible] [illegible] [illegible] شرق طرفنده [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] شهرده بولغان [illegible]

جانی بکنك (١٣٤٢ نچی ییلده) ورثه‌دان صولڭ بر بورده بش بن اوکه‌جی‌که (جانی بك آلنجی بولوب ده‌غی اوغلی قازان خان (١) و دب ایتکه‌که) قدر، جانی اوغلی تخته، جانی بالالاردان، کرمله‌ـ کی حاق ایتکان (٢)، بصودان صوڭ اوکان بر احمد، ی د ح اوب کی حابق ایتدنکی حالده جهی ایده کرمیه‌ـ کی ث ح ی اموری بولوب ش ت بولی کی‌ار ... بولوبدان ...

جه بك اوغلی ... سومونکه، خان آت ... ییلده بوزه بنکاری حضرتی آغولاب اولترو ... عسکر ور بیرکه حقی ایتهلر

... بو ... بر خان بعض ایسه، قورلای، کیلگانده آنی آلباشرغان: قوبلای تعیین ایتکانی قاسو آلماسدغان، عوبده خان بعض ابوکه هوجی بالالاریلقدا دخلی بولمان

جانی بالا ... جنسی ... طق ... طوغان جارحی دسته‌لار بولمدن، شوت اوحوب بولارنا او ... لار بده صوغشلار ... حش ... ستدن جانی ایلی جوجی الی‌غه ... اوب، ... بلوب کنه آلدغان: بولار ... بعض ... بعض بر ... طابه ... ابتکه‌لب ... لاردا اش جعرا آلدیلار

(١) قارن ... دور ... بعصون تو ... موانو کان، ... جانی

(٢) جانی ... ولی ... طوروی ... هولاکو ... نوکانی تعیین ایتکان اسی: ١) کوبوك ... بوسعه ... سوموکد ... چه ... ٢) مه‌کوداان بولماح ما هولاکو ی تعیین ا ... ٣) ... ١٢٨٩ ...

[illegible]

[illegible]

[illegible]

(١) [illegible]

باشده طوروب، وعيو اسمى بلەن آطالغانلار: صوكندان چغتاى وقپچاق ايلەرنده امير ياكه امير زاده (ميرزا يعنى امير اوغلى) ديب آطالا باشلاغانلار. خانلار بو اميرلرنڭ قوللارينه اوز بلەلر هم بعض وقت آلارغه اوز قيزلارن بيروب آلارى كوريگان (كيەو) ايتەلر ايدى. خانلارغه قدا ياكه قايى آتا، خان آغا ديب يوروب آلاچ بولارنڭ عهدلرى بك آرتا باشلادى. خانلار آراسنده نيش ـ باشاقلق بولغان وقتلارده بولار مملكتنى اداره ايتەلر. بعض وقتلارده بوتون عراق خانلارنى بوتونلەى ايكنچيلرى ده قويا آلالار ايدى

خانلارنڭ، اورلرينەدەى معمنه ايتولرن. كوب وقتده بو اميرلرنڭ كونهرەسى لرى ده كملى ايدى. شول سببلردن بعض وقت خان بله بو اميرلر آراسنده زور چوب كيموسەسى صوغشقه باروب يتكان ايدى. مثلا: ييچ قدە طوقتوغو خان بلەن آلنڭ اميرى نوغاى آراسنده بيك اوزون وزور صوغشلار بولغان.

قازان خان موساى اميرلرى حەچكيلى بيبەى بلەن طوروغه طرشوب قراغان لكى موساى قنده اسە آلدغان: قازغن اسمدەگى اميرى قازاننڭ بوتون كونهرەمەگان اميرلرنى هم اوزينڭ قبيلەسن اوز [illegible] آوداروب خانى، بيچكده بولسه [illegible] كيگاشكان. قازان موى يلوب اكى آرالارنده زور صوغش [illegible] نه خان چغتاى اولوسىنڭ شرق طرفندان، امير قازغن اسە غرب (حاضرگى بخارا وسمرقند) ياقلاريدان طوروب اورتوكسر صوغشلار آچوبده، ۱۳٤۷ نچى يلده قازان اولترلگان وشونڭ نتيجهسنده چغتاى اولوسى ماوراالنهر هم ماغولستان، اسمده ايكى زور اولوشكه بولنگن. ماوراالنهرده خانه ماروشقان اميرلر اورلرينه آيوروم خانلار قويوب، شول خانلار اسمندن اورلرى مملكتنى اداره ايتوب طورغانلار. ماغولستان دەعىلارى (حاضرگى شرق توركستان، قولجه يدى صو، قاشغار ياقلارى [illegible]) ده شولايوق ايتكانلر.

امير قزغن ۱۳٥۸ نچى يل وفات ايتكان [illegible] بلەگان وقتده تونوروب [illegible] وقتده [illegible]، چغتاى [illegible] طوتقن، بو [illegible] اسمده [illegible] بولوب، بوتون [illegible] بولغان

ماغولستانده قازان خان اولترلگاچ اميرلر [illegible] اوغلى [illegible] بوغلق [illegible] تيمور [illegible] بولغان. اول [illegible] بولوب، تاجيك يعنى ماوراالنهرده طوروچى ايران جنس [illegible]. بو تاجيك عالميه: تاجيكدن [illegible] يا حشيراك [illegible]. [illegible] دشمن بولغان اميرنڭ قو [illegible] ماوراالنهرده [illegible] [illegible]. المكى [illegible] بولماغان. چونكه اول وقت امير [illegible] اوبيه قزغن [illegible] اوصالراق وتدبيرلى رەك بولغان انكچى [illegible] اميرى تيمور (آقصاق تيمور [illegible]) اوطوروغه حاضرلەنه ايدى. اول توغلوق تيمورگه وآنڭ اميرلرينه [illegible] وخودكه [illegible] ايرت [illegible]

۱۳٦۳ نچى يلده توغلوق تيمور وفات ايتكاچ، ماغولستان [illegible] اميرلر قولينه كرگان ايدى. امير تيمور بولارنىدا قوغوب، بوتون چغتاى ايلى اوز قولينه آلغان

«بیردی بك اولگانچه‌وجی - جیجاك المی بك ساشیه‌دا شوق اوق حال کیلگان. «مامای»، صوکندان دجی بر «ایدگو» اسمه‌گی تاتار امیرلری بو ایل‌لرده اداره‌سن اوز قوللارینه آلغانلار.

[illegible]

اوتز اوتوز دورتنجی حضرتك آیلدان (یعنی [illegible] نجی یلده) بیردی بك وفاتی ۱۳٤۷ نجی یلده قاراپ خان‌نك وفاتیندان) اوتز آلتنجی عصرنك باشینه (آقصاق تیمور بالالاری [illegible] بالالاری [illegible] قوولغانچه) [illegible] بولغان بو [illegible] برغه [illegible] جنده [illegible] هم [illegible] آقصاق تیمور [illegible] بالالاری، دیگان فصل لارده کورورمز.)

۳

آقصاق تیمر

تیمرنك باشلگی -- جیجای اولوسینه کرگان [illegible] (ماعوب) عسکرلرنك مشهورره‌شی اوروغلاری آزاد [illegible] برلاس [illegible] [illegible] جلایر اسمه‌گی‌لری ایدی: بولاردان توغلات اسمه‌گی‌لری ماتولیب‌ده طوروب [illegible] بو [illegible] باشلی امیر [illegible] بوغلوق تیموری [illegible] اوطورتغان. [illegible] تولگاچ [illegible] اسمی [illegible] اوغلی [illegible] الدین. [illegible] [illegible] ادارمسن اوز قولینه آلغان. امیر [illegible] دیگان اوروغنك باشلی بولغان. برلاس اوروغنك باشلی طورغای امیر [illegible]، وقتنده [illegible] هم [illegible] اداره ایتوب کیلگان. بو امیر طورغای‌نك نسلی [illegible] مشهور [illegible] بولوب آلتی بیشنجی باباسی قاراجار نویان (۱) چنگیزنك باقسی بولغان. اول [illegible] وقتنده [illegible] بوتون عسکرن اداره ایتکان

(۱) طورغای [illegible] اتنگر [illegible] بهادر [illegible] دیرا [illegible].

بوقراجارنڭ قوغاى ، بوغوجار توبان چنگزنڭ كوريگان (كيـه‌و)ى سولوب آلدان
[illegible] امير طورغاينڭ [illegible] قالاسنده
([illegible]) ١٣٣٣ نجى ملاديده (١١ [illegible])
[illegible] آلدينه كيتگان. [illegible] بواسطه مشهور آقساق تيمور درر.

[illegible]

[illegible]

ماتع بولوب طورا ايدى.

چغتاى بالالرى هـم تيمر ـ [illegible] قزغان‌نڭ اولگاندن هم آنڭ

ورثه‌سى اميرلرنڭ اورن اوچون طارتيشوب طورغانلرى [illegible]

[illegible]

بتروب، ماوراء النهرده اوز ملكينه قوشار [illegible]

[illegible] اطاعت ايتكانلر. [illegible]

[illegible]

[illegible] اطاعت ايتمى

[illegible] طور [illegible] مجبور بولغان

[illegible]

تمرنى كش هم [illegible] قلالرينه خواجه ايلوب [illegible] ماوراء النهر قوله كردى، [illegible] اوزى ماعواسيانغه قاچوب كيتكان (١٣٦٠).

لكن اول قاچوب كيتكاچده، [illegible] سعد الدين قاچقانى بيريدى [illegible] اور الهان اينه [illegible] آلغان، [illegible] كيتهرگه مجبور بولغان. ايكنچى يلنى خان ينه مونده كيلوب بو [illegible] آلدن: حاجى قاچوب كيتمهده قاچقان [illegible] اونترگان. خان، تمرنى ينه «كش» كه خواجه [illegible]: لكن بر بوى [illegible] اوستنى [illegible] اوغلى الياس خواجهنى [illegible] [illegible] تمرنى [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] اوسكان مرتبهده تيمك تيمى بو [illegible] [illegible] اوزينه قاراتوا بيدكن [illegible] بولغان

[illegible]

[illegible]

واق اميرار، قبيله باشلقلارى آكا ياردم ايتهگانلر [illegible] بلهن كوچوب يورگان حهلهويهه، قاش ايسى [illegible] چغتاى. بر وقته بولاژى توركملر [illegible] اولغاى توكان‌نى بلچراق آران (مير [illegible]يارى) غه ياپوب قويغانلار

مونديق تحايللر [illegible] [illegible] اول [illegible] احسس بوچيسن بيك كوب كوروگان: آلكّ باتتداقى عسكرى ايكى يوز قدرگه بولغان؛ اول بر وقتده الياس خواجهغه هجوم ايتهرگه‌ده اولغان. عسكرن بر بيرگه قالدروب، اوزى [illegible] كش كهكمگان هم [illegible] بيتك باشلكمن برگه بولغان ايدهنلرن جمعان لكن،

(١) [illegible]

آکا دشمان بولغان، امیرلرموی سیرگاندر هم عسکر بەلەن آرتندان کیلە باشلاغانلار. تیمر یە قاچارغە مجبور بولغان: آمودریا بویندە هیمنە قاراغلق ایوب یورگان بعض وقتدە جنوبکە خوراسان طرفلارینە، آفغانستان اچلرینە قدر چوبوب کیتکان. اول ییرلردە، هولاگو دولتی بتکانلک جوکدە. طاهر بولغان واق خانلقلار. امیرلکلرنک هاییسی برلری بەلەن صوغشا، قوی خاقدە حیکە. های جاقدە حیکە ایدیدە بەمطیع ایدەشلری بلەن صحرالارغە چوبوب کیتە ایدی. آخری آفغانستان احمدە (سیستاندە) امیرلردن برسی بلەن صوغشقان وقتدە آیاغندان بلک قاتی جراحتلەنگان هم اوشبو جراحتدن عمر بویە آقساق بولوب قالغان. شول سببدن آنکا آقساق تیمر فارسیلردا شول معنادەگی لنک کلمەسن قوشوب «تیمرلنک» دیگانلر. تیمر آیاغینک اوشبو جراحتدن آقسوب یاتقان حاقدە قاین انیسی حسین بلخ شهرن آلغان. تیمردە شوندە کیتکان. بوندە بولاینک عسکرینی مثل درجەگە ییتکان بولغان.

الیاس خواجە بولارنک هیچ کوچە بولوب ایگەلارین. بو وضعیتکدە کوچە بیمەسدن عسکرلری بوصدرو سوسکی آعدیرغە آوب بولار (تیمر هم حسین) آرتندان عسکر بەیگان هم. سحکدە بولە، بولاری طوب طوبە بوغە باهگان. تیمری. بوندەغی عسکری الیاس خواجەغە قراغندە ییش تیمر بەکم بولدا. قوی بەلەن قارشی کورشورگە قرا بیرگان. ھ ٧٦٣ یچی یلدە آمو دریانی کیچوب ... بوسدور دیگان تیرگە ... اوردە جتای بالالری بلەن تیمرلر آراسندە زیحی صوغش باشلانغان. تیمری جیککان. الیاس خواجەنی آمودریانک اوتەدن بارینە چاپوب قوواباشلاغان. جتای بالالرینک تیمرلکلرینە قارشی شوب اول وقت وعلوق تیمر خان وفات ایتکان. الیاس خواجە تیمر ... آتی ... آتاماقغە کیمەیگە مجبور بولغان. اول کیتکاچ تیمر سمرقندگە کیتکان. خانی اوزبەکی توکاننی اول موندان ایلکاری قاراقلقدان سمرقندگە قاچاروب بەیگان ایدی. اوزبەکی توکان سمرقندە باشربوب، بوصوب عمر ایتە ایدی. تیمر کیلگاچ آلار کورشیدیر: خلق هم عیبا تیمری ... بور شادلق بلەن قارشی آلدیلار.

الیاس خواجە بدبرلی کبی توکل ایدی. آنک باشداعی عسکرلردن بری حنوعە مثل کوب صوغشلار کیتکان ایدی. شول سببدن هر کیمکە باحسی سورلی، بیورد، حتی اوچون طرپسوچان بونو وی سەن شهرب آلغان بهادر تیمر گە حق ث احترام کوریە بووی طس بقدانغە توکل ایدی. تیمر سمرقندگە کیلگاچ تورونەی حدی: حسین بەن ایکاولەسە جتای بالالریندان قابول سەه (١) دیگان برسی. آنک اسمدن مملکت اداره اسەر اوچون، خان اتوب کوەردیر. تیمر اوزینە کش وتحسەقلالارین آلدی: آمودریانک تونەی وا اوزیا آعس، سع، بدخشان طرفلاری حسینگە، سمرقندی یە تیمرگە بیردی. معولالاری هم توب اوربشلارینە طوراباشلادیلار.

تیمر بلەن حسین آراسی بوزولو هم تیمرنک استقلالی

— تیمر سمرقندە اورباشقاچ، مملکتنک اچیدەگی ترتیبسزلکلرنی ترو بولندە متفقلەبوب برقی اوکەردی: سماز ییکاچدە جتای بالالری، موراالنهری قولارندان بوعالباسیلاری

(١) دبول سنعانی بی تورجی بی بلجبکدانی بی بوجان

كيله‌گانلكدن، الياس‌خواجه خان قوماندا‌سنده، تيمرلرگه قارشى ينه صوغش آچديلار. تيمر تيمرگنه حسين‌گه خبر يبه‌ردى. حسين‌ده اوزاق طورمى كوب عسكر بله‌ن كيلوب يتدى. الياس خواجه صردريا بلماسينك اولگ ياق يارنده طوقتاغان ايدى. تيمر تاشكندبله‌ن «چنار» آراسنده طوقتاب، چغتاى عسكرينك صول قاناتينه، امير حسين صرنك اولگ ياغينه چعوب الياس عسكرينك اولگ قاناتينه هجوم ايتدى. قاطى صوغشدان صوڭ تيمر صول قاناتنى جيگوب اوزا باسلاغان ايدى. ايكنچى ياغدان امير حسين جيگلوب قچا باشلادى. تيك تيمر كيلوب يتوب گنه انى‌نى يونه‌تدى. اوشو سببدن تيمر بله‌ن حسين آراسنده نزاع چقدى. موندای نزاع بو ايكى امير آراسنده موندان الك‌ده چقمالاغان ايدى. بو يولى اول آچقدان آچق صوغشوغه قدر باروب يتدى. بولار دشمانلارن قووا آلماديلار؛ اوز آتلارينه طارالوب. تيمر — كش‌كه، حسين — آمودريانك اورتا آغمنده اوزينك پايتختى بولغان، «صالى صاراى» (۱) قلاسينه قايتوب كيتديلر هم اوز باشلارينه آيرم — آيرم اكى خان اوتاورتديلار. تيمرنك قويغان خانى «سيورغتمش» حسين‌نكى «عدل سلطان» (۲) اسمنده ايدى. جتايلار سمرقندگه هجوم ايتوب آنى آلعه‌لاردا، آطلارينه آورو تيوب اولوب بتكانلكدن، بر قسم عسكرلرى كيرى قايتوب كيتديلر. شوندا بولار سمرقندنى بوتولـه‌يوك طاشلاماديلار. تيمر بله‌ن حسين اوز آرا براعده بولغانلقدان جتايلارغه اوگايـرلق ايتوچى يوق ايدى، آنلار سمرقندده طورا بيرديلر.

جتايلارنك سمرقندكه خواجه بولوب طوروولارى حسين‌گه‌ده، تيمرگه‌ده مطلوب توگل ايدى. شول سببدن آلار اوز آرا اتفاق ياصاب جتايلارنى آلدان صوعديلار. لكن اوراق اوته‌يوبچه آرالارى ينه بوزولدى. حسين، تيمر قدر سويكلى كشى توگل ايدى، ياقن اميرلرن قصا ايدى. شول سببدن آلاردا تيمر ياغينه آوونديلار. تيمر، حسين قولنده‌گى «بلخ» «بدخشان» قلالارن اوز قولينه آلدى. آخردان حسين اورى توبه ايتو هم كيچريشو اوچون تيمرنك تيرمه‌سينه كيلدى. تيمر آنى كيچردى و حسين‌نك اوز اوتنچى بويونچه آنكا حجعه كيته‌رگه‌ده رخصت بيردى. لكن حسين‌گه آچولى بولغان اميرلر، آننك ترى قلوون تله‌مه‌دكلرندن آنى براوكنای وقتده، تيمرنك رخصتى بله‌ن، اولترديلر. تيمر بوتون ماوراء النهر هم بلخ ياقلارنده بر يالغز قالدى و تيز آراده بوتون تيره ياقده‌غى تاتار اميرلرن ملجعه قورالتايغه جيوب (۱۳۸۰ نچى يل ۷ نچى آپريل‌ده) «ماوراء النهرنك مستقل اميرى» بولدى. مستقل امير بولغاچ اول آمودريانك اونگ ياغينه جعوب سمرقندگه كيلدى هم آنى اوزينه پايتخت ايتوب، اوزى نصب ايتكان «سيورغتمش» خان اسمدن ماوراء النهرنى اداره ايته‌رگه كرشدى.

[۱] «صالى صاراى» امير هارون‌نك قشكى طورا طورغان پايتختى ايدى. اول حاضر بدخشان‌غه باراطورغان اولوغ يول اوستنده بر آول. بو حقده «ن. لاگوفين‌نك مقاله‌سى (Туркестанск. Вѣд за 1904 № 191) قاراغز

[۲] سيورغتمش، دانشمندچه خان بن قايدو خان‌نك اوغلى؛ عدل سلطان ايسه محمد پولادبن كوچك دوا خان‌نك اوغلى‌در.

فتوحاتی — تیمر امیرلکده آیاغن نغوب آلغاچ، اورلوکسز صورەتده دوام ایتوب کیلگان اوروش فتنەلر بیتیلی، بتکان ترتیبنی یعیتورغه، شهرلر وعلم یورطلاری تعمیر ایتەرگه باشلادی. اول اوزنده مملکت ادارەسنە، پادشاهلقده، هادی بولغان بر استعدادە، زور کوچ واختیار بارلغینه اوشانا ایدی. اول ماوراءالنهر تیرەسندەگی قالالار هم خلق بلەن گنه قناعتلەنورگه تلەمەدی؛ بوتون چنگیز بیرن اوز قولینه آلو فکرینه توشدی. تیمرنڭ حیی به صوغش وسده، اسمی خواجه، ولگاچ چغتایلارنڭ یرلری خواجەسز قالغان دیەرلک ایدی. هولاکو نڭ بالالاری بتکاچ ایران وهندستان طرفلاری دا باشسز طورا ایدی؛ دشت قبچاق دا مردبك اولگاندن بیرلی توشی صوغشلار کنك عمر کیچرە ایدی. تیمر بولارنڭ همەسن ده کورە، بلە. اوزینه تیك صادق بولغان عسکری، تاتار بکلری بلەن برگەلەشوب بو اولوسلارغه اوطولیه بوتون چنگیز بیرینڭ اوز قولینه کروب بەچکن آڭلی ایدی. اول بو اشنی اوریتڭ ایك یاقن کورشیسی، وشونڭ اله برابر ایك دشمانی بولغان ماغولستان، چغتای اولوسندن باشلاوی مصلحت کوردی.

الیاس خواجه خان ۱۳۶۵ نچی یل تیمرلر بلەن بولغان صوغشده اولترلگان ایدی؛ اول اولگاچ، «توغلوق تیمر» یانتداغی امیرلر بوتون ادارەنی اوز قوللارینه آلغانلار ایدی. موندە ایك کوچلی امیرلر دوغلات قبیلەسی نڭ باشلقلاری ایدی. توغلوق تیمر وقتنده وزیر بولغان «بولاجی دوغلات» نڭ اوغلی «خداداد» هم شول بولاجی نڭ انیسی «تولیك» نڭ اوغلی قمرالدین اوزلری تمام باش بولغانلار ایدی. قمرالدین توغلوقنڭ قایسی بالالارن اوترندی، قاسیلارن قوغدیدا اوزن آلالوقنڭ خانی دیب اعلان ایتدی. اول اوزی ماغولستانده طورا ایدی. خداداد توغلوقنڭ «خاضر خواجه» اسمندەگی اوغلن خان ایتوب، کاشغار، خوتەن، آقصو، کوچا طرفلارن ادارە ایتدی.

۱۳۷۱ نچی یلده تیمر ماغولستانغه هجوم ایتوب قمرالدین نڭ بیك کوب قالالارن آلدی. قمرالدین اوزی اجکه، آلتای، تیانشان تاقلارینه طابا قاچدی. تیمر ۱۳۷۹ نچی یلده خوارزم (حاضر خیوا خانلغی) نی آلدی. ایکنچی یللارده ایرانغه هجوم ایتەرگه باشلادی هم هرات قالاسن آلدی. ۱۳۸۲-۴ نچی یللارده خراسان، مازندران، افغانستان وسیستان (۱) لارنی اشغال ایتدی. اون بیش یللارغه صوزلغان اوروش هم قاطی صوغشلاردان صوڭ بوتون ایران بولاکلارن، بغداد، اصفهان لارنی وجنوبی قافقازیانی آلدی. ایك شرقی قسمندن باشلاب بوتون چغتای ایلی اوزینه قوشدی.

تیمرنڭ دشت قبچاقنی فتح ایتووی. — قبچاق — جوجی اولسی. بیردی خاننڭ وفاتندن (۱۳۶۱ نچی یل) باشلانغان اختلالدان صوڭ هیچ بر ترتیبکه کرە آلمادی.

اول زماندەغی ایك کوچلی امیرلردن «مامای» بلەن «تینگیز بوغا» بیردی نڭ هم آنڭ بالالاری وقتنده ایدی. دون، یایق بویلارنده کوچوب یوری طورغان کوچلی زور قبیلەلرنی ایکی یاقعه بولوب آلدیلاردا کیتدیلر: مامای قریم طرفینه، اما تینگیز بوغا صردریا طرفینه کیتدی. اصل مرکزده یعنی سرای اطرافنده هیچ کوچ قالمادی. بیردی بك اولگاچ یاطو تیلدن خانلقعه

(۱) افغانستان بلەن ایران آراسنده حاضرگی «گلمند» بلەسی، «گلمون» کوللری تیرەسندەگی یرلرنی «سیستان» دیلر.

بارارلق كشى قالمادى. جوجى نسلندن كيلگان خان بالالارى بيك كوب ايدى: بولار خانلق‌غه دعوا آيتەرگە كرشديلر: بعض وقت بر نسل علنه ايبوب بوتون جوجى اولوسن قولينه آلا آلا بكچى وقت بر نسل كوچ آلوب اولگيلرن قووا ايدى. مثلا: باشده جوجى‌نڭ شيبان اسمنده‌گى اوغلى نسلندن خضرخان (١). اول اولترلگاچ اوغلى تاش تيمر خواجه. اوده اولترلگاچ خضرنڭ آتسى مروتخان ولدبلار. بولاردان صوڭ جوجى‌نڭ بوقال اسمنده‌گى اوغلى نسلندن (٢) بارارجى‌خان بولدى اوراق اوتى ارل مل عم توزونجى جوجى‌نڭ وقتى ...جن اولسلنڭ سلى كوچ قوت آلدى: بو نسلدن باشلاب «معلقسور» خان بولغان ايدى: آقصاق تيمر بى وقتنده ارص اسمنده‌گى (٣) خان ايدى. بو نسلنڭ اڭ بولمب اوطورغان اورنلارى صردريانڭ اورطا آعمده صغناق (٤) اوترار بالالارى. طالاس يلغەسى بويندە طالاس (٥) قالاسى ايدى. قش كونلرى شول قالالاردە هم آلارنڭ تيرەلرندە قتلاب جاى كونلرى شمال طرفده‌غى قراق صحراسى. اير تيش بويلارى ياعنده اوكاروب بوتون دشت قبچاق‌غه خواجەلق ايتەلر ايدى آقصاق تيمر بى وقتنده بو نسل بيك كوچەيدى

جوجيدن كيلگان ايڭ اولوغ نسل ـ «اوردا» بالالارى بو وقت تمام كوردن توشديلر: شيبان خان بالالارى كوبرەك جوجى اولوسنڭ شمال طرفلارنده (حاضرگى طورغاى. آقمولا. بلاسلارنده) غنه طورا باشلاديلار. لكن ايديلنڭ غرب طرفنده. آراو ديگرى هم قريم طرفلارنده طوروچى «مامى ميرزا اوريك قولى آسداعى نوغاى (ياكه «منغيت») قبيلەلرى بلە برگە اوشبو توقاى‌تيمور بالالارينە هيچ بش بيرماى مستقل ماكملك ايتە ايدى. بونڭ اوستنە توقاى تيمر بالالارينڭ اوز آرالارندا اتفاق يوق ايدى. مونه شوندى حاللر، جوجى اولوسنه آقصاق تيمرنڭ كيلوب كرووينە هم آنى يكاللك بلە آلوب اوز مسكينە قوشوينە سبب بولدى. اش اوشبو رەوشچە بولدى:

ارص خاننڭ ياقن طوعانلاريدان «توى خواجه» ديگان بركشى بار ايدى (٦) بو توى خواجەدان، بك كوچلى هم بديرلى «توقتامش» اسمندە بر اوغل قالدى. بعض برطلق آنڭ عقللىلىگنە، بەدرلگنە قعوت آيتخان اينەرگە تلەديلر. ارص موى ايسە هم بچكدە بولسە توقتامش نى اوترورگە تلەدى آقصاق تمر بو وقت ايدى سمرقندلرنى آلوب تختى اوق كوچەيگان ايدى. توقتامش طوتديدا شونده قچدى. بو وقت تمر بى ارص‌غه قارشى صوغش آچارغە برصاو طابا آلماى‌غنە طورا ايدى. شونڭ اچون اول توقتامش نى بيك «حسى قبول ايدى هم خاينق ارص‌قه توگى توقتامش‌قه تيوش ديگان بولوب، صباو ايبوب، ارص‌قه قارشى صوغش آچدى. بو صوغشلار

[١] خضرخان بن مكنوتاى بن نولەبوغا بن مراق اوغلان بن شبان

[٢] بو عاريدا ذكر ايتلگان نوغاى ميرزا هم اوشبو بوقال نسلندن ايدى. اوشبو رەوشچە: نوغاى بن تاتار، بن بوقال، بن جوجى [مارا كر جامع التواريخ. بلوشه نشرى ص ١٢٢ــ١٢٤]

[٣] ارص خان بن باداق اوغلن بن توق قل خواجه بن كوبجك بن سار بجه بن اورنك تيمور بن توقاى تيمور، بن جوجى خان.

[٤] صغناق بلك خرابەسى حاضر صناق قورغان ديب يوروتولە.

[٥] طالاس قالاسى حاضرگى عوليەگى اوليا آتا قالاسى اورنندە بيك ايسكى و مشهور شهر ايدى.

[٦] توى خواجه، ارص خان‌نڭ آتاسى باداق اوغلان بلە برطوغمه يعنى توق قل خواجه اوغلى بولغان

بیك اوزاقمه طارتلدی. اریص‌خان اوشبو صوغشلار وقتنده اولگاچ اورننه اوغلی «تیمرملك» اوطورغان ایدی؛ تیمر بلن توقتامش صوغشده‌بیگروب آق اوالتردیلر. شوندان صوڭ تیمر توقتامشنی آق اوردا پایتختی‌ـ‌صغناقده تختکه اوطورتدی (۱۳۷۷ نچی یل).

بیك بهادر هم عقللی توقتامش تختکه اوطوروب آلتون اوردا قپچاق ایلنده‌گی باشـ‌لقنی بترورگه، امیرلرنڭ حواجه‌لعینه نهایت بیرورگه تله‌دی. توقی تیمر بالالاری آراسنده صوغش دوام ایتکان وقتده، مامای میرزا سرای‌غه کیلوب [illegible]

اشن اداره ایته‌رگه کرشکان ایدی. لکن مامای‌نڭ قولنده بولارنی باشتارولق عسکر هم کوچ یوق ایدی: آنڭ شوندای کوچسزلگن بلوب قول آستنداغی حلقلار باش بیرمی باشلاغانلار ایدی. توقتامش صردریا یاغندان سرای‌غه قدر کیلگان وقتده اول اوروس کنازلری بلن صوغشوب یاتا ایدی. توقتامش کیلگنده کوب‌عسکری بلن سرای شهرن، اندن بولارن هم قریم نی (۱۳۸۰ ده) اوز قولنه آلدی و بوتون قپچاق ایلنه حواجه بولدی. آقساق تیمر توقتامشنی تختکه اوطرتقاندا اوزنڭ بر بصقاق (نامیستنیك) ی ایتب توتماق هم آنی هر وقتده اوز سنڭ کنگاشندن چیقمیچه اوزننه مطیع بولوب طورور دیب اویلاغان ایدی. توقتامش آلای ایتمه‌دی. تیمرگه اطاعت ایتو بر یاقده طورسون، بلکه آنڭ خان تملدی بولی طوروب خان کبک حکم سوروو‌یه اجی بوشدی هم تیمر. شول زماننده جوجی ئالاذری قولنده بولغان، خوارزمنی آلوب سروب ایران یاغنده یورگان وقتده، توقتامش عولسن امیری قمرالدین بلن اتفاق ایتوب، [illegible] هجوم ایتمه‌دی. اوشبو [illegible] تیمر بلن توقتامش آراسنده نه‌لیه بیچه یللارغه طار بولغان اوروب هم اجیچ صوغشلار باشلاندی. تیمر، ۱۳۸۸ـ۸۹ ده قمرالدین‌لك هم خضر حواجه اسمدن اداره اسوجی جداداننڭ سورنده. شمالده ایرتیش‌قه، شرق طرفنده «اولوغ بولدور» (۱) دیگان اوروغه بیك بیجی کروب ویردیده قاینوب توقتامش بلن صوغشورغه کرشدی. بو صوغش بیچه یللارده الله نیچه مرتبه تکرار اتلدی. آخردن شمالی قفقاز یه‌ده «تیریك» یلغه‌سی بوینده بولغان صوغشده توقتامش تمام حکندی. تیمر بی سارای، آسترخان، لعار، آراو، کفه کبی قالالاری تمام خراب ایتدی هم اوروس یرینه کروب عصرکی آرلوف غوبرنامنداغی یلسی (Елицъ) قالاسینه قدر باروب یتدی. اوروسلار: «ایندی تیمر مه‌سکووی سوبه» دیب خاتلارن اوجلاتینه آلوب طورغان وقتلارنده کیری آیله‌ندی‌ده دشت قپچاق نی اوز قولنه آلوب. اریص خان‌نڭ بالالارندان «قوبرجق» نی اوز قولی آستنده خان ایتوب، سمرقندکه قایتدی (۱۳۹۶ نچی یل). شولای ایتوب تیمر چغتای، جوجی، هلاگو اولوسلارنڭ هه‌سیننده اوز مه قوشدی.

تیمرنڭ هندستان‌غه، آندان صوڭ کچك آزیاغه صفرلری هم وواقی ـ دشت قپچاق نی مطیع ایتودن ایکی یل اوتکچ، تیمر بی، اوزنڭ اوغلی عمر میرزانی اوز اورننه قالدردی‌دا، اوزی اون ملڭ قدر عسکر بلن، هندستانغه کیتدی. دهلی قالاسنه باروب جنوب آنی آلدی. (۱۳۶۸ نچی یل دکابرده) ایکنچی یلنی «عامع» بلعه‌سی بویلارن آلوب سمرقندکه قایتدی هم بر آزاده سورنه ومصر نی مطیع ایتم. دیب غربکه طاغ کیتدی.

[۱] «اولوغ بولدور» بو کونگی قارا شهر قالاسنڭ شمال غرب یاغنده بر اورون‌در.

اول وقتده كچك آزياده، چنگيزنك ظهورى وقتنده اورتا آزيادان غرب جانبلرينه عسكرى هجرت
اتەرگه كيتكن، اوغوز توركلرندن بر قسمى (عثمانليلر) حاكم ايتوب كيلەلر ايدى.
آلارنك شول وقتداغى خانلارى «بايزيد» ياشنوق كوچلى خان ايدى. اول تيمر بلەن صوغشوب
قارارغه اويلادى. لكن مغلوب بولوب اسير توشدى. تيمر بوتون كچك آزيانى، سيواس،
دمشق، حلب، بغداد قالالارن تمام آلوب ١٤٠٤ نچى يلده سمرقندكه قايتدى.

تيمر هيچ تنوده، چنگيزدن‌ده اوزدروب يڭا زورورگه تلەدى. اول: «يير يوزنده بر گنه پادشاه
بولورغه كيرەك. بو كچكنه ييرده ايكى پادشاهلقغه اورن يوق» ديه ايدى: اول اوزينك
ييمش بر تشده يكن بر قورب بولو ويه قارامچه. بنه فتوحات اصاريه اويلادى. بو آنك قطاى مملكتن
هيچ ايمەرگه بت يه بووى ايدى. قطاى مملكتندن ماولار. توواما نك صوڭنده قطاى بنه قطايلار قولنده
قالغان ايدى. تيمر مونى هيچ اسەرگه كوبدن اويلاب، بيك صوق، اسىق كول ياقلارنده زور
زور قورغان (كروپست لارنى) ياساب قويغان ايدى. آخر ١٤٠٥ نچى يلده ايكى يوز مڭ
عسكر بلەن سمرقندن چقدى: لكن آنگا بوندن يرينه يتكرو نصيب بولمادى. اول
اوترارغه كيلگان ايدى، شونده صالقون تيگدى هم شول ١٤٠٥ نچى يل ١٥ نچى
دورالده قاتى آوروب جان بيردى. اوزينك وصيتى بويچه آنك جسدى سمرقندكه كيتوروب
بوكونده معروف بولغان قبرينه كوملدى.

تيمورنك شخصى هم قيلغان اشلرى — تيمر اورته بويلى، بيك طارا بيتلى
كيڭ ياغرنلى، زور باشلى بولغان؛ بيتى آق، لكن قانلى. موي‌لارى بيك قوان، يارمقلارى
قالون ويومرى، يا طرلارى بيك قوان بولغان. ياوروپادان تيمر يانينه بارغان بر سياح
تيمر شول درجه‌ده قوتلى، كه اول بيك آغر زور بولغان ثانر حەيەسن بوگوب ييكروب
آلد. اما تواشنى عسكرى آراسنده بيك آرتكيلوگه اشلى آلاه ديگن. تيمر صوغش اورنلارنده
كوب ونه آنق آلى صدره قوروب صوغشقان هم كوب جراحتلر آلوب موشر بولوب يطلاغان.
سهتان خانى بلەن صوغشوب آيغن آقصاقلغنده آنك برينه اوق كرگان. اوكچەلرى كيبانگن.
يرمان بولغان. اول آنى صوغش بتكچكه سيزگن. خوارزم خانى يوسف آقصاق تيمرگه
دوترتچى مرتبەده‌گى صوغشلارن بتلار آلدندان «ايكى كشى اوچون بوقدر خلق قيردم ايتو
معقول توگل، بز آلاى ايتكانچى ايكيمز بر ييرگه چيقدا صوغشيق» ديب خط يبەرگن.
يوسف اوزينده بيك باطر كشى بولمەسه، تيمرنك آقساق طوغانى بو دعوتنى قبول ايتمەسكه تيرگه
مصلحت بيرگان هم تيمرنى اوز مصلحتن قبول ايتوگه كوندرەالمادى. تيمرنى مرلك اوچون
آنك اورن آصوب اوبرو به قويغقن هم يوسفكه قرشى قيچ طوتوب بر صحراغه چيقغن.
لكن يوسف موندان قورقوب ميدانغه چقماغان.

تيمر غصدن حين سوروب ولدلردان قراب سوپله (عم نجوم) كبى اشلرنى برده يارا تماغان
هم ده كشى‌نك بختى يولدزلارنڭ يگى‌ەى، كه بولاى طورولارينه توگل، بلكه يولدزلارنيدا
كيشلرنى‌ده يراتقان الله تعالى‌گه تعبيرەدى ايكان. تيمر عضوى جهتدن‌گنه توگل معنوى،
روحانى جهتدن‌ده بيك باطر بولغان. حلب شهرى قرتوش كوبكه اوط آلوب يانغان وقتده
خلق‌نڭ اچنده هونلارندان يارغان كيشلر كوب بولغان، بوتون خلق آه — واه ايتوب ياشلارن

قایا قویارغه بلمی یوركانلر. شول وقت، تیمر، عالملار بلەن مناظره فیلسوف اوطورغان هم یاسین‌ده هلاك بولغان كشیلرگه قاراب: «بو كشیلر اوجماخلیمی، سوغلیمی بولولار؟» دیب سوراغان. برسی: «امین بلەن اولگانلری اوجماخلی بولولار» دیب جواب بیرگان.

تیمر دشمانلارن، اوزینه قارشی‌ن كشیلرنی بك یمان مرحمتسزلك، قتی عذاب بلەن بتورگه تلەگان. بو حقده اول چنگیزدن هم آشقان. بالالارندان‌دا بك كوب اوردغان. هندده، دهلی قالاسی فتح ایتكانده، یوز مك قدر خلقنی بردن هلاك ایتدرگان. بغدادنڭ توقسان مڭ خلقی بریولی قترلگان. دمشقگه آندن قالدی: حلب، دمشق، اصفهان كبی قالالارده‌دا شولای حاللر بولغان. خوارزم شهرن آلغاچ شهرنی بوتونلەی خراب ایتوب اورنینه آرپه چەچدرگان. هم خلقن طوباشلای سمرقندكه كوچرتكان. تیمرنڭ شول قدر ایمانسز بركوچ اكانن كورگان حنفلارنڭ كوبسی شهرلرن صوغشمی بیرگانلر. تیمر، بو قدر كوب یرلرنی فتح ایتسه‌ده، بوتون خلق، دنیا اوزیندن قورقوب طورسه‌دا، اوزن مستقل خان اتوب اعلان ایتمه‌گان، ۱۳۸۸ ده سیورغتمش خان اولگاچ آنڭ اورنینه اوغلی محمود خانی خان ایتكان: آقچه‌لاری آلارسمه صوقدرغان، خطبه‌لاردا آلارنڭ اسملری اوقولغان: تیمر اوزی خان یاسداعی برامیر بولوب عمر ایتكان. البته بو خانلار، امیر قارغان یاسداعی خانلاركبك. فقط اسم جهتدن‌گنه خان بولغانلار ادارەاشلرینه برده قاتنشمی. نبك امیرنڭ اسانلكینه دعا قیلوبده یاتقانلار: تیمرده اوز نوبتنده آلارنی خان اتوب طوتغان، احترام ایتكان. اول زمانده چنگیزنڭ بالالاری بلەن تیمرنڭ بالالاری، اولگیلری خان بولوب، صوڭغیلاری عسكری وزیر بولوب طوررغه عهد ایتوشكانلر دیگان بر اعتقاد بولغان: تیمر شوڭا بك طوغری. موڭا اوسسه آتاسی بالالارینڭ عرفلرینه، ملی عادتلرگه بك والاق رعایه ایتومی كنی بولدقدان شول قاعده‌نی اوزگارتمه‌گان.

تیمرنڭ فتح ایتكان یرلری چنگیز فتح ایتكان یرلر قدر اولوغ كڭ بولوب ستمه‌گان. لكن بولار هر ایكسی‌ده فتح قیلوده برسینه بك اوخشیلار. بولارنڭ هر ایكسی‌ده دوب آسلارنداعی عسكرهم صفلاری طرفدان چنگیز احترام كورگانلر وشول احترام بلەن فائده‌لانا بیلگانلر. هر ایكی قوزغ، دشمن بیر سه، دشمانینڭ قوتن، داخلی حاللرن اوگره‌نوب بتكاچكنه هجوم ایتكانلر وشول سببدن هجوم ایتكان اوروشلارنده مغلوب بولمیاچقلارینه آلدان اوق اوتنابلار. چنگیز بلەن تیمرنڭ آراسنده، حقیقه آیورمادا بار: تیمر چنگیزغه قاراغانده بك كوب عالم بولغان. دریب اوز مكتبده اوقوماغان، اوقی و یازا بلمه‌گان، شولای‌دا بولسه، اول اوزینڭ تورك، مغول تللرندن باشقه، فارسی تلنده‌ده سوینگان، كوب عالملر بلەن اوطوروداش بولووی آرقاسنده اسلام علملرن اوگره‌نگان، توركی تاریخی بیك یخشی بله طورغان، عموم تاریخ بلەن بك برفی طانش بولغان. حتی بر زور مسلمان عالمی اوزینڭ تاریخنداعی تیرەن معلوماتی بلەن آپتراتقان: اول اوزینڭ عسكرن تورلی تاریخی حكایەلر سویلەب راضلەندره، روحلارن كوتەره طورغان بولغان.

موڭا اوستینه، چنگیز فقط شامانی مذهبندگه طورغان، مملكت هم فتوحاتده هیچ بر دینی نیت طوتماغان، تیمر ایسه شامانیلق اوستینه‌بیك نق مسلمان بولغان: اول مسلمان عالملرینه بیك احترام ایتكان، بدعتلرنڭ طارالووینه قارشی طورغان، حرام بولغان اشلرنی استعمالدان

(آقصاق تیمر مارنامعاج)

حقن بیك نق طیغان و بوزقلق اوروئلارن یابدرغان، بعض صوغشلاردە دعی، شیعەلك اری بتروکبی دینی نیتلردەدە بولنغان و بولارنی فقط اوزینك سیاستی اوچون گنە اشلەگان. حقیقتدە اوزی، سنی لکدن بیگرەك، بابالار عادتن احترام ایتوچیجن تاتار بولغان. چنگیز مملکت ادارەسی اشلرندە، قانون توزودە مملکتنك حاجترن، عرف و عادتنی اعتبارغە آلغان. تیمر ایسە بو خصوصلاردە فقط چنگیزگە ایەرگان. هم اوزندە چنگیزدە بولغان قدرمؤسسلك قوتینك بولووینە اوشانا آلماغان. عموما تیمر چنگیزگە قاراغاندا عالمرەك بولسادا آنك قدر کیڭ فکر-زور اختیار ایەسی، مملکت تدبیرلری اشندە چنگیز قدر اوك زور تدبیرلی بولماغان. اوشبونك اوچون، چنگیزنك مملکتی، اوزی اولگاچ بر عصرغە یاقن وقت اوز بتون روی ساقلادیعی حالدە، تیمر دولتی اوزی اولگاچدە طارالا باشلادی. صوغشلاردە، ادارە اشلرندەدە چنگیز قدر اوك هنرلی کورسەتەگان هم اشلری آنك قدر اوك اوڭاچیمە، باشن آخرن قاراپ اشلەمەگان. هر حالدە بیوك هم دنیادە بیك سیرەك کیلەطورغان بو ایکی بیوك حکمدار صوق اعادە زور همت، زور اختیار (Воля)، زور عقل، روحانی بهادرلی بلەن ممتاز کشیلر بولغانلار.

تیمرنڭ بالالاری.

خلیل میرزا : تیمرنك جهانگیر، میران شاه، عمر شیخ، شاهرخ اسملرندە دورت اوغلی بار ایدی. اوزی ترك وقتدە اوق اسکی تورك عادتنچە مملکتنی آلارغە بولوب بیردی. جهانگیرگە کابل، غزنە، قندهار وهند یاقلاری؛ میران شاهغە آذربیجان هم آنك تیرەیاقلاری عمر شیخغە فارس هم شرقی توركستان؛ شاهرخغە مازندران، خراسان، سجستانلار تیگان ایدی. لکن بولارنڭ اوچیسی تیمر اوزی ایسەن وقتدە اوق اولوب، تیمردن صوڭرە بر اوغلی — شاه رخ غنە قالدی. جهانگیرگە تیگان ییرلر آنڭ اوغلی پیر محمدكە. اما میرانغە تیگان ییرلر (اول ۱٤۰٤ نچی یلدە اولگاچ) اوغلی عمرنڭ تحت ادارەسنە قالدیلار تیمرنی اوزینە ولی عهد ایتوب، بالالاری آراسندە تدبیرلی بولووی بلەن ممتاز بولغان، طورووی — پیر محمد بن جهانگیرنی سایلاگان ایدی. تیمر اولگان وقتدە پیر محمد هندستاندە ایدی. اول قاسقاچی سمرقندی میران شاهنڭ اوغلی خلیل میرزا آلدی. پیر محمد اوزینە وصیت ایتلگان تختنی آلورغە طریشوب قاراسادا بولدرا آلمادی. تختدە همان خلیل قالدی. خلیل، بیك یومشاق شاعر کشی ایدی. سوڭ عمرن اوزینڭ بیك سویگان خاتونی «شاه ملك» کە شعرلر یازو بلەن اوتکاردی. بیك کوب امیرلر، بیك اوصال بولغان بو خاتوننی بردە یاراتمیلار ایدی. اوشبو سببدن امیرلر بلەن خلیل کلوشە آلمادی

تیمر، اوزی تریك وقتدە شرقی توركستان وماوراءالنهر جغتای بالالارن هم آلارنڭ امیرلرن بتروە آلماغان، تیك آلارنی اچکە (تیاتنانغە) طابا قصو بلەن قناعتلەنگان ایدی.

قمرالدین‌نڭ آغاسی خداداد، باشده خضر خان (١) صوڭندان آنڭ اوغلی محمدخان‌نی خان ایتوب، امیر تیمورگه قارشیچه‌مان اوز قوشینه اداره ایتوب کیلدی. ایمدی، امیر قارغان اولگاچ توغلوق تیمر بله‌ن کیلوب سمرقندنی قارغان بالالاری قولندان آلغان آتاسی بولاچی دوغلات کبك خداداد‌ده امیر تیمر اولگاچ تیمر بالالارندان سمرقندنی آلدی. لیکن بواش اوزاقغه بارمادی، خراسانده طورغان شاهرخ کیلوب سمرقندنی اوز قولینه آلدی. امیر خداداد کینه‌رگه مجبور بولدی. خلیل‌نی‌ده اوراق یباسانی اوتردیلر (١٤١٢).

شاهرخ هم اولوغ بك = شاهرخ، امیر بولغاچ آتاسی امیر تیمرنڭ بارلق یرن اوز قولینه آلدی. تنك عربستان بله‌ن سوریه‌گه قولندان کیتکان ایدی. شاهرخ بك عقللی شوکتلی کشی ایدی. قرق یل قدر حکومت ایتدی و هر وقت عدالت بله‌ن. اهل علم ومعارفنی حمایه ایتو بله‌ن شهرت آلدی. اوزینڭ عقللی‌لگی بله‌ن بو چنگیزنڭ اوغلی اوگدای‌گه بیك اوخشی ایدی. قارتایا باشلاغاچ اوزینڭ اوغلی الوغ‌بك‌نی مملکت اداره‌سینه قوشدی. «شاهرخ» وقتده، دشت قپچاق، تیمربی بالالاری قولندان کیتدی وکسوری اوشبو رەوشچه بولدی:

تیمر، دشت قپچاقنڭ باشینه قویرجق خان‌نی وطورتوب کیتو بله‌ن صوڭنده انی توزه‌له‌دی. ماتعب (نوغای) (٢) میرزالاردان ادیگو بی، تیمر کیلگان وقتده آنڭ بیك دوستلق کورسه‌توب، توقتامش خلافینه طرشوب یوروگان ایدی. تیمر قایتوب کیتکاچ توری وقتده توقتامش‌قه دشمن بولغان ارص خان‌نڭ تورلی بالالارن خان ایتوب، ایدل بویین اداره ایتوب طوردی. توقتامش خان اولگاچ آنڭ بالالاری آلتون اوردا تختی [illegible] بولا، اوز قولارینه آلورغه طرشدیلار. هم هامان ایدگو میرزا هم ارص خان‌نڭ اوغلی تیمر ملك‌نڭ بالالاری بله‌ن صوغشوب طوردیلار. بر آز وقت آرابنیدا اوز قولارنده طوتدیلار. ١٤١٩ نچی یل توقتامش‌نڭ صوڭغی اوغلی قادربیردی اولگاچ آنڭ اورنینه توقتامش‌نڭ یاقن طوغانی (٣) اولوغ محمدخان توبولدی؛ اوزاملامی ایدگو میرزا بالالاری مونی قربم یاغینه قووب تیمر ملك بالالارندان کچك محمدخان (٤) دیگان‌نی قویدیلار. بولار هیچ بر وقت تیمر بالالارینڭ سوزینه قولاق صالمادیلار.

آخضاق تیمر طرفندان قویولغان قویرجق وفات ایتکاچ، آنڭ اورنینه اوغلی براق خان قویلدی. اول شاه رخ هم اولوغ‌بك‌لرنڭ یاردمی بله‌ن کچك محمد خان‌غه هجوم ایتوب غلبه ایتدی (١٤٢٥ نچی یل). براق طوردی، براق خانڭ کوڭلی اوسوب بالالاری‌نڭ یری بولغان سغناق‌نی شاهرخ‌لرنڭ رخصتندن طش آلوب اوزی خواجه‌لق ایته باشلادی. شاهرخ‌نڭ اوغلی ـ اولوغ بك موڭا قارشی صوغش آچدی، لکن جیڭلدی (١٤٢٥ ده) شوندان صوڭ براق خان تریك وقتده‌دا، آندان صوڭدا قپچاق تیمر بالالارینه بوی صوڭمادی. حتی کچك محمد خان ١٤٣٠ نچی یلده خوارزم‌نی‌ده باروب آلدی.

[١] خضر خان‌نڭ توغوی تیمر اوغلی بولغان هم قمرالدین بله‌ن خدادادنڭ توغلوق تیمربی خان ایکان امیر بولاجی هم توغلق‌نڭ بالالاری [illegible] کوروب کیتکان ایدی.
[٢] ماعیب [illegible] نوغای [illegible] امیرلرندن صوڭ «نوغای» دیب آطالوب کیتدی؛ و تاتارلار الی موسکوسده نوغای آطالالار.
[٣] اولوغ محمدخان بن ایچکلی حسن بن جانای بن تولك تیمور بن کونچك اوغلان. بن تولك تیمور توقتامش خان بله‌ن بر طوغان بولغان.
[٤] کچك محمدخان بن تیمر ملك بن ارص خان.

۱٤٤۷ نچی یلده شاهرخ وفات ایتکاچ اولوغ بك اوز باشیه قالدی: لکن اوراق طورا آلمادی، ۱٤٤۹ نچی یلده اوغلی عبداللطیف طرفندن اولترلدی: بر یلدان صوڭ عبداللطیف اوزیده اولترلوب اورنیه شاهرخنڭ ابراهیم دیگان اوغلی‌نڭ اوغلی عبدالله امیر بولدی. اولده اوزاق طورا آلمادی. تخت میران شاه نسلندن بولغان ابوسعید آلدی. (۱)

ابوسعید میرزا ـ تیمور بالالاری آراسنده شوریش بیتمی باشلاغاچ. بر برسی اولترشولر حکم سورگانی وقتده، حاضرگی قزاق صحراسنده شیبان خان نسلندن ابوالخیر (۲) هم بورکه دیگانلری بیك قوتله‌نوب کیتدیلر. ابوالخیر بوتون دشت قبچاقنی اوز قولینه آلدی: بوتون قبچاق خانی ابوالخیر خان دیب اوقولوب طوردیلار. قبچاقده هیچ کم آنی مخالفت ایته آلمادی. ابوسعید میرزا تخت اوچون عبدالله بلن صوغشورغه کیروشوب، توب دفعه‌ده جنگ آلماغاچ، ابوالخیر یاردمنه قاچدی. ابوالخیر بیر قسمدن کیلوب آلدی. عبدالله میرزانی اولتروب، خانون اوزینه آلدی هم ابوسعیدنی تختکه اوطورتوب کیتدی (۱٤٥۱)

ابوسعیدده، شاهرخ بلن اولوغ بکدن صوڭ بر بالالارینڭ اسنه اتاکانلر نسلندن بالالا: اول اورین تمام توطلی، قوتلی ضبط باشی امیر تیمور صوڭنده بولغان میرانی تابیروب آلورغه تیه‌دی هم سمرقند صورغان: بو دفعه‌ده اکی یده شاغلغه اورون یوق، دیگن سوری مکرلی ایتلادی. بالالار عددی طابلادی. یمی خان اوطور مادی، اورن مستقل خان بولدی. اولرلری اوصرتقان برکشی‌نڭ بودرجه کوچه‌یوب کیتوویده، ابوالخیر بلن بورکه‌نڭ اجبری بیتدی. آلار جمعی بالالاری بلن برلشوب ابوسعید بلن صوغشدیلار.

ابوسعید میرزا امیرلگی‌نڭ ۱۸ نچی یلده، آذربیجان طرفنده استقلال اعلان ایتکان تورکمن امیری داوروب حسن، دیگان کشی بلن صوغشدی وشول صوغشده اولترلدی (۱٤٦۸)

تیمور دولتی‌نڭ توشووی ـ ابوسعید میرزا اولکاچ شرقی تورکستاندان بغدادغه قدر، قزاق صحراسندان هند وجنوبی ایرانغه قدر صوزلغان، اولوغ تیمور دولتی واق ـ واق اولوشلرگه بولندی هم تیموردن قالغان شوکت‌ده بتدی. خراسان، مازندران، هرات یاقلارن تیمورنڭ عمر شیخ اسملی اوغلی‌نڭ نسلندن حسین بایقرا (۳) اداره ایته، فرغانه ییلالرن ابوسعیدنڭ اوغلی عمر شیخ؛ اصل ماوراءالنهرنی اسه شولوق ابوسعیدنڭ اوغلی سلطان احمد میرزا اداره ایته ایدیلر وبولار اوز آرا هروقت صوغشوب طوردیلار. ایران، هند یاقلارنده آیروم خانلار باش قالدی. خوارزمنی جوچی بالالاری، شاهرخ وقتنده اوق، آلغانلار ایدی. ماوراءالنهر (بدی صوغ جوچی بالالاری) یاقلاری، بوتون شرقی تورکستان جمعی بالالاری قولینه کیتدی. حتی بولار جوچی بالالاری

(۱) ابوسعید سلطان محمد میرزانڭ، بوعلی سلطان محمد میرزا میرانشاه میرزانڭ اوغلیدر.

(۲) ابوالخیر بن دولت شیخ بن ابراهیم بن فولاد بن منکو تیمور بن بادافول خان بن جوجی بوقا خان بن بهادر خان بن شیبان خان بن جوجی خان بن بورکه خان ایسه. ابوالخیرگه نسبتی بوبوده موندولا. بورکه بن... بن تیمور شیخ بن خاجی تولی بن عرب خان بن فولاد خان

(۳) بوحسین بایقرا میرزا امیر تیمورنڭ دورتنچی بوبونده‌گی نسلیدر: حسین میرزا بن منصور میرزا بن بایقرا میرزا بن عمر شیخ میرزا بن تیمور.

بلەن دوست بولوب تورگە عمر ایله باشلادیلار. تیمور بالالارن قطارغه کرشدیلر. چغتای بالالارندان یونس خان (۱) و آنڭ سلطان احمدخان، سلطان محمود خان اسمده گی بالالاری تاشکند تیرەلرن اداره ایتوب طوردیلار. یونس خاننڭ آتاسی ایسەن بوغا خان شرقی تورکستانده حکم سوردی صوڭرەدن باباڭ تورە بعده قبچاق‌ده ابوالخیرنڭ بالالاری تعتعان‌لنڭ اوستینه تغنا باردیلار، هم تیمور و آنڭ بالالارینڭ مملکت اداره‌سن خانلار (چنگیز نسلی) قولندان تارتوب آلولاریه نهایت بیوورگه کریشه باشلادیلار.

میر تیمورنڭ جنازه مراسمی؛ تورکی تاتارلار عادتچه کیوملار هم صوغش اسبابلارن آط اوستلرینه توتوب قبرینه آلوب باراالار.

(۱) یونس خان توغلوق تیمورخاننڭ بشنچی بووندایی، محمدخاننڭ اوچنچی بووندایی بالاسی در: یونس خان، بن ویس خان، بن شیرعلی اوغلان، بن محمد خان بن خضر خواجه خان، بن توغلوق تیمور خان.

۱٤۹٤ نچی یلده « ابوسعید » میرزانڭ اوغلی « احمد میرزا » اولگاچ آنیڭ سلطان محمود میرزا تختکه اوطورغان ایدی، اول ده بری آلتی آی غنه عمر ایتدی. اوندن صوڭ قالغان اوغللاری « مسعود – بایسنغر » هم « سلطان علی » اوز آرا تخت اوچون صوغشورغه کرشدیلر. فرغانه، اندیجان یاقلارینڭ حاکمی « عمر شیخ میرزا » (۱٤۹٤ نچی یل) اولگاچ اورینه قالغان اوغلی بابر میرزا، محمود میرزانڭ بو اوچ اوغلی آراسنده‌غی نزاعغه قاتوشدی هم اوزی سمرقندنی قولغه آلدی.

صوڭره بابرنڭ بون یاغنداغی خانلار – قپچاق خانلاری « ابوالخیر » خان‌نڭ بالالاری بو وقتده بیک قوتلانوب توشکنلر ایدی. آلار تیمور بالالاری آراسنده‌غی بو بالش – باشداقلقدان فائده‌لانورغه تله‌دیلر هم ۱۵۰۰ نچی یل سمرقندنی بابر میرزا قولندان آلوب، ماوراءالنهرده امیرلرنڭ قازان خان اولگاندن باشلاب، یوز ایللی یل قدر اوز باشلاریغه حکم سورولرینه نهایت بیردیلر. بابر میرزا هند طرفینه کیته‌رگه مجبور بولدی. تیمورنڭ باشقه بالالاری‌دا قرن – آقرن کوردن یوغالوب بتدیلر هم یونڭ بلەن، تورك ایلی‌نڭ تاتارلار خانلق ایتو بلەن باشلانغان شوکتی‌ده کیتدی. چونکه چنگیز خان‌نڭ بالالاری مملکت اداره‌سی اشلرنده بیك مشاوره، تجاربلانوب کیتکاچ، تورك ایلی قوتلی امیرلر قولنده‌غنه یعنی اداره ایتلوب کیته آلغان ایدی. ایندی، بو امیرلر (تیمور و آنڭ بالالاری) ده بتوب اش یەنە شول خان بالالاری قولینه کرگاچ، یەنە شول باش – باشداقلق باشلانورغه توش ایدی. هم شولای بولدی‌دا (۱)

ماغوللارنڭ شوکتی دورنده تورك ایلینڭ اچکی توزولشی

چنگیز و آنڭ برنچی بالالاری هم نسللری وقتنده مملکت، تورك بلەن ماغوللنڭ بیرگه قوشلوب توزوگان بر و مملکتی کوینچه‌گنه قالیچه. بتون دنیا مملکتی (Всемірная имперія) صورتن آلوب کیتکان ایدی: اوشبو سببدن مملکتنڭ داخلی توزولوشی‌ده تورلی قوملر تأثیری آسنده تورلیگه توکانوب بتەك احتمالی بار ایدی، لکن قیدو بلەن قوبلاینڭ موجی اولوسی خانلاری بلەن ایلخانلارنڭ صوغشلاری صوڭنده مملکت اوزینڭ اصل صورتینه قایتدی.

[۱] تیمور بالالاری دوری اوچرمو اوچون روس تلنده هیچ بر ترتیبلی مرسه یوق. فقط وامبری‌نڭ بخارا تاریخنده [۱ نچی جلد] تیمور بالالاری دیگان بابی هم بارتولدنڭ براقعاوز نامو سنده شاهرخ دیگان مقاله‌سی [جلد۷۷: ۲۲۸ – ۲۲۹] کبی کچکنه نرسه‌لر بار. مسلمانچه مطبوع اثرلردن روضة الصفانڭ [۱۹۰۳ نچی یلغی‌سی شری] آلتنچی جلد ص. ۱۸۲ – ۲۹۸ هم حبیب السیر [۱۸۵۷ نچی یلغی‌سی سری] نڭ اوچنچی جلدندن ۳ نچی جزئینڭ صوڭغی بارطیسی. ایلك باخشی مأخذلردر، تیمور دولتی‌نڭ توشوون اوگرەنو اوچون ایلك باخشی مأخذ بابر نامه‌در. ۱۸۵۹ ده قازان ایلمینسکی ۱۹۰٦ ده لیدنده بیوفیریچ نشر قیلغانلاری.

حتی ماغوللار بله توركلر آراسنداغی مناسبت تمام كیلوب جوجی هم جغتای اولوسلرینه
بولینگن تورك ایلی تمام اوز بشینه قالدی. اوشو سببدن چنگیزنك مملكت ترتیبی، رعیتنك
تركلگی توغروسنده توزوگان نظاملری، توتقان یوللاری ایكنچی مللرنك تأثیری بله
بوزولمادی. سلامت كویوجه مملكتنك آخر عمرینه قدر صاقلانوب دوام ایتوب كیلدی. اوشبونك
اوچون تورك ملتینك تاریخی حیاتنده چنگیز بله باشلانوب تیمورنك بالالاری بله بتكان زمان
مملكتنك اچكی توزولشنده، حقیقتده مدنی ادبی حیاتنده طوقتالغان صاقلانوب كیلگان بر دوری دیب ئه یتوله

بو دور توركلرنده مدنیت ــ ماغوللارنك شوكتی دوری تورك ملتنك حیاتنده ایك ماتور
بر دور حسابلانا: بو دورده‌گی حیاتده تورك ملتی چیكسز زور قوه‌لر باصوب اوزینك كم
ایكانن دنیاغه یقه آچیراق طانوتدی. اوزینه قاراغان مدنی هیئتی بولغان مملكتنك براق
ویه‌لاری آراسینه باروب كروب، آلارنك مدنیتین اوگره‌نه‌سی هم اوری اچندن صوغیب عمه
توكل علم، فن وادبیات باشنده‌دا زورانی باشقار وراق آدملر مره آلاچاغن یعنی مدنیتكه كامل
استعدادین كورسه‌تدی. تورك ملتی، تورك ملتی اوزی ییرنك ایك كوب اولوشنده هم یی بوریندگی
كوب مملكتكه حكمدار بولوب طورغان. اوزی ساقلای حیاتی، بای كوچی بله تركلك
اتا آلا طورغان برقوم ایكانن اچق كوردی. درست، تورك ماغوللار چنگیزدن
ایلگاركی وقتلارنده اوق اوزارینه خاص بر مدنیتی بار ایدی. لكن بو مدنیت بتونه‌ی
عسكری ترتیبات هم مملكت اداره‌سی اشی، قبیله‌لارینك اوز آرا حیاتلاری طوغروسینه غنه
ایتوب قالا ایدی. باشقه ملتلرنك علم ومعارف، ادبیات وعمران كبی مدنیتلرندن اوبه‌وارلار هم
ییرلاركبی بعض بر قبیله‌لرگه غنه ملتارلار طانیدلار ایدی. اما تورك ماغوللارنك ایك
اولوغ قسمی فقط شول اوزلرینك طار عسكری مدنیتی، معاصر مجوسیتی اچنده تما قاپلانوب
یاتالار، یتیمه‌سه باشقه ملتلرنك مدنی حیاتلارندان، یوكسكلرندن صحرا ایتوب، دنیاده بر نده
تب‌ملق یوق دیب طوروده دوام ایتمه‌لر ایدی. ماغوللارنك شوكتی دورنده بو زمان حال بتدی
اصل اورلرینك مدنیتین سلامت صاقلاو بله برگه، الوغ مملكتنك زور بر شرقی قسمی ماغوللار
قاپای مدنیتی آستنده كردیلار: عربی فارسی معنی توركلر جوجی هلاكو جغتای بالالارینك دین اسلامنی
قبول ایتولاری بله بوتن اسلام مدنیتی، اسلام دینی قبول ایتدیلر

تورك هم ماغول ایللرینك ایكی بالالاردان میراث بولوب قالغان مدنیتلری یعنی
ایلارنك داخلی ترتیبلاری هم عسكری اشلری هم تجارت اوز آرا اشلری بوزلماسده اوزینه
بولوق صورتنده بولوب باردی: مملكت نقدر كینك بولسه‌ده صحیح، شول مملكته‌گی
خلقنك راحتی تمام تأمین ایتولگن ایدی. چنگیز هم آنك بالالاری وقتنده، آق دنگز (بحر سفید)
دن شرقده‌گی بحر محیط اپوی دنگزلارینه قدر: هندستان شمالی بوز دنگزلرینه قدر صو
زلمان اولوغ مملكت تورك و ماغوللارنك بیتقانی، نقدر عسكری نظاملری آراسنده
بر ولایت توسلی بولغان ایدی. سوداگرلر، سیاحلار حصرگی باقوب، استانبول (اول
وقتنی اسمی قسطنطنیه، روم) هم مصر یاقلارندان هندستان هم تبت وماغولستان طرفلارینه تام
راحتلك بله، هیچ بر قورقنچقه اوچرامی، ایله‌نوب یوروب قیتلار ایدی. قریتیه‌دان پارغان

سوداگرلر «تورك ـ ماغول مملكتينڭ امينلگى سويله‌گانده داگر بارغانده آقچه بله يابچكنى بر ييرگه قالدروب كيته‌سڭ ايكن سين قايتوب اوزلڭ آلوب كيتكانچى اول شونده يتا، آڭا هيچ بره‌و قول تيگرمى» ديب ايه‌لر ايدى. «شواوتس» اسمنده بر عالم: «دنياده عمومى مملكت توزوب آنى عدالت هم حقق بله تينچلك طنچ راحت اداره ايتوب بولا، مونى بر ـ ه دشمان بولوب هر اينكان كوب ملتلرنى تنچك بر بريسى بله طوغان كبك ايتوب طوطوب بولا ايكانون برنچى [illegible] ماغوللار كورسه‌تدى [illegible] شعرلردن بريسى‌ده حاصه:

«ضعيفنى كوچلى‌دن صاقلار اوچون‌در شحنه‌عدليڭ
تاياتيب توبه‌غه بورى قيلور قويلارغه چوپانى»

ديب ايكن (لطفى) روس حقى اچندن تاتارلر حقنده يازوب كيلوچى (Лѣтописецъ) لر، هم يازوچى‌ادان اتوڭ مملكتينه (آلتون اوردا‌غه) كيلوچيلر، تاتارلارنڭ دشمانه‌نى قدر قطى بولسه‌لار اوز آرالارنده شولقدر طاطو بولوچاقلارن، آرالارنده هيچ بر طلاش قچقرش چقماغانون كوروب تعجب ايتوب يازغانلار.

بو وقتده مملكتڭ هر طرفنده يام (پوچته) ترتيبى قويلغان ايدى. حكومتكه مناسبتى بولغان آدملر اوشبو يامده يورر لر ايدى. مملكتنڭ تورلى يرلرنده صوزلوب كيتكان مخصوص يوللرى بولدى، هم پوچته آطلارى سه‌ن مسافرلر اوچون اوتكان ولغان استانسه‌لرى بر ايدى. پوچته بله يورگانده كاروان بله اون بيش كونده ورى طورغان يولنى اوچ كونده اوتوله ايدى. اسپانيه ايلچيسى «كلاويخو» ١٤٠٣ نچى ل استانبول آرقلى آقصاق تيمور ياننه بارغانده تورك پوچته‌سى بله يورگان هم بو پوچته‌نڭ بيك تيزلكينه، هم اوز اعتبارينه قويلاى آتقدروب يورتولرينه تعجب ايتوب يازغان. اولوغ تورك ـ ماغول مملكتنده‌گى امينلككه دن طوغروسنده تمام ايركنچلك بولووى‌ده سبب بولغان. تورك ـ ماغول خانلارى، اسكى زماندان كيلگان عادت بويونچه، مملكتلرده دين اشن تمام ايركن قويغانلار. مملكتنڭ ايڭ زور منصبلرينه آدم تعيين ايتكانده اول آدمنڭ دينينه اصلا قاراماغانلار.

مثلا: چنگزنڭ اڭ ياقن وزيرلردن، ايده‌نلرندن بريسى مسلمان امرى «محمود يالواچ» ايدى. بو يلواچنڭ اوغلى «مسعود يلواچ» بله «خاباش آمد» ديگانى چغتاى‌نڭ اولوغ وزيرلرى بولوب طوردبلار هم چغتاى اوروينڭ اورداسنده بولماغان وقتده مملكتنى آنڭ اسمندن اداره ايتديلر.

«قوبلاى‌نڭ زور توره‌لرى مسلمانلردان، خريستيانلردان، يهوديلردن بولغان. قوبلاى زمانده يكرمى دورت يل (١٢٧١ ـ ١٢٩٥) قدر طورغان ياوروپا سياحى «ماركوپولو» (روم مملكتنده وينيتسيا شهرندن) ماغول مملكتنڭ تورلى زور ولايتلرنده بك زور منصبلرده طورغان. تورك ـ ماغول مملكتنده قوشن هم عسكر ترتيبلرى بك مكمل بولغان: مملكت ترتيبى علاوه هم مملكتلر فتح ايتو، دشمنلرنى جنگوده اوڭ كوبگه قدر تاتار عسكرينڭ هيچ بر بيگى بولماغان، حتى تاتارلرنڭ عسكرى ترتيبلرى اوز زمانداش صوڭ ايكنچى ملتلرگه اورنه‌ك بولوب قالغان.»

بو قدرسى تورك هم ماغوللرنڭ اورلرنڭ ملى مدنيتلرى بولغان: ايندى بو دورده توركلر، مدنيتلرى ايكنچى برجهتلردن قوتلى بوهم ملتلرگه قطنشوب دنيالرن طعن يونه‌ته

توشكانلر: چينگيز اوزی كوچمه معيشتنك بيك متعصب طرفداری بولعان. اول تولكاچ بالالاری «آط اوستنده (يعنی كوچمه حالده) مملكت فتح ايتمك ممكن بولسه‌ده، آط اوستنده مملكت اداره ايتوب بولمی ايكان» ديگان فكرگه توشكانلر هم ايك اول، مملكت اداره‌سينه، سودا و هنر اشلرينه اونگای بولسون اوچون، صحراوی مملكتنك بيك كوب يرلرنده شهرلر بنا ايتكانلر. خانلار هم خلق اوزلری بو شهرلرده طورماسالاردا محكمه‌لر، بازارلار همه‌سی شول شهرلرده بولعانلار. آلتون اورده‌ده، اينه‌كی سعار شهرلری «سمسه سرای»، «سرايچق»، «اوكك» اسمنده شهرلر ياصالعان. هم «خوارزم»، «اوركنج»، «اوترار» شهرلری وجنوبی روسيه بله قريمده‌ «حاجی طرخان»، «ماجار»، «آق مچت»، «كفه»، «قريم»، «سوعداق» شهرلری (۱) سك كوچه‌يگانلر. مانعوليه‌ده «قراقوروم»، چغتای الوسنده «آلمالق»، «اولوع ايب» شهرلری توزولگانلر. تاتار خانلاری، ايران، هندستان، عرستان سوريا، قطای يرلرينه صوغشقه بارسالار آنداعی بتون هنرچيلرنی اوز ايللرينه سوروب آلوب كيلگانلرده شهرلر توزه‌تورگه قوشقانلار. بو خصوصده تيمر هم آنك بالالاری همه‌سندنده آلعه كيتكانلر. آلار اوزلرنك زور شهرلری بولعان سمرقند، شهرسبز، بخارا، هرات كبی شهرلرده، اول كونگه قدر هم اول كوندن صونك اول طرفلارده هيچ بنا ايتلمه‌گان عمارتلر توزوتكانلر. تاتار خانلارينك هر تورلی دينگه احترام ايتكانلرينه قاراب ياورپا حملاری «تاتارلار نصرانيتنی ياراتلار ايكان» ديب اويلاعانلار. روما پاپالاری بله فرانسه كرولالاری تاتار خانلارينه ايلچيلر يبه‌روب خريستيان دينينه كرورگه دعوت ايتكانلر. پاپانك ١٢٤٣ نجی يل، «پلانو كرپينو» اسمنده بر آدم رياستنده بر هيئت يباركان. بولار قريم هم حاضرگی جنوبی روسيا آرقلی باطو خانينه «سرای»غه كيلگانلر. هم آنده طوروب قرغز صحراسی، خوارزم (حاضرگی خيوا) آش قاراقوروم‌عه بارعانلار.

بو اورنده ذكر ايتلگان شهرلردن «سرای» يوعاريده هم كورلگانچه استرخان گوبرناسنده تساريف شهری اورننده بولغان. بو سرايعه نسبة يگه شهرنی جمهوك بولعان «باقا سرای» (سرای جديد) بولعان. خرابه‌سی حاضر استرخاندن ١٢٥ چاقرم قدر مسافه‌ده. ساليبسوی ديگان آول‌دهدر. «سرايچق» شهری جايق [اورال] بوينده اورالسكی اوبلاست گوريف اويازنده. گوريفدن آلتمش چاقرم مسافه‌ده سارايچيك ديگان يلعه‌نك جايق‌غه قويلا طورعان اورننك قارشنده‌عی بر آطاوده بولعان. حاضر سراجيق خروسی ديب آطالا. «اوكك» صاراتاو اويازنده هم ساراتاودن اون بش چاقرم قدر توبه‌ن ايدل بوينده. بوكون باسوتی اووكه ديب آطالعان آول اورننده بولعان. اول وقتده‌گی «اوركنج» بوكون كونه [كهنه] اوركنج ديب آطالا. «استرخان» شهری ١٣٩٥ نجی يل آقساق تيمر كيلوب خراب ايتكانگه قدر حاضرگی اورنندان بر آز عرب طرفنده بولعان. «ماجار» شهری شمالی قافقازيه‌ده، استاوروپول گوبرناسنده، يترا گورسكی اويازنده. بو قالا بلعه‌نك موماعه قويلعان اورننده بولعان. «كفه» بوكون فيدوسيا آطالا. «قريم» باقه ايسكی قريم، فيدوسيا اويازنده. فيدوسيادان ٢٣ چاقرم قدر اورنده بو كون ليزكوبول ديب آطالا. «قريم» يارم آطاسی روس قولينه كچكاچ قريم شهری ١٧٨٧ نجی يلعه قدر اويازدی مالاسولوب طورعان. «سوداق» باقه صوعداق دخی فيدوسيا اويازنده. حاضر بو ايسكی شهر اورننده ١٨٠٥ نجی يلدان بيرلی سوداق اسمنده بر بيج آولی (كالونيه‌سی) طورا.

١٢٤٩ نچى يلده «تو وك»نى تختكه اوطورتو محلسنده بولغانلار. پاپا (١٢٤٥ — ١٢٤٧ نچى يللارده) ايرانده حكم سوروچى تاتارلارغه آسسلين، ديگان مسيونرنى يبه‌رگان. لكن اول ماغولستانغه بارا آلماغان. فرانسوز كارولى طوغرنچى لندوۋيك ١٢٥٣ ده روبروك‌نى (اسمده برهو) تحت رياستنده ميسيانيرلار يبه‌رگان. بولاردا آلتون اوردادغه باطو حضورينه يلگانلر. باطو آلارنى قاراقورومغه مه‌نگو قاآن حضورينه يبه‌رگان. مونك‌صوڭنده ۋيزانتيه (استانبول) دان سوداگرلر دريم هم آلتون اوردا آرقلى ماغوستانغه يوروگانلر (بو جمله‌دن برسى ماركوپولو) عربلردن، هم گورين ارمنلردن ستك كوب آدملر بيوك ماغول خانلارى برسنده ساحت ايتكانلر (مثلا ١٢٤٦ نچى يللارده قارا قورومده بولغان گورين شاهزاده‌سى گايتون) مونا بولار هه‌سى اوزلرينك يوروگان يرلرى، كورگان قالالارى حقنده معلومات جيوب، يازوب قالدرغانلر. بو آدملر آلتون اوردا شهرلرى، قارا قورو ملارداغى عمارتلر، بازارلار حقنده معلومات بيره‌لر. بيز هم آنك بالالارى وقتنده كلاۋيخودان باشقه، يه‌ه بيچ صالداى «شيلد بيرغير» (١٤٠٣—١٤٢٧) هم روما بردن كيلگان كونتى (KOHTH ١٤٢٤—١٤٤٩) كبى ياۋروپا سياحلارى يوروگانلر: بولار هم ايران، توركستان مؤرخلرى خصوصا تيمورلردن بولغان بابر ميرزا اول وقتده‌گى تيلق سلطنت، شهرلرنك توروكلگى حقنده بيك كوب اثرلر يازوب قالدرغانلار. بولارنك سويله‌ولرى بوينچه، اول شهرلر بيك متور بولغانلار هم بو شهرلرنك بر برسى آراسنده هم باشقه مملكتلر آراسنده يوروگان سودا وتجارتى بيك‌زور بولغان «ماركوپولو»، هم عرب سياحلرندن «ابن بطوطه»، هم «بدر الدين رومى» ديگان آدملر

(تيمورقنده بر عالم ياشجاده درس بيروب اوطورا)

بو ولايتلر آراسنده تجارت اشلرن صاحب كورسه‌ته‌لر. تورك ايلينك عربستان، ايران هم، هندستان وقطاى بله سودالرى جگيز وقتندان لوق بيك قوتلانوب كيتكان بولغان: اما ياۋروپا بله سوداسى بيگره‌ك «اوزبك» خان هم آنك ۋيزانتيه امپيراطورى بله قدالاشورى صوڭنده بيك قوتلانگان. «صوغداق»، «كفه» شهرلرى ۋيزانتيه هم سون عربى ياۋروپا سوداگرلرى بيك

مرکزی بولغان. موندان اوتوب سوداگرلر حاجی طرخان، سرای، سرایچق، اورکنج، اوترار، آلمالیق طرفلارینه کیتکانلر. عربدن کیلگانماللارنی برنك خلق کیش آچه (صوم) برابرینه آلالار. مونکدان سمرقند وتاشکندلر بتون قطای، یاوروپا، عرب، فارس، هند طاولرلارنه باشدوب طورغانلار.

مدنی قوملر بله قاطشونك دخی زوربو قاندیبی شوا تولمان، که بوزور بر قسم تورکلرنك معارف هم ادبیات یاپیدنده اوسوب تولاریته سبب بولغان. تورك ایلنده توروب کیتکان زور شهرلرده مدرسه‌لر، کتبخانه‌لر تأسیس ایتلگانلر: بو اش خصوصا تیمور هم آنك بالالاری وقتنده بیك آلغه کیتکان. اول وقت شهرلرده انك مشهور اینك اعلی بنالار مدرسه‌لر، علم بورطلاری بولغانلار. تورك خلقی اچندن کوب عالملر چقغان: آلتون اوردا اوزبك هم آننك اوغلی جانبك خانلاربنك، هم الغبك هم بوکاده تیموریلك اچنده دی آرقاسنده تورك ایلینه جیت سولرندن علمالار کوب کیلگانلر. جنگیز اوزی اهل علمنی بیك براتقن هم بر بیچه طوغرو ده کیتلار بیارغه قوشقان: ابراهیمی جنگیز بالالاریدان هلاکو هم آننك نسلندن بولغان «غازان» اوزلری باشده مسلمانلقنی قبول ایتسه‌لرده. فن هم علمگه بیك کوب طرتقانلار، حتی خانلار اوزلری علم باشده اشلشکنلر. ایرانده عرب حلقلاری ارابیالارده کلام هم فلسفه کبی علملرگه بیك برلگان بولغانلار. اما تورکلر عملی فائده‌سی بولغان تو علملرنی یاراته‌ بلارلر. بتون کوچلرن طب، حساب، جبر، هندسه، هیئت، نجوم کبی علملرگه صرف ایتکانلر. بو اشکه سکزنچی، تنول هلاکو، اولوغبك و عراد، هم آسدان مولك بیمر هم آنك طوروی «اولوغ بك» بی نهایه طرتقانلار، رصدخانه‌لر بنا ایتدرگانلر. علم هیئت ونجومده اول کونگه قدر معلوم بولماغان کوب نرسه کشف ایتکانلر. غازانخان، آقصاق تیمور، شاهرخ، اولوغ بك تاریخ فننه بیك عاشق بولغانلار. بولار اوزلری هم باباسلاری حقنده مفصل تاریخلار یازدرغانلار. اولوغبك اینه اوزی مکمل بر تاریخ کتابی (تاریخ اربع الوس) یازغان(١)

تورك خلقی بودوره ملی ادبیاتنی‌دا، مونداناینگاریگی دورده کورلماگان صورتده قوتله‌ندرگان. ادبیات اتنی، خصوصا چغتای ایلنده، بیك قوت تابوب کیتکان، حتی آننك اولوسده قوتله‌نو سببندن بو ادبیات «چغتای ادبیاتی» دیب آطالغان. ایلك اویغورلار دورنده ادبیات بولسادا اول بیك کوب بولماغان هم اول ادبیات بعض جهتدن بیك ساده بولغان. اما مغوللار دورنده اول، فارسی ادبیاتی تأثیری آستنده، تمام باشقه روحده کرگان. تورك ادبلری و شاعرلرینك اثرلاری معنا وموضوع جهتندن کوب بوغاری منگانلر. بو وقت تورك شاعرلردن بیك بورك تلنك فارسی تلنه قارشی وب حقیقی قصیح ایکانلکن اثبات ایتکان. «سکاکی» «لطفی» «مولانا حیدر» امیر احمد سهیلی» «نوایی» «بنایی» «واصفی».

١] تیمور وشاهرخ دورنده‌گی علما ومحققلر: میر سید علی همدانی، سعد الدین تفتازانی، خواجه عصمت الله بخاری، کمال خجندی، مولانا شرف الدین علی یزدی، شاه رخ دورنده خواجه ابو نصر پارسا، خواجه عبد الله، ملا حسین خوارزمی، شرف الدین یزدی، عبد الرزاق سمرقندی، حافظ ابرو: اولوغ بك وقتنده رصدخانه بینا بولغان، قاضی زاده رومی، غیاث الدین جمشید، علی قوشچی بو جمعه‌دن.

بو ادبیاتنڭ اولوغ خادملرندن صانالالار (۱). امیر تیمرنڭ اورتالالاری‌دا شعر بله
بیك شغلنه گانلر. بولارنڭ ایڭ مشهورلری: سلطان حسین بایقرا ایله بابر میرزا
بولغانلار (۲). بو خانلارنڭ شعر و دیوانلاری بو کونگه قدر سلامت صاقلانوب کیلگان. اول
زمان تورك ادبیاتی بیك یوکسکلکه دانلار نوایی (امیرعلی شیر) بله حسین بایقرادر.
نوایی حسین بایقرانڭ وزیری بولوب، بتون بارلغی شول عالمگه، شعرگه، تورك تلنڭ
سلامتلگینه، ترقیسینه صرف ایتکن هم تورك تلنده بیك کوب اثرلر، شعرلر قالدرغان. سلطان
حسین‌ده تورکچه شعرلر یازوغه بیك عشق بولغان، آنڭ هم طوتوش بر دیوانی قالغان. بولاردان
صوڭ ایڭ مهم اورنی بابر میرزا آلا. آنڭ دیوانی هم اوریتنه بیك کوب عمرنی بولغان
خانی توصیف ایتوب یازغان وقایعنامه‌سی (بابر نامه اسمنده) بار. صوڭ اثرلری بیك کوب
بولغانه‌دا معنی جهتندن حتی نوایی نقدان‌دا یخشی. بابر نامه‌سی اوریننڭ مضمونی بلن
صافلغی، بارووبیك تکمیللگی بله بیك زمانه جاقی صاقلانوب قالغان همه ممالیجه
اثرلردن اوستوندر. اول وقت تورك آراسنده بیك ترقی ایتوب کیتکان اش موسیقی‌نی
ده بولغان. قطعی مؤرخلر یازیقنه کوره، جنگیز اوری، بالاکار ... نڭ یازووی
بونچه جنکیزنڭ، بالاری قبر مجلسلرن موسیقی‌سز اوتکرمه گانلر. او شوندن موسیقی‌اشی اول وقت
بیك یوکسلگان تیمری هم آنڭ بالالاری وقتنده بو باغده کوچه بیکن. ساعر جنڭ او بیچی‌لاردان
یوسف اندجانی هم عبدالقادر مرحسانی اولوغ‌لك اوری. وانی بثدی بابر میرزا هم سلطان حسین میرزا
یانندا‌غی خواجه عبدالله، محمد عودی، شیخی نابی، شاه‌قی عجکی، حسن عودی، غلام شادی‌لار
اول زمانڭ اڭ اوسیا موسیقه‌چیلای بولغانلار. صوڭ اوینده اول زمانده صورت چیاردو هم
رساملق اشلاری‌ده بیك آلده بولغان. اول زمانده یازلغان کتابلاردان بیك اعلی رسملر بله
یارلغانلاری بار. حسین میرزا بنده سلطان علی، بهزاد، شاه مظفر اسمنده رساملار بولغان.
ماعوللارنڭ شوکتی دوریده‌گی تورکلرنڭ سودا و تجارت، مدنیت، علوم و معارف
و ادبیات باشداعی ترقیلری. زمانه کوره هم جنگیزلاردان املکرگی دورلرگه قراغان قدر توبلی
بولسه‌دا تورك ایلنڭ زور عمه‌نی بیك زور بولغان، شهرلرده طوروجی، حلقلار باشده
شه یله بوجی حلقلار بو شهرلردن دیه‌لات‌لاردا. اصل خلق اوری همه کوچه حالنده‌گی
نادانلغنده بوری سرگان. خلق اوری مدنیتده بیك کوچلی قوم بولسه‌ده ایرانیلار، هم عربلرنڭ
تأثیرلرینه بیك قاطی بیرلوب کیتکه‌نلر. ایران کیمی کیوچیلر تورکی ... بلمی.
یاکه بلسه‌لرده یازلغاندان کوبی عرب فارسی فصحندروب سوبله‌وچی هم یازوچیلارکوبه
باشلاغان. تیمر بالالاری وقتنده‌غی شاعرلرنڭ‌ده کوبسی فارسی بله تورکی برگه صاتغانلار

(۱ مولاردان ... نعیمی، سیمی، مطغی، نیری، حاجی ابوالحسن، حریمی، کمالی،
لطیفی، میرزا حاجی، بلال، کالی، نفسی، معبی، اردشیر، عرسی، رضاءالدین علی، امیر احمد
سهیلی، میر محمود، شاه قلی، ونعور، واصفی اسملرنده شاعرلر بولغان لکن، بولارنڭ
دیوانلاری تمام بولوب جاهلانساعانلار.

(۲ تیمر بالالاریدان یه شعر بله اسکندر بن عمر شیخ میرزا بن تیمر، ابوالقاسم
بابر، میرزا خلیل، سلطان احمد، سلطان محمودلار هم اشتغال ایتکانلر.

هم اوز تللرینده وارسینی بیك اولچه‌وسز قوشوب بیك آور تلده یازغانلار. اوشبونك اوچون تورك قومی مدنیتده نیقدر اوكان صایون ایرانیلاشوب، ادبی تورك تلی‌نك یوغالوب کیتو احتمالی بولغان؛ لکن صوڭغی زمانده طابلغان نرسه‌لرنك کورسه‌تووینچه، اول وقتی تورکلرنی بو فاجعه‌دن اوزلرینك اسکی ادبیتلاری صاقلاب قالغان. اویغورلار وقتنداغی ادبیات، احمد یسوی، باقرغانی، قوداتقو بلیك وغیرلر تورکلر آراسنده بیك کوب اوقولغان. مثلا: جوجی اولوسلرنده قوداتقو بیلیك به‌یتلری، تلده اوقولوغنه توگل، صاوت صابالارغادا یازلوب یوروگان، ۱۹۰۸ نچی یل، اورالسکی اویازنده، سارایچیقوغکی کرپیوستنده (یعنی ایسکی سارایچق شهرینك خرابه‌سنده) قوداتقو بلیك نك اوشبو به‌یتلری یازلغان چولمه‌ك طابلدی:

کشی کورکی یوز اول بو یوز کورکی کوز
بواوز کورکی تیل اول بو تیل کورکی سوز
تنی کورك کشی کا بیلیك هم هنر
یولوغ قیلوجان‌نی بیلیك‌لیك کارا

مکنده اویغور تلی. اویغور یازووی هم اویغور ادبیاتینك کوب استعمالی، تورك قومی مدنیت جهتندن بیك زور یومشق بولدا. ایرانیلارغه تمام بیرولمی، ملی خصوصیتلرن صاقلاب کیلولرینه سبب بولغان.

تورکلرنك بو شوکتلی دورلری اوچ عصر قدر صوزلغان. بو دورده تورکلرنك ملی ادبیاتلاری، عمارلری، دوام قالدرلاری، هم ات ومعیشتلرینك کوته‌رلووینه، مطلقا، شول چنگیز، تیمور، کبك داهیلرینك جیکسز تحرزلری سبب بولغان. اگر جوجی بالالاری هم تیمورلرنك حملری، خلقنی طرطوب کوچلی بور یماندا ایك کوچلی بولغان اسلام مدنیتینه قوشولاری بولماسه ایدی، تورك خلقینك ایك کوب اولوشی بو کونگه قدر محوسیتلاری آستنده قاپلانوب، اورلرنك صحراوی حیاتلارینه آلدانوب یاتقان بولورلار ایدی.

بو دورده تورك قبیله‌لری - تورك خلقی، اوچ عصر قدر مدت اچنده مدنی قوملر ایله مناسبتلری نی قدر قوتله‌نسه هم آلارنك مدنیت یمشلریدن نی قدر فایدلانسه‌لارده، اوزلرینك قبیله طورموشندان هیچ آیرولماغانلار. تیمرلنك آتاسی طورغای، وفاتی وقتنده نه‌یکان نصیحتده «اوغلم اینك اول اوروغنكنی بل، آندان دینكنی: سین ایك اول «بارلاس» اوروغندانسك. موندان صونك مسلمان» دیب نه‌یکان ایش دیلر. تورکلرنك یوغاری صنفی (آریستوکراتیا) اورینك اوروغن بیك ناخشی بلکان هم کوب وقت اوروغینك درجه‌سینه کوره حرمت کورگان. ماغوللار دورنده تورك اوروغلاری باشینه بیك کوب اوزگارشلر کیلکان. قبیله‌لرنك چنگیزدان اولکی تورولوشلری، تمام آلماشونغان. اورخون هم سیلینغ یاقلارینه، ماغوللار کیلوب طولغاچ، ماغولیه هم آلتایده‌غی کوب تورك قبیله‌لری غربکه طابا کیتکانلر. تونلای بله قاتدوتك صوغشلاری، ماغوللارنك بودا وختای مدنیتی؛ تورکلرنك اسلام دینی واسلام مدنیتی قبول ایتولری سببلی ماغول بله تورك تمام آیرولغان. چنگیزلار وقتنده جوجی اولوسینه کیلوب کرگان ماغول قبیله‌لرندن قیات، مانغیت، قاوچین، قاتاگین، جلایر، کرایت،

قونغرات، تاتار، ماغول اسمده‌گی‌لری هم سولدوز. كه‌گس، ساربن، شرین، دورمان، بارلاس، مویدبن كبی واق قبیله‌لری تمام توركله‌نگانلر: توركلرنك ماغوللاره آراسنده قالغانلاری ماغول بولغانلار. مونك اوستینه چنگیز هم آننك بالالاری ایكی اولوغ قبیله‌لرنك بر بیرده جییلوب زور زور كوچ بولوب، حكومت اوچون خوفلی صورتده طوروولارن یاراتماغانلار؛ اوشونك اوچون زور زور قبیله‌لری واق واق اولوشلرگه بولگه‌لب تورك ایلی‌نك تورلی طرفلارینه طاراتقانلار. ایدل بوینده‌غی زور قپچاق اوروغینك كوبسی شرق طرفینه، زور نایمان اوروغی طاغن تورلی ناقعه طارالغان اوشو ایتگی زور قبیله‌لر اورنینه، كوبره‌ك وقت، رئیسلرینك اسملرینه قاراب آطالوب یوری طورغان، تورلی قبیله‌لر اوبوشدرلغان، جمیعلر یاصالغان. جوجی تلندن «نوغای میرزا» قولنده طورغان قبیله‌لر «نوغای» دیب، اما اصل آلتون اوردا، سرای حكومتینه، زمانی بله، اوزبك خانغه تابع بولوب مسلمانلقنی‌دا اوزبك بله برگه قبول ایتكان قوملر «اوزبك» دیب، بولارنك شرق طرفنده ـ آق اوردا یاقلارنده طوروچی قبیله‌لرنك مجموعسی بر یولی «قازاق» دیب آطالغانلار. اوشبو زور جمعیتلرگه ایلك‌گی زماننده‌غی «قونغرات»، «مانغت»، «قپچاق»، «قارلوق»، «نایمان»، «مركیت»، «دولات»، «اویمووت» كبی قبیله‌لرنك همه‌سنده كرگانلر. اوشبو سببدن، ماغوللار دورنده، تورك قبیله‌لری آراسنده تل جهتندن یحتی اوق اوزگارش بولغان. چونكه توركلر آراسینه نلله نیقدر ماغول قبیله‌لری، حتی «دنغاین»، هم «آلچین» دیگان كبی سیرباغنده، بتنی طرفلارنداغی فین قبیله‌لری كیلوب قاطناشغانلار. اول زمانده قدر «آرال» هم «ماتنشلاق» یاقلارندا، صوغراق «ایرتیش» بله «جایق» (اورال) آرالارنده بر ملك اینوب كیلگن باشقردلارداغی‌لله نیقدر. (كیره‌ی (كرایت) قپچاق، مركیت، دورمان، قوغر، نایمان كبك) قبیله‌لر بله قاطناشوب زور جمعیت صورتن آلوب كیتكانلر. ایلك زمانده حاضرگی جواش‌لار توبلی سوبله‌شوب كیلگان «بلغار»، «خازار» (میشر) حلقلاری اولده اورلرینه كورشی بولوب كیلگان من قبیله‌لرینك تأثیری آرقاسنده كیلگان برسه‌لرن تمام طارالمغانلار. بیرلی قپچقلار هم غیر قبیله‌لر بله تمام قاطناشوب ایكی تللرن خاتلاب قپچاقلارچه سوبله‌شورگه كرشكانلر. ایسكی قازار (خزر) لارنك یهود دینی قبول ایتكان قسملری باشقه توركلرگه قاطناشمیچه طوروولاری سببلی (بو زمانده قریمده: «قارایم» دیب آطالالار). توركمنلر هم آلدیداغی دوما (اوراحای) دیگان كبی قبیله‌لراوزلرینك ایكی اوروولارن آلماشدرماغانلار. توركمنلرنك طوغمی بولغان سلجوق هم عثمانلی توركلر (۱) كیره‌ك چنگیز وقتنده، كیره‌ك تیمرلر وقتنده تاتار خانلاری هم اصل تورك مملكتینه دشاملق صاقلاب طوردقلارندان، اصل وطنلرنده‌غی توركلرگه برده قاطناشمی تمام چیتده طورغانلار.

مملكت اداره‌سنده‌گی ترتیبلر — تورك ماغول خانلارینك بنك ایكی: ماندان بیرلی دوام ایتوب كیلگان حكومتلرنده بولغان كبك ـ ماغوللار وقتندادا مملكت قاآن هم خانلارنك طوغریدان طوغری ملكی ـ مالی حسابلانا ابدی. مملكتده‌گی نتون‌خلق

---

۱) عثمانلی توركلری «قی» (بوزوق) اسمده‌گی اوغوز قبیله‌سندن، سلجوق توركلری قنیق اسملی اوغوز توركلرندن چققانلار.

خانلق هر بر نه‌یکنه‌نه هر بر و بروسنه هیچ بر کمه سوز نه‌یمی توی صو نورعه هم بو بو مملکه‌ده‌گی ملکت خانلق تمام اختیار سده طرفلرعه توش ایدی. خانلار اولوغ خان هم کچوك خانلارعه بولنه‌لر. فقط اولوغ خان‌نی قاآن دب آطب یوروتیله ایدی (۲). اولوغ خان بوتون مملکت‌ده بیوك بولوب، بوتون مملکت اوستندن قرا‌سا، کچوك خانلار [illegible] بولوب مملکتنك بولی اوستندن اوز بیلارنه. لکن اولوغ خانلق [illegible] دن عمى. اداره ایته‌لر ایدی. اولوغ خانلق دفعه خواجه‌می بولك كلك ایدی. اون اونیك [illegible] ان تله‌گان آدملرنی، اوز ملکی خانلرلانغان، مسکنلرنك تیه‌دگی [illegible] اولطور، تله‌گان [illegible] کوچره ایته‌گان وقتده تیه‌گان قدر خلقنی صوغشقه بولدوب، اویرگه بولسون، [illegible] بوسون خانلاروب کسره هم اوزی سه‌گانچه حکم ایته، آنك امردن باش تارتقانلارنه اولم جزاسی بیروله ایدی. اما کچوك خانلارنك حکمرندن رضا بولماغان کشی اولوغ خانغه عرض ایته‌رگه حقلی بولالار ایدی. [illegible] و ماعول خانلاری [illegible] عسکری بر صورتده اداره ایتلوب کیتگان؛ اول وقت اوچون خانلارنك حکمرى [illegible] هم اوبون‌نه‌شلری کوتوب طورمى [illegible] حواله واسطه‌لاردا آلارنك اداره [illegible] حقوقلارى [illegible] هم حکمدری. ایسکی زمانداغى [illegible] بولوب [illegible] چارلارنى ياساق‌لار توبنچه [illegible] او [illegible] اولدا توعان.

قور [illegible] ده هم [illegible] مسکنده‌گی معمور آدملرنك ملکت اشیری خصوصنده [illegible] موندا مالکلکنك [illegible] کوب وقت [illegible] اما دائمی [illegible] زور [illegible] طبقه‌سی بولوب [illegible] خواجه‌لق [illegible] کوبوه‌لك [illegible] ده خانلارنك [illegible] لکن شولایدا خانلق تله‌و [illegible] اولوغ [illegible] هم خانلارنك اوز عملرن [illegible] عملی طابا. اوز [illegible] آلمن. اوشولق

---

۲) [illegible] هم خان کلمه‌سی [illegible] ملولبه اطرا. [illegible] حلق [illegible] فاراً [illegible] وخوجی [illegible] تورکی [illegible] اوچون آزادى اداره [illegible] نوقسن خان دیگان‌ایکن.

اوچون خانلارنڭ مملکتکه خواجه‌لقلاری نی قدر کیلك بولسادا آلار عادت هم قانون
چارچه‌سنده اش قیلیرغه مجبور بوله‌لار.

مملکت‌خاننڭ خصوصی ملکی قیسمن صانالمه‌لی اوچون خان مملکتنی اوزینڭ
بالالاری آراسینه بولیب بیره طورغان بولغان. اولوغ خان اوز بالالارینه بیرسه
کچوك خانلار اوز بیلارینه وبیلار اوز بالالارینه بیرگانلار. موننڭ اوستینه دخی مملکتکه
خدمتی کوب سیڭگان یاکه آتا بابالارندان زور درجه‌لی بولوب کیلگان کشیلارگه ده ولی
ولایتلارنڭ اداره‌سی بیرلگان. او بو جهتدن اولوغ خان مولی آستیده‌غی مملکت
اولوغ هم کچوك کیسه‌کلرگه بولنوب اولوغ هم کچوك خان هم والیلار طرفندان
اداره ایتلگان. مملکتنڭ مونده‌ی ولایتلری «اولوس» یاکه «ایل» دیب اما والیلار
«اولوس بیکی» دیب آطالغانلار. کوره‌ك خانلار بولسون، کوره‌ك اولوس بیکلری بولسون
مملکت خزینه‌سندن مخصوص وظیفه (ژالوینه) آلماغانلار، بلکه بولارنڭ آنلارینه‌غی خلقدان جیولا
طورغان آقچه یاکه مالارنڭ بیر اولوشلری شونی خاص قلاچاقلار. خانلارنڭ هم اولوس
بیکلرینڭ اولوشلری اگر مدنی بیر بولسه، فلان بیر هم فلان شهر دیب شهر هم
آولالار بله حکمده یوری. اگر کوچمه خلق بولساده هم فلان قبیله‌لر دیب قبیله‌لر بله
حکمده‌نیگن. کوب وقت مخصوص ولایتلرگه خواجه‌لق. خان یاکه اولوس بیکلارینه
نسلدن نسلگه قالا طورغان بیر اتوب بیرلگان. خانلار مدنی ولایتده‌گی خلقلاردان
آلا طورغان آلتلارن ایکی هم شونگا وحشی نرسه‌لردن آلغانلار ومونی قالان دیب
آطاغانلار. اما کوچمه ولایت خلقلاردان مال ایسدان آلغانلار مونی یوز بیلادان بیر باش
مونی «قوبچور» دیب آطاغانلار. اکن بو آلمان (یاکه آلتق — صالق) اسمی زماننڭ
اوتووی بله تورلیچه‌گه آلماشنوب طورغان.

چینگیز خان صورتی‌غان آقچا
اویغور یازووی بله.

چینگیز خان آقچاسی.

خانلار هم اولوس بیکلری مملکتنڭ خجلونی. اگر اولاری کوچمه یعنی
اتوب کوچمه خلقنی اداره ایتوچی بولسالار، شول تره‌مه‌لرنده کوچوب یوروگان
یورتلرنده بولگانلر. اما شهرلرده طوروب، مدنی قوملرنی اداره ایته‌لر مخصوص محکمه
(دیوان)لار بیت ایتوب اشنی شول محکمه‌لر واسطه‌سی بله باشقارغانلار. خانلار هم
بیکلر اوزلرینڭ حکمرن خاصه یرلیغ، هم یره‌او اسملرنده بیرله طورغان یازولار
بله بلگیلگانلر: یارلیغ دیب خاننڭ اوز قولی آستیداغی خلقنڭ هر توری حقوقلاری،
اشلری طوغروسندا یازوب بیرگان بویورق (اوکاز)لارنی آطاغانلار. بو یارلیغلار
کاغذگه یاکه یبریگه یازله‌لار هم یارلیغ اعمسنه کوره آلتون یاکه کوموش یاکه
عادی قیللارینه یازغان. یارلیغنڭ آخرینه خاننڭ اسمی یاکه شول خان سلسلسنڭ
تامغاسی یاکه مهری قویلغان. بیرخن یارلیغنیڭ حکمی آندان صوڭ کیلگن خان
وقتیدا یوروی لازم بولماغان. اوشونڭ اوچون خلق، خانلار یا قارغان صاین.

حكملرنی هم یاكارتوب طورغانلار. اما «پایزه» دیب خان‌نڭ اوكاز هم شهادتنامه‌لری اورتینه بیرلگان مدال كبك نرسه‌لرگه ایتكانلر. پایزه‌ده، مثلا: بر كشینڭ نیندی منصبده بولغانی، خان قاشندا نیندی اورندا بولغانی یازولا طورغان بولغان. اول مدال كبك نرسه، بیرلگان كشینڭ درجه‌سینه كوره، آلتوندان، كوموشدن، جیزدن حتی تیمردن‌ده بولغان. مأمورلر مملكت اشی بله خلق آراسندا یوروگانده پایزه‌لارن قوللارنده یوروتكانلر. خلق آلارغه تیوشلی حرمتنی ایتوب، كیره‌ك یارافلارن باشقاروب طورغانلار.

مملكتده رسمی دین هم تل — مملكتده رسمی دین بولماغان. چنگیز وآنڭ بالالاری اسكی دینده ـ شامانیلقدا طورغانلار. چنگیز بالالارینڭ صوڭغیلاری هم تیمورلر دین اسلامنی قبول ایتوب آنی اوزلرینه رسمی دین ایتكانلر. ماغوللار دین اهللرینڭ همه‌سینه‌ده احترام ایتكانلر. هیچ بر دین اهلی دینی اوچون قسماغانلار. باتارلار هیچ بر اورندا دین عالملرنی، موللالار، روس روحانیلرنی آلدان آلماغانلار صوغش وقتندا آلارغه تیمه‌گانلر؛ تیمر اوزی بیك قاتی مسلمان كورنسه‌ده، دینده ایركنچیلك اشنده چنگیز یولینه یاقن یول طوتقان.

مملكتنڭ رسمی تل‌و یازووی اویغور خطی ایله تورك تلی بولوب، خان بالالارینه هم مأمورلرگه موغول یازوی اوگره‌تولارم بولغان. چنگیز بالالاری تیمور هم آنڭ بالالاری اوز آرالاریندغی یازولارنی اوشبو یازو بله یازشقانلار هم مملكتنڭ قانونلارن اوشبو یازو بله یازوب یوروتكانلر. ماغول تلنده یازغان یازولاری‌دا اویغور حرفی بله یازغانلار. اما مملكتده عامه بلو لازم بولغان رسمی بر تل بولماغان. تورلی قبیله‌لر، وخلقلارغه بعریله طورغان یارلیقلار، بویوروقلار بیرلی قبیله‌لرنڭ اوز تللرنده‌ده یازولغانلار. مه‌نگو خان‌نڭ یاننده فارسی، اویغور، تبت، توغوت تللرنده یازوچیلار بولغان بویوروقلار، بیرلی خلقلارغه بیك آڭلاشلسون اوچون، شولای یازلغانلار. آمردان، تورك — ماغول دولتنڭ اولوغ اولوسلری آمرن، آقرن مستقل حكومتلر توسن آلا باشلاغاچ، بوایش دخی كوچه‌یگان. ماغولستاندا اشلر تمام ماغولچه، ایراندا ایلخان اولوسنده فارسیچه یوروگان. توركچه اسه اصل توركلر آراسندا یعنی چغتای هم جوچی اولوسلرنده‌گنه رسملكنی ساقلاغان. شونداداهم اولوسلر آراسندا مشترك تل، تورلی اولوسلارنڭ ایك یوغاری صنف ـ بكلری آراسندا ادبی تل، خانلار آراسندا رسمی، سیاسی كاغذ (داكومینت)لار یازولا طورغان تل عمان اویغور توركیسی بولوب دوام ایتكان.

مملكتده رعایه ایتوله طورغان قانون ونظاملار — اولوغ تورك ـ ماغول مملكتینڭ ادارهسنده قانون ایبوب. چنگیزخان‌نڭ اوزی طرفندان جیولغان قورولتایلاردا تورك ـ ماغول بكلری هم قبیله باشلقلارینڭ چنگیز ادارهسی آستندا توزوگان «یاساق» اسمنده‌گی مجموعه‌سی استعمل ایتلگان. یاساق تورك ـ ماغول خلقلارینڭ یوروش ـ توروشندان، ایسكی قاآنلار زمانه‌سندان قالوب كیلگان عرف عادتلرینه قاراب توزولگان. یاساقدا چنگیز توزوگان مملكتده

رعایه ایتولورگه تیوش بولغان قانونلارنڭ اساسلاری‌غه صالنوب واق تویه‌کلری صالنماغان بولغان. یاساق اوزینڭ عدالتی هم آرتق قاتیلغی بله‌ن آیرلغان. آندان بتون شام، مصر، عراق قطای باقلارینڭ خلقلاری قورقوب طورغانلار. یاساق، اوزلرینڭ عادتلرندن چیوب توزولگان بر قانون بولغانلقدان. آنڭ احکامینی رعایه ایتو تورك ماغول خلقلاری اوچون هیچ اوڭایسز بولماغان؛ مونڭ اوستینه تورك — ماغوللارینڭ اوزلری اوچون، حاجت ورعایه‌سی تیوشلی بولغان ایکنچی هم اوچنچی قانون نامه‌لر بولغان: برسی «آلتون دفتر»، ایکنچیسی «قوبادغو بلك» دیب آطاغانلار. آلتون دفترده خانلق یاکلسماسون اوچون، خانلارنڭ نسللری صانالوب یازلوب بارغان. قوبادغو بلك‌ده ایسه یاساق داغی کبی حکملر بارلماغان، تیك مملکت اداره‌سی بله شغللنگوچیلرگه، رعیه آلدنده اوزلرین نیچك طوتو، حکملرنی نیچك اجرا ایتو حقنداغی مصلحتلر یازلغان بولغان. چینگز خان هم آنڭ برنچی بالالاری وقتنده، مملکت اداره‌سینڭ اساسنده حاضر بولغان موسدای اثرلار بیك اعتبار ودقت ایله خان‌نڭ اوری طورغان اوردو (مرکز)ده صاقلانغانلار هم بولارنی صاقلاو خدمتی مملکتده بیك زور درجه صانالغان. چغتای تربك وقتدا بولارنی صاقلاو خدمتی آنڭ قولندا بولوب، آندان صوڭ بو خرمتلی درجه نسلندن نسلگه کوچوب یوروگان. بو یاساق، آلتون دفتر، قوبادغولاردان هیچ برسینه بزنڭ زمانمزغه کیلب یتمی تلف بولغانلار. آقصاق تیمربك مملکت اداره‌سنده‌گی جمله اشلرنی یاساق‌غه قاراب یوروتکان. تیك اوزی، دین اسلامنڭ بیك قاتی رعایه ایتوله طورغان یرده بولغانلقدن، اسلام شریعتی حکمن هم یوروتکان؛ اما عسکری اداره هم مملکت اداره‌سی اشلری مطلق یاساق بوینچه بولغان.

یاساق بوینچه یالغانلاو، اوغرلاو، زنا، کشینی خورلاو، احساری بله برلگان شهرنی یمرو، دین علم‌سندان، عبادتخانه‌لردن آلمان آلو، آیدا اوچ مرتبه‌دن آرتق خمر اچو کبی اشلار ممنوع بولغان. یاساق حکمنه قارشان آدملر کوب وقت اولوم جزاسنه حکم ایتولگانلر.

مملکت خلقینڭ صنفلارغه بولینوی — بتون مملکت خلقی آق سویه‌ك (دوورمن) هم قارا سویه‌ك عوامغه آیرلغان. آق سویه‌کلر آلیق صالیق (یالوغ) لاردان، یام (یوچه) غه آط قویماقدان، ایگن معاره‌لرینه آشلق قومق کبی اشلردن‌غه ایبلگانلر. آق سویه‌کلرنی قارا خلقدان آیرو اوچون مخصوص علامت (تامغا) لار بولغان.

یوغاری صنف خلق یعنی آق سویه‌کلر، خان سرایی هم خاننڭ اوز یانده بولو، مملکت خدمتی بله شغللانو، عسکری اشارده بولوکی جهملر بله تورلی صنفلارغه آیرلغانلار.

خان سرایی تیره‌سنده‌گی لر اوشبولاردر: ۱) خورچی یاکه اوقچی. بولار خان تیره‌سنده خانغه کیره‌ك اوقلارنی کوته‌روب یوریچیلر. ۲) باروچی. خاننڭ آش ترسه‌سی قاراوچیلار؛ ۳) آقتاچی. خاننڭ آطلارن هم منهر آطلارن قاراوچی؛ ۴) یورتچی — خاننڭ اویلرن، یورت جهازلارن حاضرلب قاراب طوروچی؛ ۵) جه‌ربی. خاننڭ اوی اچنده‌گی یوموشلارینی اوته‌وچی؛ ۶) اوبرا. خاننڭ یاقن — سر خدمتلرنه یوروچی ایلچی؛ ۷) که‌شیك. خاننڭ یورط تیره یاغن دشماندان صاقلاوچی؛ ۸) قوروچی — خاننڭ

یاسده قچ کوته‌روب خانی‌ی صاقلاب طوروجیلار؛ ۹) شغاول ـ خان‌نڭ اینك توبنده طوروجی ـ بوکاول؛ ۱۰) اوغلان ـ خان‌نڭ خانلق مصبینه مه آلی طورغان طوغانلاری ، شاهزاده‌لار.

مملکت اداره‌سی خدمتنده بولغانلاری بولاردر: ۱) آتالیق ـ مملکت اداره‌سنده قاتنشی بولغان زور توره‌لار ـ منشیلار؛ ۲) یارغوجی ـ فقط حکم‌ده‌ی اشلرینی قاراوجی موتڭ حکمی ، یارغو دیب ، اما حکم یارغان کاغد (آکت)لاری ممهوجه دیب آطلغانلار؛ ۳) یاسی یاکه بتیکچی ـ مملکتده زور خدمتلرن باشقاروجی (بیسار، سیکریتیرلار)؛ بولارنڭ زورلاری کچوکلری بولغان؛ ٤) داروغا یاکه ب فق ـ ولایتلرنی اداره ایتوچی والی (غوبیرناطورلار). بولارنڭ هم کچوکلری هم برنچه ملایملرنی قاراوجی زورلاری بولغان. (داروغه ـ متعولچه اما یاساق ـ تورکچه‌در. بولارنی تاتشی، دیب هم آطاغانلار. بیری بروالی دیگان سوز)؛ ٥) سالیق ساغان خلقنڭ آلق سالیق (یعنی بوع) اشلرن قراوجی؛ ٦) شوسوبچی ـ خلقڭ آرق اشلرن، آحلق وسدا طوبدری اشلرن قراوجی؛ ۷) یامچی ـ بوجبه اشلرن قاراوجی؛ ۸) بوماں سگی ـ ولایتڭ بر اولوش اداره ایتوچی؛ ۹) یول آراجی ـ یوللار اشن قاراوجی؛ ۱۰) توتاول ـ شهرده‌گی قورغان (کریپوست) لارنڭ قاپولارن قاراوجی؛ ۱۱) سعاجی ـ ملاردان بوشلسه آلوب طوروجی؛ ۱۲) ترتاقچی . اولچه‌و اشلارنڭ عدلی توگلی ایکانن قاراب طوروچیلار.

عسکری اشرده‌گیلر مثلا شولار: ۱) توبون ـ عسکرنڭ اڭ زور باشی تولی خان موعش اسلرده آتاسینڭ یاردامچی (یاموشنڭ) ی حسابلانا ایدی، آنی اولوغ نویون دیدیر؛ ۲) تارخانلار ـ تورك ـ ماغوللار آراسندا اڭ حرمتلی بر درجه بولغان. خانلار بو درجه‌نی مملکتده زور خدمت کورسه‌تکان آدملرگه گه بیرگانلر. بولار مملکت اداره‌سی شمه قاطوشمانلار، لکن عسکری خدمتده‌صانالغانلار. آلار عدیله‌گان وقتلارنده خان یانینه کروب بوروگه رخصت بولغان. آلار طوغز مرتبه عیبلی بولمی طوروب حکم‌گه تله‌کمه‌گانلر حکم ایتولمه‌گانلر اولوم جزاسینه مستحق ایته طورغان اشلرده‌گنه حکم ایتولگانلر. (زور باده بوتون‌ای درجه‌نی تاروبق دیلار)؛ ۳) تومن باشلغی ـ اون مڭ عسکرگه باش؛ ٤) مڭ باشی ـ مڭ‌گه باش؛ ٥) یوز باشی یوزگه؛ ٦) اون باشی ـ اون عسکرگه باش ایدیلر؛ ۷) تورغاوت یاکه تورغاول ، که توبی قاتار خانڭ اوردوسی صاقلاوچی عسکرلك بوبله طوروجیلاری؛ ۸) که‌سه‌ول ـ خانڭ اوردوسی صاقلاوچی عسکرنڭ کوندوز طوروچیلاری؛ ۹) عسکرنڭ آرق اشلرن قاراوچی بوکاول اسمنده بوریولگان. عموما عسکر اوری معرتڭ بیك چروه دیب آطالغان. عسکری خدمت باشنداغی آدملر اداره اشلرینه، اداره‌ده‌گیلر عسکرنڭ‌گه قاتناشمغانلار. عسکرلك اداره‌دن قاپی آیرولماغان، چونکه مملکت اوری عسکری مملکت بولغان.

عموما آق سویه‌ك صنفنی یستی دیب آطامق ممکن بولغان؛ لکن مڭ باشندان توبه‌نگی مموریلر بیك ییغیب یعنی آق سویه‌ك قولا آلماغانلار. قارا سویه‌ك عوام خلقی اول آرالاردان درجه جهتندن آیرلماغانلار، تیك عمرلری، کسبکارلاری

اعتبارى ايله: يارچى، بولاوچى، سونچى، كوبورچى كبى اسملر بيره آلغانلار.
مملكتده‌گى صنفلارنڭ اسملرى جغتاى اولوسنده تيمور وآنڭ بالالارى دورنده بر آز
اوزگارگه‌نلرده بو اوزگارش بيك جزئى گنه بولغان حتى چنگيز زمانندان باشلاغان
بو ترتيبلر تيمورلردن صوڭره عملده يورگان.

عسكر ترتيبى — توركمغول دولتنده برنڭ بو زمانداغى كبى معين
صالداتلق بولماغان. حتى صوغشقه يارارلق هر بر ير آدم عسكر صانالغان. تورك
هم موغوللار اورلرى طغاولنڭ عسكر بولوندىقلارى، آتلارى بر كره هم عسكر بولماغانده
آرتو لازم بولماغان، خلق آت اوستنده طوغوب، آت اوستنده اوسكانى اوچون آتده
منارگه اويرەتورگه حاجت بولماغان. [illegible] آوچيلق بلە مجبور بولغان.
بو اوزى عسكرى عادت اورنينه طوررغان، حتى آو [illegible] بويوك صف كشيلرگه
مجبورى اش صانالغان. جوجى خان اوروغى [illegible] خاقنده آو [illegible] داغى
باشلق ايتوب يبارمه‌گەن. [illegible] بوتون جنگى عسكرلكدن
عبارت بولغان. [illegible] عسكرى ترتيبله اوڭ، صول،
توب ديب بولنشب اوطورغانلار. هم بو قسم‌لر [illegible] مثلا بونى يعنى
اون مڭلرگه بولنوب اوطورغانلار. [illegible] آلتون اوردانڭ [illegible] طرفنده بونلاردا
وروڭغان هم [illegible] (مغنيت)
وعمر قسمله‌لر [illegible] اما شول وقتده شرق طرفنده حاضرگى [illegible]
صوزلوب كيتكان اوروغلار [illegible] قوياندا [illegible] صول، ديب
آطالغانلار. اما [illegible] حالبوكه باقى عسكرلر هم شول اطرافداغى [illegible]
اورتاه باكه توب ديب آطالغانلار [illegible] و كوڭگى [illegible]
مثلا: حاضرگى قيرا قرغز [illegible] قسمه‌لرى [illegible] اوڭ هم صول ديب ايكى [illegible]
اولونكه بولنب اوطورالار. [illegible] شولاى [illegible] صوغش [illegible]
[illegible] اورن طوتچاقلارى [illegible] بولار [illegible] هم صوغش وقتنده
پيدييه آلارى [illegible] توركه حاجت بولماغان [illegible] صول توب بابنه
ام توب، كه اولوغ توب ديب آطالغانلارى اصل مركزده بولغانلار. هم بو اوڭ
صول، توب (اورتا) لارنڭ [illegible] اورلارى [illegible] بار. تورك
خلقى حتى اويرنده [illegible] مجلسلرده اوطورغاندا عسكرى ترتيبنڭ قاى
صاقلاغانلار، [illegible] اوڭ قسمى اورندا [illegible] كيشى ياتاغى،
مجلسلرده كيمنڭ قايسى اورونده اوطورغاندى، [illegible] كيمنڭ آرندا. كمنڭ آلدا
بوروچلمى آلدان معلوم بولغان. بو صوڭغى حاللر حتى بوكون قازاق وغير كوچمه
توركلرده قسما صاقلانوب قالغان. يعنى توركلر حتى بوتون [illegible] عسكر بولغانلار،
بتون معيشتلرى [illegible] عسكرلك اساسينه قورولغان بولغان. تورك [illegible] عسكر
فقط آطليمنه بولغان. [illegible] صوغش ميدانلارينه [illegible]
بارغانلار. اوشبو [illegible] صوغش [illegible] بولارده [illegible] كوبيسى [illegible]

كیم آطماغانلار. تاتار عسكری اورلرینڭ حركتلرنده بیك تیز، برده قورقمی طورغان

تورك - ماغول عسكری صوغش وقتنده.

باطر هم بیك اوستا آطوچی. عسكر باشلقلارنده بیك قایوی صونوچی بولوچیلقلاری سیزیلی. هجوم ایتكان یرلرنده حكمه گیلر. چیكلوب قاچقان عسكرلرنی، یاصاق قانونی بوینچه، شونده اوق آصقانلار.

آلتون اوردانڭ باتو كاربیتوی كیلگان وقتده باتو حضورنده میلیوندان آرتق عسكر بولغان. عسكری اشلرنڭ ترتیبی بیك محكم قویلغانلقدان بولارنی آشاتو، اچرتو، اداره ایتو خصوصلارنده هیچ اوقاسزلق، ترتیبسزلك كورلمه‌گان. عسكرنڭ آرتندان حاصلك اسوچیلقی تونواری، یورتكانلر. بر آطاولده، شول كوندن آلوب ایكنچی‌نی مگانلر. آرغان آطلارنی كیری قایتارغانلار. آرق بته آط اتی آزق بولغان. عسكرنڭ آشی طورغان برسه‌ی كیبدرلگان (قاقلاغان) ات هم قورت كبی ییگل نرسه‌لر بولغان. عسكر آراسنده شهر قالقالارنی هم قورغانلارنی واطور اوچون مهندسلر یوروتكانلر. مهندسلر باشتا آتو، قورغان (كرپوست)لار اچنه اوتلی میلمه‌لر یاودرو، قورغان واتو اوچون یصلغان ماشنه‌لارنی اداره ایتو كبی اشلرنی قاراغانلار. ماغوللار اوچون كرشوسلر واطو بر نرسه‌ده حسابلانماغان. عسكر اوزی «چریك» اما دشمان عسكری «یاو» دیب آطاغانلار. عسكرنڭ آلدنده طوتقان بایراقلاری «طوغ» دیب آطالغان. تورك عسكرینڭ طوغینڭ اورتاسنده قارا هلال (آی) صورتی بولغان.

عسكرنڭ قوراللانو هم ترتیب طورو ترتیبی اوشبو روشده بولغان: عسكر ایللی كشیلك واق صنفلاردان توزولگان. هر بر صنف بیش صفقه آیرلا. هر بر صفده اون كشی بولا. هر صنفنڭ آلداغی ایكی صفی تمام قورالی. آرتداغی اوچ صفی اورتا درجه‌ده قوراللانغان بولا. آلداغی صفلارنڭ هر برسی باشدان آیاقغه قدر تیمر كیوملر كیوگان بولالار ایدی. قوراللاری: اوق، جه‌به، سونگی، قلچ، هم سونگی باشینه یاصالغان قوروق‌دان عبارت بولغان؛ بو قوروق بله آلار دشمانلارینی مویلارندان تله‌كدرگانلر ده آت اوستندن یغالار. بو آلداغیلارنڭ آطلاری هم تیمر كیوم كیوگان بولغان.

صوڭغی اوچ عصرڭ قورالّاری‌دا آلداعلارنی کبك ولعان، تیك بولارنڭ اوستلر- نده‌گی کیوملری یا بالاوز ایله قطرلعان کون یا که چلمه‌رله‌ب اشله‌نگان تیمر کیم بولعان. آلداعی صعداغی تیمر کیوم بله بولارنی آراسدا آیرما بولعان: آلداعیلارنی قاباروب طورغان بووثلی تیمرلر، اما بولارنی چلته‌رگه بولعان. صوڭغی صعدا- عیلار آطلارنڭ ایڭ شه‌ب هم ایڭ یگللرینه منگانلر، لکن آطلاری کیومسز بولعان.

تورك – ماعوللارنڭ صوغش اسباپلاری
بارسی بر یرده

دشمانه قارشی کیلگانده صوغش‌نی «ایر آول» دیگان باطرلار باشلاغانلار. بولار باشلاب دشماننڭ آلداغی صفینه هجوم ایتکانلر؛ شوندان اش قزوب بتون عسکر صوغشقه طوطونا طورعان بولعان. تاتار عسکرلری آراسندا ایر آوللق اشلرنده یوروب اوتکارگان بعض عسکرلر «بز صوغشنڭ آلغی تزو صعلارینه شولقدر ایبه‌له‌شکانبزکه، اول برگه اوی اچیز قبیلندن بولوب قالعان» دیب سویلی طورغان بولعانلار، هم واقعا، تورك وماعول‌حلقلاری عسکرلکده بیك آرتق ایبه‌له‌شکانلر هم آلك. زمانینه کوره، بیك مکمل بولعان ترتیب ونظملارن بماء یوثوروب قتلارینه سکندروب بتکانلری صوعش میدان اصلا قورقمی اوراتی ایبوب قاری طورعان بولعانلار.

IV

واق خانلقلار هم تورك ایلی شوكتینڭ تشبووی.

١

خانلقلارنڭ تشكلی.

توقتامش، بله ایدگو، اولگاندن صوڭنده آلتون اورداداغی نزاع همان شول توقتامش بالالاری هم آنڭ ایسی به ایدگو بالالاری آراسنده بولدی. بوڭا اوستینه كوك اوردا هم آق اوردالاردا یوزلی خانلار هم آنڭ بالالاری اوزلرینه آیروم قاراق خانلق یاصاب، شولوق صوڭده‌كی ... بالالاری ... اوزلرینه ... بر یول ... بارسی‌دا شول ایدگو بالالاری بله هم اول آرالارده طرطوشلار ... توقتامش‌نڭ قولدی بالالاری به جمای خانلاری آراسنداغی ... شول حوجی اولوسی ... لارینه قوشلوب كیتدی. ... ایلنڭ ... واق ... بولووینه سبب بولدی. موندای نزاعلارنڭ اولی مركزدن ... ایدی: الكی تیمورنڭ عیرق آرقاسنده ... یول ... تیموردن صوڭ ... یول ... توقتامش ... اوشبو ... نزاعلار دوام ایتوب نتیجه ... بیردی: شولای ایتوب واق ... خانلار بارلدی.

قرم، قزان، نوغای هم استرخان خانلقلاری ـ ١٤١٩ نچی سنه توقتامش بالالاری به ایدگو آراسنداغی جوسندا توقتامشنڭ اوغلی قادر بردی، اولگاچ آنڭ اورنینه شولوق توقتامشنڭ طوغلان اولوغ محمدی تخته اوطوردیلار. وشولوق صوغیشدا ایدگوده اولدی. آنڭ ... نورالدین منصور ... بوزه اسملرنده اوغلاری ... ایدی. آتالاری اولگاچ بولوب ایل كوچلرن (یعنی ...) ... كیتدیلر وشوندا كیتدیب یوما آوروودان بورالدین ... آوروودان ... (١). اما ... اوج اوغلی ... بله خاننڭ اوغلی بولغان غیاث‌الدین ... باغچه ... لار. آندا بر نیچه یل عمر ایتكاچ ... غیاث‌الدین ... ایتوب، عسكر جیوب اولوغ محمدكه قارشی صوغش

(١) نورالدین ایدگونڭ ... مشهور ... اوغلی ... مرادم ... آتالاری ... هم ... لاری اورتكلر آراسنده ... ایدگو ... صورتنده ... سویله‌نوب طورا ... مرادم ... نورالدین ... هم نورالدینڭ آتاسینه قراب ... مشهوردر.

آچقانلار. جایق بویلارندا هم صامار بلقاسی تیرهلرندا بولغان توقتاشلارده اولوغ محمدنی
شیربن اوروغندان بولغان، اورتهنگ اولوغ بیگی تیگنه بینگ خانلقنی سایلی. (صونگره
بو بیگنه ایدگونگ منصور بیرله بر طوغمه بولغان قریمه اوغلانی بیگی آستی.) حیکتگان هم
بون کوچ ایدلنگ غرب طرفنده قریم یقینینه دیبارغه مجبور بولغان. صونگندان، غیاث الدین
اولگاچ، منصورنگ آلنگ اورنینه ایدگو زمانداغی تیمور خاننگ اوغلی کچوك محمدنی
اوطرتقان. لکن آخردان کچك محمدنی کچیکنه گنه قبیلهلار قول آستندا قالغان قبیله رئیسی
«براق» خانغه تابع ایکن. لکن منصورنگ توده بینگ زور بولغاندان براق خان قورقوب
آنی اولترتکان. مقاصی ینه وارور. ینه کچوك محمد بینه کیتوب، قسمهلرنی براقدان
آیروب اوز یانلارینه جذب ایتکانلار. آخر کچوك محمد قسم قبیلهلار ینه براق حسن
آراسندا صوغش باشلانغان. بول صوغشندا براق اولترلوب خانلق یونی هم آلنگ شرق
طرفلاری کچوك محمد قولندا قالغان. موندان صونگ اولوغ محمدنی ینه کچوك محمدنی
آراسندا صوغشلار باشلانغان. ۱۴۳۲ نچی ییللارده استرخان یانندا بولغان زور صوغشدا
صلح بولوب، اولوغ محمدنی دولتنگ صول یاغندان کوچ آلدیره. بوندا بول صوغشقه
رضا بولغان. سرای یعنی آلتون اوردانگ مرکزی بندوار اولگاچ ینه [illegible] خان [illegible]
قولینه کرگان بولسهده [illegible] ایدگو بالالاری قولینه کوچکان. اول وقت [illegible] یاغندا
توقتامش نسلندن هم اولوغ محمدگه ده طوغان بولغان دولت بیردی (۱) اسمنده برهو
خواجهلق اوروب کیتکان. بولار بوطرفی اولوغ محمد [illegible] ایدیلر. اینکیلر [illegible] طرفندا
اولوغ محمد بیله اوراق [illegible] کیمه [illegible] اولوغ محمد [illegible] نگ قوتهرات
اوروغندان بولغان ایدگو اولوغ بیگی [illegible] حیدر میرزا آراسندا [illegible]، حیدر میرزا قولیندا اوچ
تومن (یعنی اوتوز مینگ) قدر توکمرات بولغان. [illegible] اولوغ محمدنی قوغان و آلنگ
اورنینه توقتامشنگ جلال الدین اسملی [illegible] سید احمد خاننی اوطورتغان
(۱۴۳۷ نچی ییل). اولوغ محمد خان [illegible] کروب [illegible] دیگان [illegible] (۲) بر آز
طورغان؛ آخردان آندا هم چیدی آلی حاضرگی [illegible] تاغیه کیتوب [illegible]
جواش. موردوا، چرمش کبی خلقلاری هم [illegible] اولارنی [illegible] اوز [illegible] قازان
خانلغی، یاصاغان (۱۴۳۹)

قریم ـ قریمدا حیدر میرزالار حکم سورگان [illegible] میرزا. دولت بیردی اولگاچ،
آلنگ بالالارن هم اوتورگه تیهگان، لکن آلار قاچقانلار. آرادان حاجی گرای، دیگان وعمی
چرکسلار آراسینه قاچقن. سید احمد خان ([illegible]) بر [illegible] خانلق ایتکندن
صونگ حیدر میرزا اولگان. اول اولگاچ قریم میرزالاری [illegible] میرزالاری کوچهگه [illegible]
سید احمدنی قوغانلار. آلنگ اورنینه دولت بیردینگ [illegible] کیتکان اوغلی حاجی گرای نی
چاقروب آلوب (۱۴۴۹) خان ایتکانلر. حاجی گرای [illegible] اوطورووی بیله آلتون اوردادان
تمام آیرلغان مستقل «قریم خانلغی» [illegible]

---

(۱) دولت بیردی تاش تیمور اوغلی، تاش تیمور [illegible] محمد [illegible] ایکنچیلی
حسن بیله بر طوغان بولغان.
(۲) بیلیف حاضرگی تولا گوبرناسندا

بو وقت سرای هم آنڭ اطرافی «اوروس» خان نسلندن شول ایدگو بالالاری تیره‌سنده کون کوره طورغان خان زاده‌لر بله ایدگو بالالاری قولندا قالغان. کچك محمد خان (۱۴۴۵ نچی یل) وفات ایتکانچی باتونڭ تختی اوزینڭ اسمی صاقلاغان. اوروس خلقی‌دا تاتارلار تصرفنده طورغانلار. اما کچك محمد اولگاچ اش بوزولغان. نوغای میرزالاری (یعنی ایدگو بالالاری) اوز باشلارینه کیتکنلر هم قبیله‌لرنڭ‌ده کوبره‌گی آلار یاننده بولغان. کچك محمد خاننڭ بالالاری بر آز خلق بله سرای هم استرخان تیره‌سنده کوچوب یوروگانلر. کچك محمدنڭ احمد اسمنده‌گی اوغلی آتاسی اورنینه قالوب سرای‌دان طوروب مملکتنی اداره ایتکان؛ اما محمود اسمنده‌گی اوغلی هم آنڭ قاسم اسمنده بالالاری استرخان شهرنده طوروب اداره ایتکنلر. آخر احمد خاندان صوڭ آنڭ اوغلی سید احمد خان بولوب، آنڭ دورنده سرای تمام سکان هم سرایڭ بردن بر تابعی بولغان اوروس‌لاردا مستقل بولوب قالغانلار. قاسم خلفلاری حاکن سید احمد بن احمد خانڭ اوغلی بولغان ایکنچی قاسم هم شول احمدخان‌نڭ مرتضی اسمنده‌گی اوغلینڭ بالالاری استرخان‌نی اداره ایتوب **«استرخان خانلقی»** اسمن طوطوب طورغانلار.

نوغای میرزالاری هم اوز باشلارینه بولوب جایق بویلارنده هم ایدل بله جایق آراسنده (حاضرگی اورنبورغ، سامار، اوفا ولایتلرنده) بر بوآرتلی تخته اوطوروب مستقل **«نوغای اولوسی»** بولوب کیلگانلر. شولای ایتوب آلتون اوردا اورننده «قازان»، «قریم»، «اوروس»، «استرخان»، «نوغای» اسمنده بش مملکت توزولگان.

شیبان بالالاری — شیبان خاننڭ بالالاری اوزلرینه میراث بولوب قالغان کوك اوردا (حاضرگی آقمولا، طورغای اوبلاستلاری) نی اداره ایتوب کیلدیلار. اورال طاولارنده، آق ایدل بویلارنده عمر ایتکان باشقردلر کبی خلقلار، حتی صوڭراق قزان یاقلاریدا بولارنڭ قولنده بولدی. شیبان بالالاری شیبان‌نڭ اوزندن دورتنچی بوونداغی منکو تیمور (۱) اسمنده‌گی بالاسندان طارالغانلار. توقتامش خان آقصاق تیمور قوتی بله آلتون اورداغه کیلگانده حاضرگی قزاق صحراسندا اوشبو منکو تیمورنڭ «الیك» اسمنده‌گی اوغلندان طوغان «قان‌بای» بله «بولات» اسملی اوغلاندان طوبن «عرب اوغلان» هم «ابراهیم اوغلان» دیگانلر حکم سوره‌لر ایدی. اما شول منکو تیمورنڭ «بیك قوندی» اسمنده‌گی اوغلی حاضرگی تومن یاقلارن، آق ایدل هم قازان طرفلارن اداره ایته ایدی. مونه شول وقتدان باشلاب منکو تیمورنڭ «بیك قوندی»‌دان بولغان بالالاری شمالی یاقنی، اما «بولات»‌دان بولغان بالالاری جنوبی یاقنی اداره ایته‌ر بولدیلار.

شمالی شیبانیلاردان اول معلوم بولغانی بیك قوندی‌نڭ اوغلی «حسن سلطان» (۱۲۶۸—۱۲۷۶لاردا) آندان صوڭ شول حسن‌نڭ طوغمه‌سی علی هم آنڭ اوغلی حاجی محمدنڭ اوغلی «محمودك» هم بو محمودك‌نڭ اوغلی «اسحق» (ابراهیم) بولغان: بولار حاضرگی تومن، طوبل هم باشقرد ایللرن حتی ڤولغه‌نڭ صول طرفی حاضرگی سامار، اوفا یاقلارن اداره ایتکانلر هم «تومن» و «قازان» خانلاری دیب آطالغانلار. آلتون اوردادا ایدگو کبی شهرتلی، کوچلی

(۱) منگو (بکه ملك) تیمر بن باداول بن جوجی بوقا بن بهادر بن شیبان.

بيك نسللرى بولغان كبك، كوك اوردادا مونداى بيكلر بولغان. مونه شول ايباقلار دوريه قدر جوجى اولوسى‌نڭ شرق شمالى طرفلارن (يعنى حاضرگى توبولسكى ولايتلرن). اول وقت بيك مشهور بولغان «طايبوغا» اسمنده بر نسل اداره ايتوب كيلگن: بولار بيك قوندى بالالارينه باش بيرمه‌گنلر، اوز اشرينه تمام اوزلرى خواجه بولوب تارغانلار. بولارنڭ «طورا» بوينده «چينگى»، ايرتيش بوينده (حاضرگى توبولسكى‌دان ١٦ چاقرم توغارى) «ايسكر» ديگان قالالارى بولغان. طايبوغا نسلندن ايباقلار وقسداغيسى «مار» اسملى بيك بولغان. اول ايباقنڭ قرينه اويله‌نگان. ايباق اوزى كوچلى خانلاردان بولغانغه «مار» بله آنڭ طوغانلارينڭ بيك قوندى بالالارينه باش بيرمه‌ون يارانماغان هم اوزينڭ كيه‌وى بولغان مارنى اوتروب آنڭ ايلن هم شهرلرن اوزينه قوشقان. مارنڭ بالالارى دحى فرصت طابوب بر وقت (١٤٩٤ نچى يل) ايباقنى اولترگانلر. بو سببدن بيك قوندى بالالارى بله طايبوغا بالالارى آراسندا نزاع، صوغش كيتمكان. ايباقنڭ اوغلى مرتضى هم شول مرتضى‌نڭ «احمد گراى سلطان»، هم «كوچم سلطان» اسملى اوغللارى ايباقنڭ قون آلورغه طرشمانلار: كوچم سلطان، مارنڭ طوروبى (١) بولغان يادكار بله بيك بولاطى (١٥٦٣ نچى يلده) اولتروب چيبكى هم ايسكر قالالارن وبتون ايلى اوزينه آلوب شول يرده تمام مستقل «سبير خانلغى» ياصاغان.

جنوبى شيبانيلار طاغن اور ناسلارينه اش كورگانلر: بولار بولاطنڭ «عرب» هم «ابراهيم» اسمنده‌گى اوغللارندان تارالغان ايككه آيرلمشلار. كوره‌ك وقت عرب بالالارى ابراهيم بالالارينه تابع بولوب كيلگانلر. قوت ابراهيم‌دان صونڭ اوغلى «حضر» قولندا بولغان موندان بر وقت «قانباى» بنڭ محمودك خواجه» اسملى اوغلى كوچنى اوز قولينه آلغان. اول بيك قوتلى خان بولوب كوك اوردانڭ بتوسن قولندا طوتقن. ١٤٤٦ نچى يل ابراهيم نسلندن «ابوالخير» خان محمودك خواجه خان‌نى اولتروب آنڭ ايدگو نسلندن بولغان خاتون وزينه آلغان هم توگل كوك اوردا‌غه‌نه بلكه آق اوردالارغه‌دا مستقل خواجه بولغان. عرب اوغلان بالالارى اوز قول آستلارنداغى قبيله‌لرى بله بيگه موڭغا تابع بولغانلار. بوالخير يانندادا ايڭ زور تعودلى بيكلر ايدگو بالالارى بولغانلار. آلتون اوردانڭ توب ملقى بولغان اوزبك قبيله‌لرى همه‌سيده ابوالخير يانينه جيولغانلار هم آنڭ بله بر گه خايقدان بالقاش‌غه. آرال‌دان ايرتيش بويلارينه قدر بولغان ييرلرده كوچوب يوروگانلر: آنڭ وقتنده براق خان هم كچك محمدخان بالالاريدڭ، حتى شمالى شيبانيلاردان ايباق خانلارنڭ اعتبارلارى بولماغان. اول خوارزم ياقلارن تيمرلر قولندان آلوب، تيمر بالالارنڭ برسن اوتروب ايكنچيلرينى تخسكه اولطرتقالاغان: لكن اوزى اولكاچ مملكتى ايكنچى نسل قولينه كرگان. ابوالخيردن صونڭ آنڭ طوروقى «شاه بخت» (شيبانى) خان كوچ آلغان. لكن مونسى باباسينڭ دولتن قايتاروب آلوب‌ماتنماغان، بلكه آلا آلماغان‌دا ماوراءالنهرگه، تيمرنڭ، پايتختى بولغان سمرقندگه باروب كروب. آتاسينڭ ايلى ماوراءالنهر طرفلارينه كيتروب جيغان. ابوالخيرنڭ طوغانى «بوركه سلطان» باشدا، ابوالخير بله بر كيگانده بولوب بوروسه‌ده آخر وقتندا نوغاى ميرزالارى قوتقى‌سينه توشوب دشمانلق كورسه‌تكان. اوشبو سببدن آنى شاه بخت (شيبانى) خان اوترگان. ابوالخير بالالارى ماوراءالنهرگه كيتكاندن صونڭ بوركه سلطان بالالارى

---

(١) يادكار بن قاسم باركه قاسم، بن ممت (محمد) بن آبدرور، بن مار.

(یعنی عرب اوغلان سلطانی) اصل اوزبك ایلنده، كوك اوردادا قالغانلار. بو اوروغنك ایلبارس» اسملی اوغلی ۱۵۰۵ نچی ینی خوارزمنی آلوب اول یرده اوز باشینه مستقل مملکت توزوگان.

ابوالخیر بالالاری موبالیبر ترکستانده یعنیلار. اوشبو یول بله بو سلالدن «بخارا خانلغی» هم «خوارزم (خیوه) خانلغی» اسمنده ایکی خانلق توزولگان.

چغتای هم قارای خانلاری ـ چغتای بالالاری. تیموری اولگاچدا ترکمه اشلرن بویه‌سیه، تیمور بالالاری آراسنده‌غی بولغانلارنی قاندانوب قالا آلمادیلار. آلار صوکندان مملکتلرن صردر... ویدان قطعی اچنه موغولستان باغینه قدر کیکه‌یوب مستقل مورینه دوندیلار. لکن اول XV نچی عصرنك صوكغی یارتیسنداغیه بولدی بو اشنی ایلگری‌ک اشله‌نك ممکن بولمه‌دی اول آرا بوغالاری موکن. اوکمایسزلق ایدی

تیموری ومعدا قیرال بی، اوزبك ایلی، ینیکه بولب، شرقی ترکستاننك بر موبوشینه صعیدر و بیورکه یقع ایمی باشاباشا ایدی: لکن تیمورنك آقسق عمرنده اش خداداد بله خضر خواجه دیلر. بولار اوزلرن تیموره یم ایبوب آر آرلاب عریکه‌طا صفت کیده‌سر. تیمور بالالاریدان شاهرخ، اولوغ بیكلار بداداد بولار اورلرن تاج صابلادیلار. ۱۳۶۱ ده خضر خواجه او کوچ آندان دورت اوغلی قالغان ایدی. شولار اول آرا آتالارینك اورنی اوچون ترتلاشدیلار. ۱۴۰۸ نچی یلده قدر خضر خواجه‌نك «شاه جهان» اسملی اوغلی آندان صونك ۱۴۱۶ غه قدر شاه جهاننك اسمی محمدخان. آندان صونك (۱۴۲۰ گه قدر) شاه جهاننك ارینی سفق جهان آندان دونك خضر خواجه‌نك «شیر علی» اسمی اوغلننك بالاسی «ویس خان» منسکده بش خان حساب ایتولدیلار. بکی طوغانلار آراسندا اورلکر تراغلار دوام ایتدی و ویلارغه قدر چغتای خانلاری‌نك کوبرونك اسی. شرقی ترکستاندا بوخا هم ... لا بدا ایدی. ویس خان اوزبك اورداسی هم ایلن‌خاصرگی‌یندی صوولسمه انی معنی بولاره توه‌دی ویس خان اولگاچ چغتای اولوسنده‌گی ماغول (زنبار) بیکلاری (۱) اککه بوله‌سر. برسی ویس خاننك اولوغ اوغلی «یونس»نی اککنچیسی کچك اوغلی ایسه‌ن بوغا خاننی اوطرتوبه تیه‌دلر. آخرداه ایسه‌ن بوغا طرفدارلاری حکمت یونس خاننی واوع... کیردیلر. اول آنی ایران طرفینه ییه‌ردی (۱۴۳۴). بو وقت چغتای اولوسی تاه‌مصر وافی اولوسیگه بولنب، امیرلر طرفدان اداره ایتله ایدی چونکه ... ایسه‌ن بوغاغه اول قدر اعتبار اینمی طوردیلار. امیر خدایدادنك بالالاری هم صورولاری کاشغر یرلارینی تمام مستقل اداره ایتدیلر. ۱۴۴۰ نچی یللارده ایسه‌ن بوغا کوچ جیا باشلادی. هم اول تمام‌مستقل خانات سمرقنده‌گی ابو سعید میرزاغه قورقنچلی کورشی بولدی. اوشبو سبدن ابو سعید بله ایسه‌ن بوغا آراسندا تالاس

---

۱) خفتی اولوسمده خانلارینك اورلری غه‌ملکنی ماغول عسکری هم بیکلری اوزلرینك ماغوللاری اوروغوی صافلادیلار. مسلمانلغی بیك صونك قبول ایتدیلر. اوزلرینك ماغول غا قارنی بی طوتدیلار. توتبو سبدن خفتی اولوسنك شرقی قسمی (خصوصا خاصرگی یدی صو ولایتی کوب عرفی هم جوغاریا) ماغولستان دیب اما بیکلری هم خلقی ماغوللار دیب اطلاندیلار.

بويندا صوغش بولدی هم يونس‌نی ايراندان آلوب ايسەن بوغه‌قارشی يبەردی(١٤٥٦). يونس ابو سعيدنڭ ياردامی بله چغتای ايلينڭ كوب قسمن آلدی هم يدی صو بله فرغانه آراسندا (خصوصا شول آراداعی ييدی كنت ديگان شهرده) طوردی. ايسەن بوغا (١٤٦٢ ده) اولدی. آنڭ اورنينه قالغان اوغلی «دوست محمد» هم دوست محمدنڭ اوغلی «كبك سلطان» ١٤٧٢ لرگه قدر شرقی توركستاندا، طورخان ياقلارندا يونس‌غه خلاف بولوب اوز باشلارينه يورودیلر؛ لكن سلطان اولتورلوب ايلی تمام يونس قولينه بيرلدی. موڭا شول يلدان باشلاب‌قنه «مغولستان يونس خان قولندا مستقل بر «چغتای» ياكه ماغولستان خانلغی صورتن آلدی.

چغتای ايلينڭ ايسەن بوغا هم يونس‌لار وقتندا غرب طرفندا كوچه‌يووی ابوالخير دولتينڭ توشووينه هم آنڭ اورنينه قازاق خانلقلارينڭ تشكل ايتوب كيلووينه سبب بولدی. براق‌خان اولترلگاچ (١٤٢٨ده؟) هم كوك‌اوردا بله آق اوردادا شيبان بالالارندان محمود خواجه خان هم آندان صوڭ ابوالخيرلر كوچه‌يب كتكاچ براق نسلينه جوجی اولوسنده كون بولمادی. ابوالخير آلارنڭ ايللرن (يعنی جوجی اولوسنڭ صردريا هم آنڭ شرقنده كوكچه دڭگز يعنی بالخاش‌قه قدر بولغان يير‌لرنی) اوزينه آلدی ابوالخيرنڭ بك كوچه‌يووی ايسەن بوغا خانلار اوچوننده بيك مطلوب بولگان ايدی. شوڭا اوچون ايسەن بوغا براق‌نڭ اوغللارينه اوزبيڭ ايلنده اورن كورسه‌تدی. براق‌نڭ «جانبيك» هم «گرەی» اسمنده‌گی اوغللاری، اوز ايللرنده‌گی ابوالخيردن راضی بولماغان خلقنی آلوب، ايسەن‌بوغا يانينه باردیلار. ايسەن بوغا آلارغه «چو» بلەسی بوينده «قوزی باشی» ديگان ييرنی بيردی. ابوالخير اولگه‌نچی خانلق بله گرەی شول ياقدا كوچوب يورودیلر، اول اولگاچده اوز ايللرينه قايتدیلار. آلار بالالارينه شول زمن قازاق دشت‌لارندا طورغان آق اوردا خلقی جمعوب جاضرگی سيمی پالات، آقمولا اويلاسلارندا توتلی «قازاق خانلغی» توروديلر. اول وقت ايكی يوزمڭ قدر قازاق بولار قولندا ايدی. گرەی خان خان اسمی بله، اما جانبيك ايسه سلطان يعنی خانغه تابع اسمی بله يورودی.

٢

واق خانلقلارنڭ اوز آرا مناسبتلری.

سياسی مناسبت – ذكر ايتولگان طوغر خانلقلاردان باشقه ينه ماشده‌راق، تيمور بالالارينڭ مملكتلری‌ده بار ايدی. اوشبو خانلارنڭ بر برسی آراسنداعی سەبسی مناسبتلری مصلا باشرالی، براج، طالاش، صوغشدان‌عبارت دبه‌رلك ايدی. تورك ايلی اول وقت بر صوغش ميدانی بولدی، آنڭ ايلڭ توب ييری بولغان قازاق صحرالاری بورلی وقت تورلی سللوڭ كوچه‌يوويه قاراب قولدان قولغه كوچوب طوردی.

غربی خانقلار هم آلار آراسندا نوغای ميرزالاری – شطی شيبانی يعنی سبر خانلاری حاجی‌بوغا بالالارن صعنله‌نكاچده، ايدل هم قما طرفلار بنداعی كوچلرن سبرگه آلديلار. شول فرصتدن فائده‌لانوب نوغای ميرزالاری، اوزلرينڭ شول وقتغه قدر كوبرەك

«دون» بویلارنده. شمالی قافقازیاده یوری طورغان کوچلرن جایق هم ادل یلغهلاری آراسینه، حتی «قرم» طرفلارینه کیتردیلر. باشقردلارنڭ اورالدان شرق طرفنداغی قبیلهلری سبر خانلاری؛ اما اورالنڭ جنوب هم غرب طرفنداغی قبیلهلری نوغای میرزالاری قولنده قالدی. نوغای میرزالاری بو یرلرده اورنلاشوب آلغاچ دشت قپچاق خانلارینڭ سیاستنده ایڭ مهم اورننی طوتدیلار. هم سبر خانی «ایباق»دا بولار بله بر بولوب، اون بیشنچی عصرنڭ صوڭغی یارطیسنده. دشت قپچاقنڭ قاسم غنه سبرده بر اش حقنده شونده یاروب قاطشدیلار. نوغای میرزالاری اوز باشلارینه حکم سورگاننڭ اوستینه خانلارنڭ همهسنده بیکلك (وزیرلك) اورننی اوز قوللارینه آلوب بوتون مملکتکه خواجهلق ایتدیلر هم ایللرن اوز آرالارنده بولشوب اداره ایتدیلر.

منصوری براق خان اولترگاندن صوڭ قاضی میرزا. آندان صوڭ ابوالخیر وقتنده ابوالخیرنڭ بیگی توسلی بولوب نورالدین اوغلی وقاص میرزالار خواجهلق ایتدیلر. ابوالخیرلر وقتنده استرخانده کچك محمدخاننڭ اوغلی محمودهنڭ قاسم اسملی اوغلی خانلق ایتوب صوڭ بانده منصور میرزانڭ اوغلی تیمرنڭ وزیرلك ایتدی. وقاص میرزا ابوالخیرنڭ ایڭ یاقن دوستی ایدی. حتی ایکیسی بر آیاق (صاوت) دان ایچهلر ایکان. میرزالار اوز آرالارنده طاطو طورمیلار. قاضی میرزانڭ اوغلی خوجاش میرزا بله وقاص بر برسن کوره آلمیلار ایدی؛ آخردان خوجاش وقاصنی اولتردی. ابوالخیر یاننده وقاصنڭ موسی بیك هم یامغورچی بیك دیگان اوغللاری قالدیلار: آلار آتالارینڭ قانن آلو نیتی بله خوجاشقه هجوم ایتمك بولوب ابوالخیردن یاردام سورادیلار. ابوالخیر. اوزبیكنڭ طوغانی بورکه سلطاننی دشت قپچاقنڭ شرق (آق اوردا) طرفلارنده کوکچه دینگز (بالخاش کولی) طرفلارنداغی قبیلهلرگه خواجه ایتوب قویغان ایدی. اول هم ابوالخیر کبك اوق کوچلی هم نفوذلی ایدی. موسی بله یامغورچی شول بورکه سلطانغه مراجعت ایتدیلر؛ اول آلارنڭ صوراغانن قبول ایتدی. برگهلهشوب باروب خوجاشقه هجوم ایتوب ایلن آلوب اوزن اولتردیلر. موسی بلهن یامغورچی اوزلرینه یاردام بیرمهگان اوچون ابوالخیرگه خاطرلری قالوب بورکه یاغینه آوشدیلار: بورکهنڭ آتاسی یادگار سلطان اول وقت تریك ایدی. آق خان کوناروب آڭا خدمت ایتهر بولدیلار. ابوالخیر اوزی اول زمان خوجیاولوسینڭ ایڭ کوچلی خانی حسابلانا ایدی. اولوغ بك میرزالار ابوالخیردن قورقوب تورالار ایدی. ابوسعید میرزا، هم عبداللطیف میرزانڭ اوغلی محمد جوکی میرزا؛ حسین بایقرالار همهسی یاردام صوراب ابوالخیرگه مراجعت ایتهلر ایدی. لکن اول اوزبیكنڭ ایل خلقی هم طوغانلاری بله آرتق طوپاس معامله قیلدی. شول سبدن آلتون اوردا خانی احمدخان، موسی میرزالار، ایباق خان، براق خاننڭ بالالاری، جمعای خانلاری همهسی آڭا دشمان بولدیلار. فقط دشمانلقلارن ابوالخیرنڭ کوچلیلگی سببلی گنه یاشروب طوردیلار. ابوالخیر صوڭغی وقتلارنده فالج آورووینه مبتلا بولدی. ١٤٦٦ نچی یل آنڭ یرینه حسین بایقرا کیلگان ایدی؛ شونده کوب اچو سببلی آورووی کوچهیب اولدی. آنڭ اورنینه اوغلی «شیخ حیدر» اوطوردی؛ لکن شونده اوق ابوالخیرنڭ دشمانلاری کیلب یتدیلر. براق بالالاری ماغولستانده طورغان یرلرندن قایتدیلار؛ ایباق خانلار، آلتون اوردا احمدخان، موسی بله یامغورچی هم بورکه

سلطان بارسی برگه جیولوب کیلب شیخ حیدرنی اوتردیلر. ایلی اوزلرینه آلدیلار. ابوالخیرنڭ بالالاری تورلیسی یورلی یاقعه قاچب کیتدیلر. «بورونچ» دیگان اوغلی چغتای خانی «اینه‌ن دوعا» بله قوغشوب قارادی. لکن مغلوب بولوب تول قوغشندا اینه‌ن بوغا طرفندن اولترلدی.

مونداں صوڭ نزاع ابوالخیر مملکتی طوتدرغیلارنڭ اوز آرالارندا باشلاندی. موسی هم یامغورچی‌لار ایباق بله برگه‌لشوب ایکنچیلرگه هجوم ایته باشلادیلار. باشدا ابوالخیر بالالارن یاقلیسن دیب، استرخان خانی قاسمغه هجوم ایتدیلر. آندن صوڭ (۱۴۸۱ ده) سرای خانی احمدخانغه هجوم ایتوب آنی اولتردیلر. قریم خانی حاجی گرەی اول وقت اوتاب آنڭ اورننه اوغلی منگلی گرەی اوطورغان ایدی. خانی اوتروده اول‌دا میرزالار بله ایباقغه قوشلدی. میرزالار هم آلارنڭ دوستی بولغان‌سبر خانلاری قازان‌خانلارنی بوش‌قویمادیلار.

اولوغ محمدخان قازان بیرینه کیلب اور اشقاچ‌دا اورس کنازلری بله صوغشو. آلارنڭ شهرلرینه هجوم ایتوب طورودان باشقه اش اشلی آلمادی. هم اوزینڭ اوغلی محمود طرفندن اولترلدی. کوبرەك وقت خاطرکی بیرنی هم‌صورا بوندای قورمش قالالاری یاغندا طورغالاب ابدل بوبیندا کوچب یورودی. اوغلی محمود هم محمودنڭ اوغلی خلیل. خلیلنڭ اوغلی ابراهیم. ابراهیمنڭ الهام. محمدامین. عبداللطیف اسمده‌گی اوغللاری بر بر آرتلی قازاندا خانلق اسندیلر هم. بیرلی خلقنڭ عادتنچه، مدنی بولوب شهرده (قازانده) طوردیلار. نوغای میرزالاری بله ایباقلار، ابوالخیر هم احمدخان اشلری بله مشغول بولوب یوروگانده، بوخانلار طنچ‌قنه طوردیلار. ایبق اوزی، بابالارندان قالغان لقب بوینچه، خان قازان‌خانی خابلانه‌دا اولوغ‌محمد بالالارینڭ آندا اورناشولارینه مانع بولمادی. تك ایبقنڭ بالالاریغه، میرزالار بله‌ن بر کیگاشدن، قزانغه خواجه بولورغه طرشوب قارادیلار. ۱۴۹۶ نچی یل ایباقنڭ اوغلی «ماموق» محمدامین خانني قوغوب، بر آز وقت قازانني بیله‌ب طوردی. لکن قازان خلقی اورلری ماموقنی تله‌مه‌دیلر؛ ماموق اوز ایلینه ـ سبرگه قایتوب کتارگه مجبور بولدی. اوچ یل اوتکاچ ماموقنڭ اینیسی «آغالاق» آغاسنڭ اوچن آلو هم قازانغه خواجه بولو نیتی بله، ینه قازانغه هجوم ایتدی. لکن شول‌وقتی اورس کنازی ـ اوچنچی ایواننڭ یاردامی آرقاسندا، قازانلار آغالاقنی ینه قودیلار. ایکنچی یل (۱۵۰۰) موسی بله یامغورچی اوزلرینڭ نوغایلارن جیوب کیلب قازانغه هجوم ایتکله‌دیلر هم برسنده قازانني اوچ آطنه وقت محاصره قیلوب‌دا طوردیلار؛ لکن آندادا قازاننڭ اول وقتقی‌خانی عبداللطیف، اورس عسکری یاردامی بله، بیرمه‌دی. عینی شول وقتلاردا دشت قپچاق خانلاری هم میرزالاری آراسندا، ایکنچی طاعن مهمرەك، بر اش موتله‌نوب کیتدی، که اول‌دا ابوالخیر بالالارینڭ کوچه‌یب کیتوویدر.

شیبانیلارنڭ جنوبنده‌گی روللری.— اون آلتنچی عصرنڭ باشندا جوجی‌هم چغتای اولوسلرنده اینڭ اولوغ رولنی ابوالخیرنڭ طورونی «شاه بخت» یا که، لقبی بله نه‌یکانده، شیبانی یاکه شاهبك خان باشقاردی. شاه‌بخت ابوالخیرنڭ «شه بداغ» اسمده‌گی اوغلینڭ بالاسیدر، اول ۱۴۵۱ ده طوغدی هم بالا وقتندا اوق، آتاسی شاه بداغ اولگاچ (۱۴۶۰)، ابوالخیر تربیه‌سنده قالدی. مونڭ دخی محمود سلطان اسمده اینیسی بار ایدی. ابوالخیر اولگاچ بولارنڭ تربیه‌سن ابولخیرنڭ بیك یاقین بیکلرندن «قاراچین» بی دیگان کشی اوز

اوستینه آلدی هم شیخ حیدر واقعه‌سی وقتندا اول بولارنی قاچروب استرخان خانی ـ قاسم خان‌غه آلوب باردی. ایباق بله سرای خانی ـ احمدخان کیلب تیقدر کوچله‌سه‌لرده قاسم‌خان هم آنڭ بیگی ـ تیمور بكڭ آلارنی بیرمه‌دیلر. بویاش یگتلر موندا هم اوزاق طورمادیلار، اوزلرینه بیك یاقن بولغان قرقلاب کشی بله قازاقلقغه چغوب کیتدیلر. بولار بر وقت قازاق صحراسینه، ایکنچی وقت مانغشلاق یارم آطاسی، خوارزم هم کاسپی بوبی بساقلارینه کیله چغالار ایدی.

ابوالخیرنڭ ایللرن کیاب آلغان گره‌ی بله جانبك خانلار اول‌گاچ اورنلارینه اوغللاری قالدی. گره‌ی‌نڭ اوغلی «بورودق» آتاسی اورنینه باش خان بولوب، جانبك نڭ «ایرانچی» «یادیك» «قاسم» اسمنده اوغللاری، آتالاری وقتنداغی کبی، تابع بولوب طوردیلار: شیبانی بله محمود قاراقلقدا یوروگانده بیچکده بوله اوشبو براق بالالارندان اوچ آلو قایغوسی بله کوچ، قوت جیبوب یوروديلر. ایرانچی خان اول وقت صبران‌یاکه صاوران (جرابه‌سی حاضر توركستان‌شهرینه‌یاقن‌صاوران‌دیب آطالاطورغان استانسه‌یانندا)دا طورا ایدی. شیبانی بله محمود بر آز کوچ آلغاچ ایرانچی‌گه هجوم ایتدیلر، لکن مغلوب بولوب سمرقندگه سلطان احمد میرزاغه باردیلار (١٤٨٧) اول بولارنی بیك شادلق بله قبول ایتدی هم صردریا بویندا، تاشکنده ابوالحسن قولندا بولغان. صغناقنی بیروب آلارنی آنda بیردی. شیبانی‌غه صغناق‌دا چاغندا اوغای بیگی موسی‌میرزا کشی یبه‌روب، برگه‌له‌شوب بورودق خان‌غه قارشی صوغش آچارغه چاقردی: شیبانی موسی‌ مقبول کوروب موسی بله برگه‌له‌شوب بورودق‌نی صوغشوب جینگدیلر. شیبانی موسی‌دان اوزن خانلقغه کوتاررگه صورادی. اول وقت نوغای بیگلری کوتارمه‌گن خانلارنڭ خانلقندا معنی‌ بولمی ایدی. موسی بله یاموغورچیلار شیبانی خان‌نی کوتارمادیلر. شیبانی موڭا آچولانیبدا اورن باشینه اش کوررگه کرشدی: خوارزم اول وقت حسن بایقرا قولندا ایدی: شیبانی شول ییردن اوتب ینه سمرقندگه سلطان احمد میرزا یانینه باردی. حاضرگی صردریا ولایتی اول وقتداغی خانلار آراسندا صوغش میدانی بولوب طوردی، تاشکند، صغناق، توركستانلار اول وقت ئه‌لی تیمر بالالاردان سلطان احمد، سلطان محمود میرزالار قولنده. ئه‌لی بابرمیرزا قولینده. ئه‌لی چغتای خانلاردان یونس هم آنڭ بالالاری سلطان احمد خان بله سلطان محمود خانلار قولنده (١) طاغن قازاق خانلاری صوگندان طاغن شیبانیلار قولینه کوچوب آلماشنوب یورودی. شیبانی خان سلطان احمدمیرزا یانینه کیلگنده آندا چغتای خانی ـ سلطان محمودخان طورا ایدی: سلطان احمد میرزا سلطان محمود خان‌غه هجوم ایتدی وبو صوغش‌دا شیبانی هم اشتراك ایتدی: لکن تاشکند یانینداغی صوغشدا شیبانی اوزبك خواجه‌سی طرفندن سلطان محمود خان یاغنه چقدی: سلطان احمد میرزا یوميد بولوب سمرقندگه دیبوب کیتدی (١٤٨٨). توركستان (یه‌سه) شهری اول وقت سلطان احمد میرزا قولندا ایدی: بو صوغشدا جینگلگچ آنڭ قولندان چقدی:

---

١) یونس خان‌نڭ اوغللاری بولغان سلطان احمد هم سلطان محمودلر خان دیب اما بو سعید بالالاری بولغان سلطان احمد بله سلطان محمود میرزا دیب یوروتیله‌لر. شیبانی‌نڭ طوغای محمود فقط محمود خان دیبکه یوروتیله.

سلطان محمود ميرزا آنى شيبانى‌غه بيردى. قازاق خانلارى موڭا آچو ايتوب سلطان محمودخان بـه شيبانى‌غه قارشى صوغش آچديلار: غلبه‌ئه‌لى بر ياقدا ئه‌لى ايگنچى ياقدا بولا ايدى. شيبانى خوارزم ياقلارينه‌دا هجوم ايتكالى ايدى. سلطان محمود خان صغناق بلـه اوترارنى‌دا آڭـا بيردى. صبران خلقى‌دا شيبانى‌غه اطاعت ايتديلر. شيبانى‌آنداوزينڭ انيسى محمودنى‌قويدى: بورونداق بله قاسم خان شيبانى بله محمودكه هجوم ايتديلر: بولار سلطان محمود خان‌نڭ ياردامى بله‌گنه سلامت قالديلار. شيبانى‌نڭ بختى موندان صوڭ كوندن كون آرتدى: كـوب قبيله‌لر آڭا قوشيلا باشلاديلار: شيبانى اوزينده سلطان محمود خان‌غه بيـك التفات ايـتمى باشلادى. سلطان محمود خان‌نڭ موڭا اچى پوشا باشلادى: اول شيبانى خلافينه بورونداقخان هم سمرقندنڭ سلطان احمد ميرزا بله اتفاق ايتدى. لكن شيبانى اول وقت بختى كوچ آلغان ايدى. (آلا طاغ) (حاضرگى ويرنى) ياغنداءبورونداق» بله صوغشوب آنى جنكدى. موندان صوڭ سلطان محمود خان خاوش طن چغارماسغه مجبور بولدى. شول وقت تيمور بالالارى آراسى كوندن كون بوزلانوب اوز آرا صوغشلارى بولا باشلادى: شيبانى اوچون بو بيك زور فرصت ايدى. اول شول ياش باشدافلق وقتلارندا سمرقند بله بخارالارنى‌دا قولينه آلدى (۱۵۰۰). فرغانه اول وقت بابر ميرزا قولندا ايدى اول سلطن محمود خانلارنڭ بر طوغـان سڭللردن طوغان ياقلارى ايدى. آلارنڭ رضالغى بله اول سمرقندكه هجوم ايتوب بوشهرنى شيبانى قولندان آلدى (۱۵۰۱): لكن شول يل اوق قايتاروب بيرركه مجبور بولدى

شيبانى‌نڭ بولاى بيك كوتارلوب كيتووى سلطان محمود خان‌نى بورچى باشلادى: اول آخرسى توبت بزگه‌ده كيلوب يتار ديب، شول وقت چغاى ايلى‌نڭ شرق طرفندا تورغان انيسى سلطان احمد خان‌نى تاشكندكه چاقروب آلدى هم بيچك‌گنه بولسه‌دا شيبانى‌لارنى شرىك ديب كيكاشوب قوت جيديلار. شيبانى مونى بلدى هم بيك تيز آرادا بولارغه هجوم ايتوب بلانلارن بوزوب طاشلادى: اوطوزمڭ قدر عسكر بله چغتابلار قولندا بولغان «اوراتوبه»گه آندان صوڭ فرغانه‌گه هجوم ايتدى. خانلار ايكيسيده، حاضرگى سنگن‌شهرى ياننده بولغان «آخسيكيت» شهرى تيره‌سنده ياطالار ايدى. شيبانى آڭلاماغان كويگه هجوم ايتوب ايكيسنده اسير آلدى (۱۵۰۳). لكن اوزينه كورسه‌تكان كوب ياردملرن، كوب خدمتلرن خطرله‌ب آلارغه زيان كيتورمادى. ييكلك ايتوب اوز ايللرينه قايتارب يباردى: لكن اوراتوبه‌هم تاشكندلر شيبانى قولينه كردلر. موندان صوڭ‌شيبانى (۱۵۰٤ نچى يلدا) فرغانه‌نى هم ماوراءالنهرنڭ جنوب طرفلارن فتح ايتوب بتردى. بو وقت اول تمام مستقل كوچلى خان بولدى. آنڭ مملكتى جنوبده آمودريا بويلارندان شمالده قاراطاغ طاغلارينه قدر، شرقده ييدى صو ولايتلرينه قدر صوزلوب زورايدى. ابوالخيرنڭ اون بر قدر بالالارى بار ايدى: شولارنڭ سلامت قالغانلارى همه‌سى طوزوب كيتكان يرلردن شيبانى يانينه كيلديلر: شيبانى اوشبو كيڭ مملكتن اوروغ توغانلارى، ابوالخيرنڭ اوشبو بالالارى، آراسنه بولوب اداره ايته‌رگه كرشدى. خوارزم، بلخ خراسان كبى يرلر اول وقت تيمور بالالارى سلطان حسين بايقرا قولندا ايدى. ۱۵۰۵ ــ ۱۵۰۷ نچى يللاردا آلارنى هم آلوب تيمور بالالارن بتوبله‌ى بتردى: تيك بر بابر ميرزاغنه هند ياغينه كـوچوب قوطلدى. قازاق خانى قاسم خـان شيبانى كبك اوك كوچلى خان ايدى: اول بو وقت اورن بورونداق خانغه همان تابع

خانلاندا اوز اشلرین یوروتدقده برده کیکَاش ایتمی‌گه یوروته ایدی. یوروتدق خان‌جابق یوندا سرایچق یاغندا طورسا قاسم یوروتدقده اش ایگوب طوروداں قورقوب یوروتدقدان برافدا. یالدش کولی یاغندا قازاناق یونلارندا یوری ایدی. شیبانی اوزینه دوست بولماغان بو کوچلی کورشیسی نیچکده یولسا ضعیفله‌نرورگه تله‌ب ۱۵۱۰ نچی یلنڭ باشنده صوغش آچدی. لکن زور فائده کوره آلمی کیری قیتدی. اول وقت ایران‌دا یاڭا بر «صفوی» دیگان نسل قوت آلوب بارا ایدی: بولارنڭ باشلچی شاه اسماعیل شیبانی‌خاننڭ بیرینه کروب خراسانی آلدی. شیبانی موڭا قارشی صوغندی؛ شیبانی‌دا باری بر اوزبکنڭ باباسی ابوالخیر کبک طوغانلارینه قارشی قاطی معامله‌لی. قاطی‌سوزلی ایدی هم شونڭ بله اوزینڭ طوغانلارین اوپکه‌له‌تب بترگان ایدی. اسماعیل بله صوغشدا طوغانلاری آڭا یاردام بیرمه‌دیلر هم اول اوزینه یاردام صورامادی. مرو یانندا اسماعیل آنی هنکب اسیر آلوب اوتردی (۱۵۱۰ نچی‌یل نویابر ۲۹). موندان صوڭ بولارنڭ مملکتی بر آز وقتقه بته طوردی. بابر میرزا هند یاغندان کیلب سمرقند، تاشکند یاقلارن آلدی. آمودریانڭ ایران طرفی اسماعیل‌گه کیتدی. ابوالخیر بالالاری ایللرن آلوب دشت قیپچاقغه قایتدیلار. لکن شیبانی‌نڭ انیسی محمودنڭ اوغلی عبیدالله خاننڭ همتی آرقاسندا اش ینه بونه‌لب کیتدی (۱۵۱۲). اول اوزلرینڭ صحراداغی اوزبک قبیله‌لرن چیوب کیلب بابرنی قوغدی هم اسماعیل بله صوغشدی. عبیدالله اولگننڭ صوڭندا اعتبارلیراق خان ابوالخیرنڭ اسکندر اسمده‌گی اوغلینڭ اوغلی عبدالله خان بولدی. اوشبو عبداللهنڭ اوغلی عبدالمؤمن ۱۵۹۹ نچی یل اولب مملکت ایکنچی نسل قولینه کرگانچی بوریللار مدتنده ابوالخیر بالالاری ماوراءالنهرنی همان اوز قوللارندا طوتدیلار. لکن بوتون عمرلری اوز آرالارندا تماس توکانماس اوروش‌لار. ایران‌دا اسماعیل هم آنڭ بالالاری قازاق هم جغتای خانلاری. خوارزمده‌گی طوغانلاری بولرگه سلطاننڭ بالالاری بله صوغشلاردا اوتدی. مملکت ماءول عادتنچه شیبانیلار آراسندا بولنوب اداره ایتوله هم باش خان (قاآن) ایتوب اوروغ‌دا بتکه اولوغی صایلانا ایدی. ابوالخیر هم آنڭ بالالارنڭ نهایتسز کوب بولی آراسنده بولنوگه کسکج کنی باشینه بیك آز بر تکه ایدی: شوندان بو برسنڭ برینه باکه‌باش خاتلقته قرعوب باکه بر نسل ایکنچی‌لرگه قارشی کسه قوغوب اورلکنر صوغشالار ایدی. بخارا ایله سمرقند ایکیسی‌ده مستقل صورتده اداره ایتوله‌لر. موڭا اوشنمه ابوالخیرنڭ سیونج خواجه دیگان اوغلی هم آنڭ نوروز احمد (باکه براق) اسمده‌گی اوغلی هم موڭا اویلاقه طولمی بالالاری تاشکند بله فرغانه‌نی اداره ایته‌لر هم سمرقند وبخاراداغی سلطانلار بله اوزلکنر براعلاشوب طورالار ایدی. ایران بله صوغشلاری بر عبیدالله خان وقتنداغنه آلی مرتبه بولدی. عبدالله خان هم اوزلکنر صوغشدی. اسکندر منشی اسمده بر ایران مؤرخی اوشبو صوغشلارنی بیك تفصیل بله سویله‌گان کتابندا (تاریخ عالم آرای عباسی) «بو تاتار خانلاری هم تاتار قبیله‌لرینڭ اوزلوکنر صوغشلارن یارا یازا عاجز بولدم» دی. جغتای هم قازاق خانلاری بله بولغان صوغشلاری‌دا یغنی اوق کوچلی ایدیلر. شیبانیلار کوچ ایگاچ جغتایلار قبیله‌لرین شرق طرفینه آلوب کیتارگه مجبور بولدیلر. سلطان احمد خان بله سلطان

محمود خانلار شیبانی ایسه‌ن وقتدا اوق اولدیلر. آلارنڭ اورنلارینه سلطان احمدخان‌نڭ
منصور، خلیل، سعید اسمنده اوغللاری قالدی. بولار آراسندا اوچنچی‌سی سعید بیك شهرتلی
بولدی. بابر میرزانڭ آناسی سلطان احمد خان بله بر طوغان بولغانی اوچون سعید بابرغه
طوغان ایدی. ۱۵۰۸ نچی یل بابر آفغانستاندا کابل شهرنده ایدی. سعید شوندا طوغانی
یانینه کیلدی. سعیدده بابر میرزا هم شیبانی خان کبی بایتاق وقتنی مارین، بلمه‌سی بویداغی
اورمانلاردا قاراقلقدا اوتکاردی. اوشبو سببدن اول دنیانڭ هر تورلی آچیلارن،
قیونلقلارن یگلنك بله کوتاررگه اوگرانگان ایدی. ۱۵۱۲ نچی یل قازاق خانی قاسم خان
اوزبکلرنڭ قولندان صوغشوب تالاس هم سیراملارنی آلغان ایدی؛ ایکنچی یلنی قاسم خان
بر له سعیدخان بر اتفاقدان تاشکندگه هجوم ایتدیلر هم شول یل کوز کونی سعیدخان هجوم
بوینه، قاسم خان‌نڭ اوردا سینه کیلوب قوناق بولدی هم شیبانیلارغه قارشی کوب مصلحتلر
ایتدیلر؛ سعید بابر میرزانی خطلادیدا آزینه کنی داه یارکند هم کاشغر یاغینه. کیتوب
آنداغی امیرلر قولندان قالالارنی آلدی هم منصور بله بر بولوب مملکتنی اداره ایتارگه
کرشدی. بیدی صودا بولارغه قاراغان قرغزلارنڭ باشلی محمد تورکستان، تاشکند. یعنی
اوزبکلر قولنداغی شهرلرگه هیمان هجوم ایتوب طوردی؛ لکن سعید اوزی، قاسم بله توزوگان
بلالاری بوننچه، زور اش کوره آلمادی. فرغانه‌گه، اوزگند هم اوش طرفلارینه کیلب هجوم
ایتکه‌له‌دی شوندن اوره‌دی ۱۵۱۸ نچی یل قاسم خان اولگاچ قازاق خانلارینڭ ره‌تی کیتدی، شوندان صوڭ
سعیدلار هم اوزبکلرگه قارشی الله سعدی تدبیرلرگه کرشمه‌دیلر. سعید فرغانه، صودریا
یاقلاریندان تمام اش کسدی. ۱۵۲۴ نچی یل تاشکند خانی سونجق خان اولگاچ سعیدنڭ
اوغلی رشید خان فرصتدن استفاده ایتوب فرغانه‌گه باروب کرگن ایدی، لکن زور اش
بنقارا آلمی کیری قایتدی. بو وقت چغتای مملکتنده بیك تودلی امیرلرنڭ برسی ایسکی
حدادنه سلیمدن (۱) محمد حیدر دوغلات ایدی. بو هم اوزنڭ یاشلگی بابر میرزا یانندا
اوتکاردی. چونکه بونڭ آناسی‌دا بوسن خان قزی بولوب بابرنڭ آناسی بله بر طوغان
سی سعید خان (۱۵۳۳ده) اولگنچه هیمان آنڭ وزیری هم کیه‌وی بولوب مملکت اداره‌سی
اسنده ایکنچی اورنی طوتدی. اوزی دانشمند کبی شاعر هم ادیب ایدی سعیدخان‌نڭ خان هم اوردنڭ
حالن تفصیل بیان ایتوب تاریخ رشیدی نامده بر کتابدا یاروب قالدردی. رشید خان
معاصر آدم ایدی محمد حیدر دوغلات رشیدنڭ بر صور کتردوندن قورقوب هندستانغه
بابر یانینه قاچدی. سعیدخان‌دا اولگاچ محمد حیدرده قاچقاچ مغولستان‌دا ترتیب بتدی:
اول وقت جمای ایلنده اوزبکلرگه هجوم ایتو، فرغانه، تاشکند، تورکستانلارنی آلو قایغولاری
کیتدی. هم واقعا ۱۵۲۴ده‌گی رشیدنڭ آناسی تربك وقتداغی هجومندن صوڭ. اوزبکلر
اوزلری جمای ایلینه هجوم ایتکاله‌رده مغولار قارشی هجوم ایتمه‌دیلر. قاسم خاندان
صوڭ قزاق بیرنده بوندایوق حالده طوردی. اوشبو سببدن آلار هم اوق بکلرگه قارشی
تماله اشلی آلمادیلار. ۱۵۳۵ نچی یللاردا عبیدالله خان قازاق خانلاری حلافینه توغای

ميرزالاری بله اتفاق ايتوب قارادی. ۱۵٤٤ نچی يلدا چغتای رشيدخان تاشكند خانی نوروز احمد» (براق) بله سمرقند هم توران خانلاری بله اتفاق ايتدی؛ لكن بولار هيچ برسی «بوروندق» هم «قاسم» خانلارنك سلطان احمدخان هم سعيد خانلارنك شيبانی‌غه عموما ابوالخير بالالارينه قارشی طوتقان ياوز سياسلری توسلی توكل ايدی. ايك آور صوغشلار شيبانيلارنك اور آرالارندا هم خوارزمده‌گی‌لر بله ايكی آرالارندا بولدی. عبدالله‌خان مونی‌دا(۱۵۸۲ نچی يللاردا) بتروب اشنی جايغه قويغان ايدی. لكن اوغلی عبدالمؤمننك تدبيرسزلگی آرقاسندا مملكتلری، شول زمان استرخاندان كيلب بخارادا خورغان، كچك محمدخان بالالارينه كوچدی شونك بله شيبانيلارنك خوارزمده‌گی‌لری قالسادا ماوراءالنهرده‌گيلری كيسلدی.۱

قازاق خانلاری بله نوغای ميرزالاری آراسی - قاسم خان اولگاچ

آننك اورننه اوغلی «مامش» خان، آندان صونك قاسم بله بر طوغان «ايديك سلطان» نك اوغلی «طاهر» خان بولدی؛ مونك صوكندا طاهرننك انيسی «بويداش» خانلق ايتدی. بولار اوصده لشكه يارارلق كشيلر بولماغاسدان ايللری قوللاردان كيتوب نوغای ميرزالاری ولينه كروب بيدی. قازاقلارننك اور خانلارينه صادق بولوب قالغانلاری آرغه ايل بولوب حاضرگی ييدی صو ولايتيننك شمالی يارطيسنداغنه طورديلار. طاهر خاننك آناسی «نيكار» خانم يونس خاننك قزی ايدی؛ اول اوريه طوغان بولغان سعيد هم رشيد خانلارغه صغنوب. ۱۵۲٤ نچی يلدا آلار يانينه آناسن آلوب كلوب طوردی. نوغايلار آراسندا. موسی ميرزا اولگاندن صونك. آننك «شاغم» ميرزا، «سيداق» (سيد احمد) «شاه مامای» «يوسف» «اسماعيل» اسمنده اوغللاری بر بر آرتلی نوغای ايلينه. قازان صحراسی بله ايدل، دون بويلارينه خواجه‌لق ايتديلر. سيداق (۱۵۳۵ نچی يل) اورص كنازی اوجنچی ايوان‌غه «الله‌غه شكر، استرخان خانلاريدا، ايباقنك بالالاريدا بزگه اطاعت ايته‌لر. قازاق خانی حاجی محمد اون بيش اوغلی بله بزده ياطا» ديب شكرانه قيپب ماقتانغان ايدی. بخارانك عبيدالله خان هم اوركنچ خانلاری نوغايلار بله قداشوب بيچكده ياخشی طوروروغه طرشديلار. (۱۵۳۵ نچی يلده قازاق خانلاری نوغای ميرزالارينك «اسماء» (JMGa) صوی بويندا حه بله باوطورغان يرلرده هجوم ايتديلر، لكن يوسف ميرزا آلارنی جيكدی. نوغای ميرزالاری شون تبره قداغی خانلارنی اورلرينه كياو قدا ايتوب سوركه‌نار ايدی: حتای هم اوركنچ خانلاريدا آلارغه قرداشلك بله ياعلانغانلار ايدی. استرخانده قاسم‌خان يوسداغی نوغای ميرزاسی تمور نك‌ننك قزی - فاطمه سلطان بيكم باشدا قرال‌ده بی ابراهيمدا آندان صونك قريم خانی مينگلی گرهی‌ده بولدی. ايكنچيده بوقاسمش سلطنسی كيتكان قريم‌هم قازان خانلاری فاطمه سلطان آرقسندا طاغن ياقنايديلار. ۱۵۱۹ نچی‌بن قازان خانی محمدامين اولگاچ آنداولوغ محمدخان نسلی كيسلدی. آننك اورننه ۱۵۲۱ده قريم خانی منكلی گرهی‌نك هم فاطمه سلطاننك اوغلی بولغان صاحب گرهی خان بولدی. مينگلی گرهی (۱۵۱۳ده) اولگاچ آننك اورننه اولوغ اوغلی محمد گرای خان بولغان ايدی. اول ياخشی اوف تدبيرلی همتلی كشی ايدی. انيسی صاحب گرهی قازان تختينه اوطورغاچ ايكه‌ولشب (۱۵۲۱ده) ماسكاو كنازی واسيلی‌گه هجوم ايتوب. آنی جيگديلار هم ايكنچی يل اوق محمد گرهی استرخانغه هجوم ايتوب آنی آلدی. اول مونك بله

بتون آلتون اوردانی ایدل بویی، هم قریم، وقرالیلارنی اوز قولنده تصوب زور خانلق
توزورگه اویلاغان ایدی، لکن بولمادی: نوغای میرزالاری (شاغم میرزا بله شاهمامای میرزا)
موڭ قارشی توشدیلر هم شول استرخان سرسنده محمد گرهی‌نی اولتردیلر. مونندان صوڭ
قازانده صاحب گرهینڭ انیسی «صفا گرای» خانلق ایتدی اول یوسف میرزانڭ «سیون
بیکه» اسمده‌گی قزن آلوب آنکا کیه‌و بولغان ایدی. مونی حتی نوغای میرزالارینه آلبان
(دان) توسلی اینوب بر آز آججه‌دا تولبه طوردی. شولای ایتوب نوغای میرزالاری اول
یاقدلردا اشلرن تعتدیلار. اون آلتنچی عصرنڭ ایکنچی یارطیسنده قازاق خانلاری بنه
کوچه‌یه باشلادیلار. طاهرلار هم حقنظار خان رشیدلر بله کیلوشه آلادیلار. (۱۵۴۰نچی یل)
آلار بله صوغوب حیکلوب بجك ایتدی آلای تاشکند تاغینه چیکدیلار: آنده اوزبك خانی
براق‌نڭ اوغلی «درویش» بله بارلشکان وقتلارنده «بویدانی» حن اولگاچ قاسم‌خان‌نڭ
«حق نظر» هم «چالیم» اسمده‌گی اوغللاری ایدیگنڭ «شغای» اسمده‌گی اوغلی اوزلری
خانلق ایته باشلادیلار (۱۵۵۸). بولار باخشی اوق بولدقلی کشیلر ایدی. اوز بکلرسنده
شیبانی خانلارینده صوب اوز ایللرن زورایتدیلار نوغای میرزالارینڭ اورتالارنده
بو وقت بر برسینه قارشی قاطی دشمانلق باشلانغان ایدی. ۱۵۵۷نجی یل اسماعیل میرزا
آغاسی یوسف میرزانی اولتردی: یوسف میرزانڭ بعض بالالاری اسماعیل بله صوغشدیلار.
بعضلاری قازاق خانلارینه بعضلری مسکوگه قاچدیلار. بو قازاق خانلاری اوچون زور غنیمت
بولدی. آلار نوغایلارغه هجوم ایتدیلر: ۱۵۶۹نچی یل شغای، حق نظر، چالیم سلطانلار
برگه‌له‌شوب اسماعیل‌نڭ اوغلی اورص میرزاغه هجوم ایتدیلر. مونندان صوڭ اوراق
طورمی نوغای میرزالاری آفرنلاب کوبره‌ك ایللرن جایق بله ایدل‌نڭ غرب طرفینه، دون
صحراسینه کوچررگه، باشقردایللرن طاشلارغه مجبور بولدیلار.

مونندان صوڭ قازاق خانلاری طاغی اوزبك خانلارینڭ آراسنداغی برلاشلارغه‌دا قاطشوب
زور فائده ایتدیلر. عبدالله خان وقتنده تاشکندنی تیمورنی بوروز احمد (براق) خان‌نڭ
اوغلی «بابا» خان اداره ایتدی. بو باباخان بخاراغه اصلا التفات ایتمی اوز باشینه طورا هم
دائم عبدالله خان بله صوغشا ایدی. اگر عبدالله تاشکندکه کلسه (مثلا ۱۵۷۹نجی یلده‌گی
کبی) قازاق خانلاری ده نوغای میرزالارینه قاچا ایدی: ۱۵۸۲نجی یل عبدالله کوب
عسکر بله بابا خان‌نی قووب کیتدی، عبدالله اولوغ طاغ‌غه قدر (۱) کیلدی. شول وقت
شغای خان هم آنڭ اوغلی «توکل» سلطانلار بابا خان‌نی هم عبداللهغه دشمان بولغان حتی
شیبانیلارنی طوطوب بیردیلر: سوڭ آرتاسنده بو قازاق سلطانلاری صردریا بویلارن تاشکند
هم تورکستانلارنی آلدیلار. کوك اوردابلان آق اوردا قازاق خانلاری قولینه کوب سکانی ایدی:
بو وقت قوتلی بر قازاق خانلقی بولوب کیته‌رگه ممکن ایدی، لکن حق نظرلر اوشوکنك ایل‌نی
«اولویوز» «اورتا یوز» «کیچی یوز» دیب اوچکه بولوب اداره ایته‌رگه کرشدیلر: مونڭای
ترتیب تورك ایلی‌نڭ همه ایسکی حکومتلرن شول جمله‌دن شیبان (اوزبك) خانلارن طوزدرغان

---

۱) خاضرگی قازاق صحراسنده کینگیر هم بیلانچق بلغه‌لارینڭ باشنده کینگیرنڭ
صاری صوغه قویغان یرندن قرق چاقرم غرب شمالینه.

كيك بولارنىدا طوزدردى. تورلى يوز (تولك) نك خانلارى بر برسى بله صوغشدبلاردا طورديلار.

مدنى مناسبت ـ بو واق خانلقلار آراسندا مدنى مناسبت اسمينه هيچ بر رەتلى اش بولماغان؛ آرادا شيبانى خان بله چغتايلاردان سلطان محموددان همسعيد خانلار بر آز بلمكلىرەك كيلر بولغانلار. شيبانى خان حتى شاعرده بولەن، شاعرلرى، علمانى حمايەدە ايتكن. لكن بولار بارسيدا تيمر بالالارندان قالغان برسەلرگنه بولغان. اوزبك، قازاق هم نوغاى خلقلارى اوب وقت بيك نادان بولغانلار: بارسىدا كوچمە توركلك ايتكانلر. خانلار اوزلرى هم نادان بولغانلار، اوزبك خانلارى هم آلارنك ياقنلارى ماوراءالنهرگه بارغاچ، اول بيرده مدنيتنده كوچليرەك بولغان، تاجيك هم ايران خلقلارى تأثيرينه بيرلگانلر. رسمى تل ايتوب كوبرەك فارسى تلى طوتقانلار. اول تيمور ماننلار نداعى كبك شاعرلر، علما ومؤرخلر دېگاننك بيك آز بولغان موڭندان توننەى بولماغن. تورك تلى كون صاين آرتقه قالوب اعتبارسزلانغان. شيبانى خان قران خانىمحمد امين خانعه «علامشارى» اسمده بر «وزيفاتنى» يبەرگەن. لكن اول دا سلطان حسين بايقرادان قالغان كنى بولغان. عبدالله خان اوز زماننده بر آز اجتهاد ايتوب قارامەردا هيچ اساسلى اش اشلى آلماغان. سبر خانى «كوچم» اول وقت، «موسيپتك» بيك كوچلى بيرى بولغان «تومن» ياقلاريمە بخارادا عى شول طوغانى عبدالله خاندان علماء لار چاقروب آلغالاغان. شولاى ايتوب سبرده دين اسلامنى تاراتقان؛ لكن اش شوندان اوزماغان. خانلار آراسنداغى اوزلوكسز تزاعلار آرقاسندا قطاى وعربى ياؤروپا بله حتى خانلارنڭ اوز آرالارندا بولغان تتون سودا اشلرى طوقتاغان. شهرلر تمام سسحانلو: اون اوچنچى عصرده چنگز بالالارى وقتندا قطاى سياحلارى تورك ايلنده نقدر شهرلر كورگانلر، اما بو وقتلاردا بتون چغتاى ايلى هم قازاقستان آرلى اوتكن قطانلار اسـ آشاتقنه عمر ايته طورغان يارلى كوچمە خلقلاردان باشقه نرسە كورمەگەنلر.

٣

دولتنڭ تورك ايلى قولندان كيتووى

تورك ايلنده ايل نك كوندن كون برتلاتوب كوندن كون بر برسنه دشمن، واق اولوسلارغه ولنوونه نهايت بيرر داى كنىدماتە جما آلمغن، جونكه تورك امىنك بو دورەگى حالىدە حكيى. تيموركنك آدملرنڭ كيلكن جوب اش نسفاروونه مسعد بولەن خانلار اور آيا هان حالاشودا دوام ايتكنلر. شمەسە اول وقت نعولەدەگى ماعو للارنڭ «اويرات» يا كه «الماق» آطالغان بر قسمى شرق طرفدان كنب جنوب ايلنى حعلاف طورغان قالمقلار اون دسنجى عصرنك باشندا اوق قورغالوب چغتاى اولوسى، اعولستانلارغه هجوم ايتكلى باسلاغانلار. «ويس» خان اوز عصرنده اوشبو قالماقلار بله «ايلى» بوينندا نەلله نيچە مرتبە صوغشقان. شول عصرنك اورتاسندا (١٤٥٢ هم ١٤٥٥ دە) قالماقلار حاضرگى صردريا ولايتنه اوك باروب يتوب ابوالخير خانلارغه هجوم ايتكنلر: اسعن بوعا بله ابوالخيردن صوڭغى خانلاردا بو قالماقلارنڭ جفاسى كوب طاطوغانلار. رشيد خان هم قازاقنڭ حق نظر. شغاى هم توكيللرى زماننده قالماقلار بيك كوچەيگانلر، هم كوچەيگانلرى صاين تورك قبيلەلرن قفا

توشكانلر. بو حال تورك قسلنه هم خانلار بتنك حالى كوندن كون ناچارلانوغه ايكنچى سبب بولغان.

اوروس كنازلرينك كوچه‌يووى. ـ اوروس حتى هم كنازلرى اون بشنچى، اون آلتنچى عصرلارداغه، كوچه‌يوب كيتكانلر. ابتدا آلار عدد جهتدن بحثى اون كوب بولسالارده مدنيت هم سياست اشلرنده بيك ضعيف بولغانلار. شولغنن تاتارلاردان ايلكارگى دورلرده آلارنك كوبسى حررلار، قپچاقلار بوينده طورغانلار، آندان صونك بارسده تاتارلار بولينه كرگانلر؛ كوب اوروس كنازلرى هم معتبر آدملرى تورك حلقى بله قدالاشقانلار. اوشبو سبدن مملكت اداره‌سى خصوصلارنده‌ده، عرف وعادتلرده‌ده، حتى فسانه اخلاق‌داده. تورك وتاتارلارنك يول طوتقانلار؛ اوزلرينك كنازلرن حتى دينى كتابلارنده. چيركاولرده خان، قاغان ديب آطاغانلار، مملكتنى كنازلر اوزلرى آراسنده بولشب آلوب. آرادا باشكه اولوغ بولغانون باش (ۋيليكى) كناز ايتكانلر. اوروس واق كنازلرى‌ده تاتار واق خانلارى كبك موغتوب طورغانلار؛ اوروس حلقى ايسكى حررلر زماننده اوق خريستيان دينينه كرگان بولسالارده اوزلرنده دينى تعصب قوتلى بولماغان. اوشبونك اوچون تاتارلار وقتنده آلار ايكنچى ديندگى كشيلرنك قولنده طوروبه آورسنماغانلار، كنازلر باشقه تاتار خانلارى. بيكلرى كبك آلتون اورده هم قارا قوروم‌غه اخلاص كوكلدن. شولاى تيوش ديب بارغانلار. اون بشنچى عصرده بو خاللر اوزگاره باشلاغان. روسيه كنازلگينك مركز اداره‌سى ماندا توركلرگه يانى ـ كييف شهرنده بولوب. اورتتخانلار وقتنده ماسكوگه كوچكان؛ بو وقت اوروس حلقى سودا وتجارتنى تورك وتاتارلار اورنينه عربى ياۋروپانك طاعيده مدنيبيره‌لك قوملرى بله يوروته باشلاغانلار. گريكلر بله مناسبتلرى آرتوب دينلرن باحشى اوگره‌نوب دينى تعصبلرن آرتدرغانلار. اون بيشنچى عصرنك آخرنده اوروس كنازلرى اوچنچى ايوان گريك پادشاهسينك قزن آلوب، عربى ياۋروپا حلقى هم گريكلرنك معيشت ترتيبلرن اوروس بيرينه كرته باشلاغان. اولوغ محمدخاننك سرايداغى وقتندان بيرلى اوروس كنازلرى آراسنده مملكتنى بوشب آلوب باشكه اولوغى بيرماش ايتو اصولى‌ده بتراوب، اولگن پادشاهنك زور اوغلى كناز بولو اصولى كرگن؛ اوشبو يول بله واق كنازلرنك داخلى وسعه‌لرينه اورن قالماغان. اون بشنچى‌عصرده ماسكاو كنازلگى جوجى اولوسينك اچنده بردن بر قوتلى هم طمچراق، نارم مستقل ولايت بولغان. اصل آلتون‌اورده‌نك اورنده صوكدان واق خانلار آراسنده بولغان‌ترتيبسزلكلر وقتنده اورندنده گون كوره آلماغان خان بالالارى هم بيكلر طوتقانلاردا ماسكاوغه كيلگلر توقتامش‌خاننك، اندگوى‌لرنك بالالارى برسى آرتندان برسى ماسكاوغه كيلوب طورغانلار؛ اولوغ محمدخاننى اوغلى محمود خان اوبرگان وقتنده اولوغ محمدنك قاسم هم يعقوب اسمنده‌گى اوغلالارى (١٤٤٦ ده) اوروس كنازى ۋاسيلى يانينه قاچقانلار؛ قريم خانى حاجى گرەى اولب اوغلى ميڭلى گرەى آناسى اورنن آلغاچ، حاجى گرەينك ايكنچى اوغلالارى، «نور دولت» بله «حيدر» (١٤٧٩) ميڭلى گرەينك اونرووندن قورقوب ماسكاوغه كيلگانلار. شولاى‌وق كيچى محمد خاننك استرخانداغى خانلق ايته طورغان «بختيار سلطان» هم يعقوب سلطان اسمنده‌گى اوغلالارينك بالالاريداغى طوغانلارندان قورقوب ماسكاوغه كيلگانلر؛ اولگيسينك اوغلى «شيخ‌اوليار سلطان»

ایکنچیسینکی «یوسف سلطان» اسمنده بولغان؛ خانلار حضورنداغی موذلی بیك ومیرزالاردان دا کیلوچیلر کوب بولغان. ماسکه‌و کنازلری بولارنڭ همه‌سینه‌ده، تورك هم ماغوللارنڭ اوزعادتلرنچه، بوله‌ك ایتوب شهرلر بیرگانلر. خانلار، بیکلر اول شهرلرنڭ واردات‌دان فائده‌له‌نوب طوره‌بیلار. اولوغ محمدخان‌نڭ اوغلی قاسم عه‌حاضرگی رزان گوبیرناسنداغی قاسم شهری (قاسمعه قدرگی اسمی «میشچار») بیرلگن. قاسم‌دان صونڭ آنڭ بالالاری. آلاردان‌صونڭ بور دولت هم آنڭ بالالاریدان صونڭ الله‌یار سلطان‌هم آنڭ «شاه علی» «جان علی» اسمنده‌گی اوغللاری خانلق ایتوب، بو ولایت بوتونله‌ی اورس قولی آستنداغی بر تاتار خانلغی صورتن آلوب طورغان. اورس کنازلرینڭ تاتار خانزاده وبیکلرینه بولای یاخشی‌معامله‌لری تاتارلاری اورس طرفنه جلب ایتکن. آنلارینه، طوغریلاریده. ایسیه آچو ایکان همه کشی اورس خدمتنه بارابر دیب کیتکنلر. بو مارجان وبیکلری اولرنڭ بالالارندا آلوب کیتکان عسکرلری بله اورس کنازلرینه بتون کوچلری بله خدمت ایتوب ماسکوی‌نی کوچیکانلری اوستنه اورلرینڭ طوغان ایل خلقلاری خانلارندان اوچ آلو قاتموسی بله سچکده بولسه کرلوی قازان، آلتون اوردا، استرخان، قریم خانلقلاری هم نوغای بله دشمانلاشدروعه‌طرتشلار شولای ایتوب، غرب طرفدان یاوروپه خلقلاری له آقرن آقرن طانشو، شرق طرفدان تاتار خانلاری هم بیکلرینڭ کیلوب توشلولاری آرقاسندا. ایلك آلتون اوردانڭ صیغیکنه بر ولایتی بولغان اورس کنازلگی ١٥ نچی عصرنڭ صوڭنی ١٦ نچی عصرنڭ اولگی یارطیلارندا واق خانلقلار اوچون تورقچلی بر مسکن بولوب آلغان. مونڭ اوستینه برنڭ خلق هم خانلار اولری متوبله‌ی کوچیه معیشت ایتکانلر. خلقی قرشیه خانلارنڭ قارشوچیلارغه مقابله ایمرلك مخصوص تورولگان عسکری، قورغان (کرپوست) لاری بولماغان. خانلار خلقلارینه یالوب‌قیه طورورعه مجبور بولغانلار. اوشو سببدن خلقلاری آراسندا اعتبارلاری هم بولماغان؛ اما اورس کنازلری هم حتی اوطورما معیشت ایتکانلر. کنازلرنڭ شهر هم قورغانلاری بولغن؛ کوچلری زور بولوب خلقلاری آراسندا اعتبارلاری‌دا بیوك بولغان. بو حال‌خانلار قولی آستندانیمی توکه‌یه‌س حالاش صوعشلاردان ده‌لانوب طورغان برلك جمعت‌اورس کنازلری قولی آستینه کرورگه‌قزعولارینه. اما خانلارنڭ ایسه کنازلردن قورقوب طورولارینه سبب بولغان. شولای ایتوب بیزمه‌ن‌نڭ ماسکاو یاقی باصا بوشکن، برنڭ‌ناعی کوتمرلگه‌ن، روسیانڭ کوچه‌یگ‌رچیب مسلمان دولتلری‌ده‌بلگانلر کمال دورتیجی‌اواسعه‌عنده‌گی‌تار میرزادن هم ایرانده «اسماعیل صفوی»نڭ اوغلی «طهماسب» دن دوستلق غرض ایتوب ایلچیلر کیلگان. تورك ایلی‌نڭ واق کوچه خانلقلاری آراسندا حس احساسلاری بیه روسیاگه اصعب ایه‌یگه تهدو حسی باشلانغن، قریم خانلغی اول‌وقت استانبول (قوسطنطینیه) نی فتح ایتکان عثمانلی سلطانلاری قولیه کرگان ایدی. اوشو قریم خانلارینڭ قونقوسی بله قازان جنفی‌غنه بر آز وقت اورصقه قرشی مقابله ایتوب قراعانلار؛ لکن ١٥٥٢ نچی یل قازان تمام ییگلوب اورس قولینه توشکاچ سنه، استرخان خانلاری اوز اختیارلاری بله اوك روسیاگه تابع بولغانلار.

قازان. استرخان، سبر خانلقلارینڭ روسیه قولینه کرولری ـ قازان خانلغی ایلك‌گی بلغار خانلغی‌نڭ اورنندا تأسیس ایتلگان بولغان. قازان شهری هم قازان یلغاسینڭ

بویی اوْلده بلغارنڭ بر ولایتی صانالغان: صوڭندان ١٤ نچی عصرنڭ اوْلنده، بلغار شهری خراب بولغاچ، اول یېرنڭ سوداسی حاضرگی قازانغه جیولغان تاتارلار وقتندا ایسکی بلغارلار باشقه تورکلر بله تمام قاتناشوب بتەلرده آلارنڭ سوداگرلکلری همان یوغالماغان، مدنی بولوب شهرلرده طورغانلار؛ قازاندان باشقه «قشان»، «گرمیچوك»، «ژوقوتین» «آرچه» اسمده شهرلری بولغان (١). اورس خلقی، اولوغ محمد خانلار کیلماسدن ایلگاری اوك بو یېرلرگه هامان هجوم ایتوب طورغانلار هم اول یېرلرگه بیك ایپەلەشکان بولمانلار. اولوغ محمد اوزیده وآنڭ بالالاریدا اورس کنازلرینه بیك دشمان بولغانلار. اول وقت اورس خلقی هجوم ایتوب بو شهرلردن فائدەلانو اورنینه قازانلار اول وقتدا اوزلری اورس یېرلرینه هجوم ایتکانلر. کنازلر بله قازان خانلاری آراسنـدا دشمانلق کیتوگه باش سببده شول بولغان. اورس قولنداغی قاسم خان بله یەقوبهم آلارنڭ بالالاریدا بو دشمانلقنڭ کوچەیووینه سبب بولغانلار. حتی قاسم خانلار اوزلاری ئەلله نیچه مرتبه قازانغه اورس یاغندان هجوم ایتکانلر. اولوغ محمدنڭ قازانداغی بالالاری آراسنده قوتلی کشیلر بولماغان. اولوغ محمدنڭ اوزی بله آلتون اوردا هم قریمدان کیلگان آرغین؛ قبچاق، شیرین، مانغیت قبیلەلرینـڭ باشلقلاری خانلارنی اوزلری تلەگانچه یوروتوب مملکت ادارەسی اشن بیك یومشارتقانلار. ابراهیم خان وقتنده ایلك اورس یېری حسابلانغان ۆاتکه قازان قولینه کرگان، مونـڭ اوچون اورسلار طاغن صوغشقانلار. ابراهیم بیك یومشاقلق کورسەتکان. ابراهیمدان صوڭ اوغلالاری آراسندا خانلق اختلافی چققان. مانغیت بکلری ابراهیمنـڭ «الهام» اسمندەگی اوغلن خان ایتەرگه تلەگانلر؛ آخر بولار جیڭگانلر. ابراهیمنڭ محمـد امین دیگان اوغلی اوزینڭ طرفدارلاری بله، ماسکاوگه کیتکان؛ کناز ایوان آنگا «کاشیرا» شهرن(٢) بیرگان. محمد امین فاطمه سلطان بیکمنڭ اوغلی بولوب، اول میکلی کرەیگه ایرگه بارغاچ اوزینڭ اوغلی محمد امینىنی قویدرتورغه تلەگان هم شول حقده کنازلرگه مراجعت ایتکـان: آخر اورسلار الهام خان بلـه صوغشوب آنی جیڭگانـلر واوزن اسیر آلوب محمد امیننی خان ایتکانار (١٤٨٧ نچی یل)؛ اول اورس طرفندان قویلغانی اوچون بتون اشنده اورس حکمی بوینچه یوروگان. شولای ایتوب قازان بیگللك بلەگنه اورس قولینه کرگان. شوندان صوڭ کناز ایوان اوزینه بلغار پادشاهی (Государь Булгарскій) دیب برلقب (تیتول

---

١) اولوغ محمدلردن ایلگاری قازان شهری حاضرگی قازاندان فرق چاقرم بوغاری کازانکه بلغەسی بویندە بولغان. بوکون «ایسکی قازان» دیب آطالا. حاضرگی قازان اولوغ محمد هم آنڭ بالالاری وقتندەغنه کوچەیگان.

قشان شهری قاما بویندا حاضرگی موزیخا استانسەسینڭ قارشی یاغندا بولغان. حاضردەده طاوی قشان طاوی دیب آطالا. گرمنچوكنڭ خرابەسی حاضر قامابویندا، قاماغه اوڭ طرفندان قویا طورغان کیرمن بلغەسی بویندە، اورس گیرمنی، اورتا گیرمن دیگان آوللارنڭ باصولارندا؛ ژوقوتین قامانڭ صول یاغندا ژوقوتین [Каменный мостъ] بلغەسینڭ قاماغه قیغان اورنندا حاضر اول اورنده ژوقوتین (یاکه داتاروفکه) اسمندە بر اورس اولی بار؛ آرچه حاضرگی قازاننڭ ٦٣ چاقرم شمالندە آرسکی دیب آطالا.

٢) حاضرگی تولسکی گوبرناسی.

آرتدرغان. محمد امین خان وفات ایتکاچ اول وقتنی کناز ۋاسیلی قاسم شهرینڭ خانی شاه علی بن شیخ اولیارنی قازانغه خان ایتوب ییبه‌رگان. شاه علی تدبیرسز کشی بولوب، قازاندا روسیه‌گه تابع بولوب طورونی یاراتمی طورغان کشی بولسا، آلارنی جزالاغان، قازاندا ینه انقلابلار بولوغه سبب بولغان.

قازان خلقی‌نڭ بر قسمی قریم خانی محمد گره‌ی‌گه یاردم صوراب مراجعت ایتکانلر هم محمد گره‌ی قازان خلقن «مین سزنی ماسکاو قولندان قوتقارام» دیب وعده‌لر بیروب اوزینڭ انیسی صاحب گره‌ی‌نی قازانغه خان ایتوب ییبه‌رگان: صاحب گره‌ی‌دن صوڭ آنڭ انیسی صفا گره‌ی خان بولغان. صفا گره‌ی اوزی نوغای میرزاسی شیخ مامای‌نڭ کیه‌وی بولغان صوڭندان اول یوسف میرزانڭ سیون بیکه اسمنده‌گی قزن آلغان. اول بر یاقدان قریم کشیسی، قریم ایسه شول ده‌ن بیرلی اوڭ عثمانلی (تورکیه) سلطانی قولندا بولغانلقدان اورس‌قه دشمان هم یاخشی اوق کوچلی بولغان. ایکنچی یاقدان اورسقه شوننداي اوق بیك دوست بولماغان نوغای میرزالاری‌نڭ کیه‌وی بولغان؛ اوشبونڭ اوچون اول اورس ییری بولغان قازان‌غه کیلوب خانلق ایته‌ده اشی قورقنچ بولماغان. تیك قازان‌نڭ اورسقه تابع بولو طرفدارلاری بعض وقت غالب بولوب کیتب صفا گره‌ی‌نی قازاندان قووب ییبه‌روب ماسکاو کنازندن شاه علی‌نی هم آنڭ انیسی جان علی‌نی صوراب آلغالاغانلار؛ صفا گره‌ی قریم یاکه نوغای میرزالارینڭ یاردملری بله ینه قازان‌نی آلغان: موننداي حال اوچ مرتبه تکرار ایتکان. صفا گره‌ی شهرنی قایتاروب آلغانی صاین اورس طرفدارلارن قرغان. هم آغاسی محمد گره‌ی بله اتفاق ایتوب اورس ییرینه هجوم ایتکانلر. صفا گره‌ی ١٥٤٩ دا وفات ایتکاچ اورنینه اوغلی اوته‌میش گره‌ی بله خاتونی سیون‌بیکه قالغانلار؛ لکن بو وقت قازان‌نڭ بتونله‌ی ره‌تی کیتکان بولغان. اورس طرفدارلاری بله صفا گره‌ی‌نڭ یاقنلاری آراسندا آچه‌دان آچق صوغش کیتکان. صفا گره‌ی‌نڭ یاقینلاری قوشاق اوغلان اسمنده‌گی باشلقلاری بله برگه شهرنی طاشلاب قاچارغه مجبور بولغانلار. بر وقت نوغای میرزالاری‌دا قازان اشن اوز قوللارینه آلورغه تله‌گانلر: سیون بیکه‌نڭ طوغانی، یوسف میرزانڭ اوغلی بولغان یونس میرزا قازان‌غه کیلب کرورگه اویلاغان. لکن قازانلار آنی کوتماگانلر. اوشبونڭ اوچون نوغای میرزالاریدا قازانغه آچولانغانلار. اوشبو فرصتدن استفاده ایتوب اول وقتنی اورس کنازی دورتنچی ایوان (مشهور اسمی ایوان گروزنی) قازان‌نڭ ۋولگه آریاغنداغی طاو یاغی دیگان طرفلارن قولینه آلغان. هم قازان‌دا اوزینه اخلاصلی خلق‌نڭ یاردمی بله سیون بیکه هم آنڭ اوغلی اوته‌میش گره‌ی‌نی ماسکاوگه اسیر ایتوب آلوب شاه علی‌نی ینه خان ایتوب ییبه‌رگان، شاه علی بو

سیونبیکه هم اوغلی.

مرتبه سنده (قازان معتبرلرندن یتشلەب کشی‌نی خیانت بله اوترتد کندن) قازاندا طوراه‌آلمی ماسکاوگه قاچقان. کناز ایوان قازانلارنڭ صوراوی بوینچه میکولینکی دیگان کشینی نامیستنیك ایتوب یبارگان، لکن موللالار هم بعض میرزالارنڭ قوتورتووی بله قازان خلقی میکولینکی‌نی قبول ایتمی یته ماسکاودن باش تارتوب استرخان خانی قاسم‌نڭ (۱) اوغلی یادکارنی کیتروب خان ایتکانلر. کناز ایوان ۱۵۵۲ نچی یل بتون تاتار خانلاری و آلارنڭ عسکرلری هم ایکی یوز مڭ قدر اورس عسکری بله قازان اوستینه کیلوب قازانداغی باش باشداقلقنی باصقان. قازاندا بارسی اشکه یاراقلی اوتوز مڭ قدر عسکر بولغان، اول بارسندا قروب بتروب ۲ نچی اوکتابرده شهرنی تمام آلوب، یادکارنی اسیر ایتوب قازان خانلغن تمام بترگان. قازان خانلغی محمدامین تخته اوطورغاچ اوق اورس قولینه کرگان ایدی، ایوان نڭ صوڭغی هجومی واقعده قازانداغی باش باشداقلقنی بترو بولدی، لکن ظاهرده قازان کورشینده‌گی استرخان، نوغای قازاق، سبر یاقلارینه عمان‌دا مستقل بر خانلق بولوب کورنوب کیله ایدی. آنڭ اورصلار طرفندان تمام آلنووی بو کورشی خانلقلارغه بیك نق تأثیر ایتدی. اوشبونڭ اوچون مورخ صالاوْیوف «قازاننڭ بو صوڭغی آلنووی اورصلار اوچون بیك اهمیتلی بولدی، بو اورتا آزیاداغی مسلمانلارنڭ یاؤروپاغه قارشی ایكٔ صوڭغی مقابلەسی بولدی» دی.

قازان آرتندان باشقه خانلقلار اورص تابعلگن بیك ییکللك بله قبول ایتدیلر. استرخان خانی «یامغورچی» (۱) کناز ایوان‌نڭ بیك دوستی ایدی هم آگا تابعلق عرض ایتکان ایدی. استرخان‌نڭ ایکنچی بر خانی حبیب‌الله بن «آق کبك» ماسکاوده ایوان خدمتنده طوردی؛ اوشبو سببدن استرخان هم اورصقه تابع حکمنده ایدی. نوغای اسماعیل میرزا ۱۵۵۳ نچی یل یامغورچی‌نی استرخاندان قووب یبەرگاچ ایوان استرخانغه شیبا کین قوماندامی آستندا عسکر یبەروب استرخان‌نی آلدی هم درویش علی خان اسمنده‌گی برەونی، آندان صوڭ خان بولماو شرطی بله، خان ایدی. لکن درویش علی‌نڭ قریم خانلاری بله مناسبتن سیزوب ایوان ۱۵۵۷ نچی یل استرخان‌نی تمام، قازان کبك ایتوب، اوزینه قوشدی.

سبر خانلاری اوزلری اطاعت ایتدیلر. سبرنڭ طایبوغا نسلندن کیلگان خانی یادکار ۱۵۵۵ نچی یل‌دا کناز ایوانغه اطاعت عرض ایتدی هم یاصاق تولی باشلادی. صوڭندان «کوچم» خان یادکارنڭ قولندلغی ییرلرن آلوب - قازان‌نی بر آز طوطوب طورغان صفا گرەی کبك - سبرنی اورصقه تابع ایتمی اداره ایتوب طوردی؛ لکن «کوچم»نڭ برده کوچی یوق ایدی، آنڭ بله برگه آغاسی احمد گرای سلطان اداره ایته ایدی. بو احمد گرەی قازاق خانی چغتای‌نڭ کیيەوی ایدی. لکن قازاق خانلاری آگا قاراسیچه بولار بله دشمانلاشدیلار. هم شغای احمد گرەی‌نی اولترتدی؛ کوچم‌لر بله قازاقلار آراسی بوزولدی. شول فرصتلاردا کوچم

---

۱) بو قاسم سید احمد خان بن کچك محمد خان‌نڭ اوغلیدر. قازانغه کیلماسدن ایلگاری نوغای میرزالاری آراسندا یورودی؛ آلار آراسینه کیلماسدان ایلك مسکاوده طورغان ایدی.

خان اوستینه اورص قازاقلاری ھیازماق، اسمده بر باشلقلاری بله کیلوب کوچم قولنـدان سبرنی آلدیلار (١٥٨١) شغای خان اوغلی توکیل‌خان ھم ١٥٩٤ ده روسیه‌گه ایلچی‌یبیه‌روب اوزن تابـع ایتـکان ایدی، لـکن روسیا آکا آرتق اھمیت بیرمه‌گانلـکدن بو قازاق خانلغی شول مستقل کوینچه طورا بیردی، لـکن قازان، استرخان، سبرنك توشووی بلـه جوجی اولوسینك اوزه‌گی اورص قولینه کردی. تاتار خانلارینك (١) ایك معتبر نـسللری دنیادان یوغالدی: کوجکنه قریم خانلغی عثمانلی (تورکیه) حکومتینه تابع حسابلانغانلقدان بر آزوقت دوام‌ایتدی: لکن بارا بارا اولدا ھم قازاق. نوغای ایللری، جغتای اولوسینك خوارزم، بخارا، فرغانه ھم ییدی صو یاقلاری‌دا آقرنلاب اورص قولینه کروب بتدیلر

بز بو کجکنه کتابمزدا روسیا قولینه کرودان ایلـگارگی، اوزباشمزغه مستقل ترکلك ایتکان دورمزنك تورلی طرفلارن بیك قسقه‌غنه صورتده قاراب اوتدك؛ کورندی، که تورك تاتار خلقی اوزینك بیری مدنی حیاتقه نیقدر اوکایسز بولـه‌دا فقط کوچمه معیشت، کننه ایتمه‌دیلر. اوکایلی اسباب طوغری کیلگانده شهرلر بنا ایتکاله‌ب وقتی بلەن مدنی ترکلك‌ده ایتدیلر. کوچلی حکومتلر توزوب دنیانك سیاسی تاریخندا زور انقلابلار یاصادیلار. ھم شونك بله اوزلرینك مدنیتکه، دنیادا طورا بولوگه چن‌استعدادلاری بارلغن کورسه‌تدیلر. زمان کیلوب بیتدی، ایل‌نك ایك طوزغن وقتندا، مـکاو کنازلگی صفتند کیلـب جقفان غربی یاوروپانك یاکا مدنیتی اونی اوزینك آلدندا تزله‌نورگه ھم اول ایـکی حیات بله ایسه‌نله‌شورگه مجبور ایتدی. اما بزنك خلق‌نك (یعنی واق خانلقلارنك) روسیا قولینه کروده کیچکـکانلری روسیه قولینه کرگانجی نیچك عمر ایتکانلر؟ ھم بزنك اولوغ بر قسمز اورص قولنداغی اوچ یوزایـللی یللارجاقلی وقتنی نیچك‌اوتکارگان؟ ھم نیچك یاوروپامدنیتی نعمتندن فائده‌لانوب دنیانك آلگی صنفی بله اش کوره باشلاغانمزدا، بزنك معیشت ایتدکمز بو کیك وحشی صحرا نیچك لتوپیر مدنی بر مملکت حالینه کیلـگان؟ بولار اوزلرینه باشقه مستقل مسئله‌لردر، که آلارنی سویله‌و اوچون ایکنچی شوندایوق بر کتاب‌یازارغه حاجت بولور.

A. S. S. R.
№ 1679

---

(١) تاتار سوزی اصلنده، ماغول قبیله‌لرینك اسمی ایدی. چینگزدن ایلگاری‌تاتار یعنی بو کون ماغول دیب آطالغان قبیله‌لرنك بر نیچه‌لرینه اسم بولوب یورگان‌نك اوستینه اول قبیله‌لرنك بارسینه عمومی اسم بولویدا بوری ایدی. چینگز، تاتار اسمن اوزینه باقی قبیله‌لرنك اسمی بولغان ماغول سوزی بله آلماشدروب ماغول تلی بله سویله‌شکان قبیله‌لرنك بارسینه اوشبو اسمنی عام ایتدی. لـکن کورشی ملتلر اوزلرینك ایسکی عادتلرنچه بو قبیله‌لرنی ھمان تاتار دیب آطاولارندا دوام ایتدیلر. اوشبو سببدن بو قبیله‌لر ھم ماغول ھم تاتار اسملری بله آطالوب یوریلر. آلتون اوردا وقتندا بتون جوجی اولوسی خانلارینه قاراب تاتار مملـکتی دیب آطالوب‌یورودی. آخردن‌خانلقلار بتکاچده بو اسم قریم، قازان، آسترخان، سبر خانلقلارندا ترکلك ایتکان‌تورکی قبیله‌لرگه اسم بولوب کیتدی. قازاق ھم اوزبك خانلقلاری اوشبو اسملری بله اوزباشلارینه حکم سورووده دوام ایتکانلکلرندن تاتار اسمی‌بله آتالمادیلار. بلـکه قزاق ھم اوزبك دیب یورتلدیلر. اصل ماغولستانداغی ماغوللارنك اوزلری فقط ماغول اسمی بله‌گنه یوروتلور بولدیلار.

(تمام)